

PREGLED

ČASOPIS ZA DRUŠTVENA PITANJA/PERIODICAL FOR SOCIAL ISSUES

Članci

Enes Duraković:

Traganje za književnim identitetom

Mirko Pejanović:

Društvene i političke pretpostavke
ustavne reforme u Bosni i Hercegovini
tokom procesa integracije u Evropsku
uniju

Ismet Salkić:

Politička transformacija i uvođenje
potpunog upravljanja kvalitetom (TQM)
u javnu upravu Bosne i Hercegovine

Aida Spahić-Zekić:

Socijalni kapital kao faktor održivog
razvoja

**Jasminko Mulaomerović i Jasmina
Osmanković:**

Turizam i lokalni razvoj – speleoturizam
u BiH

Elvira Islamović:

Tranzicija i društvo rizika

Articles

Enes Duraković:

In Search of Literary Identity

Mirko Pejanović:

Social and Political Assumptions of
the Constitutional Reform in Bosnia
and Herzegovina during the Process of
Integrations within the European Union

Ismet Salkić:

The Political Transformation and the Total
Quality Management (TQM) Introducing
into the Bosnia and Herzegovina's Public
Administration System

Aida Spahić-Zekić:

Social Capital as a Sustainable
Development Factor

**Jasminko Mulaomerović and Jasmina
Osmanković:**

Tourism and Local Development -
Speleotourism in B&H

Elvira Islamović:

The Transition and Risk Society

ISSN 0032-7271 (Print)
ISSN 1986-5244 (Online)

PREGLED
časopis za društvena pitanja

Broj
3

Godina
2010.

Godište
LI

Sto godina univerzitetskog časopisa *Pregled*
Sarajevo, septembar-decembar 2010.

PREGLED

Časopis za društvena pitanja

Izdavač:

Univerzitet u Sarajevu
Sarajevo, Obala Kulina bana 7/II,
Bosna i Hercegovina

Redakcija časopisa:

Uzeir Bavčić
Enes Duraković
Mustafa Imamović
Marina Katnić-Bakaršić
Senadin Lavić
Mirko Pejanović
Hidajet Repovac
Nusret Smajlović

Međunarodna redakcija:

Zvonko Kovač, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (Hrvatska)
Dragan Milanović, Kineziološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu (Hrvatska)
Milan Podunavac, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu (Srbija)
Vesna Požgaj Hadži, Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)
Dragan Prole, Filozofski fakultet u Novom Sadu (Srbija)
Stanka Setnikar Cankar, Fakultet za upravo Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)
Mitja Velikonja, Fakultet društvenih nauka Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)
Veselin Vukotić, Fakultet za međunarodnu ekonomiju, finansije i biznis Univerziteta Donja Gorica (Crna Gora)

Glavni i odgovorni urednik:

Mustafa Imamović

Zamjenik glavnog i odgovornog urednika:

Marina Katnić-Bakaršić

Izvršni urednik:

Senadin Lavić

Ilustracije:

Mustafa Škopljak

Sekretar redakcije:

Fuada Muslić

Lektura:

Tarik Čušić

Prijevod:

Mirza Čerkez

DTP:

Samir Bogunić

Tiraž:

300 primjeraka

Štampa:

„Štamparija FOJNICA“ d.o.o. Fojnica

Izlazi četveromjesečno

Odgovorno lice štamparije:

Šehzija Buljina

Časopis *Pregled* je indeksiran u EBSCO Publishing, INDEX COPERNICUS i C.E.E.O.L. međunarodnim bazama podataka.

Univerzitetski tele-informatički centar je kreirao i dizajnirao web stranicu časopisa

www.pregled.unsa.ba

ISSN 0032-7271 (Print)

ISSN 1986-5244 (Online)

ISSN 0032-7271 (Print)
ISSN 1986-5244 (Online)

PREGLED
Periodical for Social Issues

No
3

Year
2010

Volume
LI

A Hundred Years of the University Periodical *Pregled*
Sarajevo, September-December 2010

PREGLED

Periodical for Social Issues

Publisher:

University of Sarajevo
Sarajevo, 7/II, Obala Kulina bana,
Bosnia and Herzegovina

Editorial Board:

Uzeir Bavčić
Enes Duraković
Mustafa Imamović
Marina Katnić-Bakaršić
Senadin Lavić
Mirko Pejanović
Hidajet Repovac
Nusret Smajlović

International Editorial Board:

Zvonko Kovač, University of Zagreb, Faculty of Philosophy (Croatia)
Dragan Milanović, University of Zagreb, Faculty of Physical Education (Croatia)
Milan Podunavac, University of Belgrade, Faculty of Political Science (Serbia)
Vesna Požgaj Hadži, University of Ljubljana, Faculty of Philosophy (Slovenia)
Dragan Prole, Faculty of Philosophy, Novi Sad (Serbia)
Stanka Setnikar Cankar, University of Ljubljana, Faculty of Administration (Slovenia)
Mitja Velikonja, University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences (Slovenia)
Veselin Vukotić, University of Donja Gorica, Faculty of International Economy, Finances and Business (Montenegro)

Editor-in-Chief:

Mustafa Imamović

Deputy Editor-in-Chief:

Marina Katnić-Bakaršić

Executive Editor:

Senadin Lavić

Illustration:

Mustafa Skopljak

Editorial Board Secretary:

Fuada Muslić

Language Editor:

Tarik Cušić

Translation:

Mirza Čerkez

DTP:

Samir Bogunić

Press run:

300 copies

Print:

„Štamparija FOJNICA“ d.o.o. Fojnica
Fourth month periodical

Officer in charge in Printing-house:

Šehzija Buljina

Periodical *Pregled* is indexed in EBSCO Publishing, INDEX COPERNICUS and C.E.E.O.L. international databases.

Webpage www.pregled.unsa.ba created and designed by the University Tele-Information Center

ISSN 0032-7271 (Print)

ISSN 1986-5244 (Online)

SADRŽAJ / CONTENTS

Članci / Articles

Enes Duraković:

Traganje za književnim identitetom / In Search of Literary Identity 11

Mirko Pejanović:

Društvene i političke pretpostavke ustavne reforme u Bosni i Hercegovini tokom procesa integracije u Evropsku uniju / Social and Political Assumptions of the Constitutional Reform in Bosnia and Herzegovina during the Process of Integrations within the European Union 53

Ismet Salkić:

Politička transformacija i uvođenje potpunog upravljanja kvalitetom (TQM) u javnu upravu Bosne i Hercegovine / The Political Transformation and the Total Quality Management (TQM) Introducing into the Bosnia and Herzegovina's Public Administration System 73

Aida Spahić-Zekić:

Socijalni kapital kao faktor održivog razvoja / Social Capital as a Sustainable Development Factor 103

Jasminko Mulaomerović i Jasmina Osmanković:

Turizam i lokalni razvoj – speleoturizam u BiH / Tourism and Local Development - Speleotourism in B&H 121

Elvira Islamović:

Tranzicija i društvo rizika / The Transition and Risk Society 139

Pogledi i mišljenja / Views and Opinions

Selma Zec:

Bikameralizam i parlamentarna demokratija / Bicameralism and Parliamentary Democracy **161**

Fuad Purišević:

Prava boraca u Federaciji Bosne i Hercegovine sa osnovama i razlozima integriranja prava u državi Bosni i Hercegovini / War Veterans' Rights in the Federation of Bosnia and Herzegovina with the Basis and Reasons for the Rights Integration in the State of Bosnia and Herzegovina **175**

Enis Omerović:

Ujedinjene nacije i masovna kršenja ljudskih prava u formi međunarodnih zločina u Bosni i Hercegovini u vrijeme međunarodnoga oružanoga sukoba / United Nations and the Mass Human Rights Violations in the Form of International Crimes in Bosnia and Herzegovina during the International Armed Conflict **209**

Selma Delalić:

Nova posthladnoratovska strategija NATO saveza / New Post-Cold War Strategy of the NATO Alliance **239**

Prikazi i osvrti / Reviews and Comments

Enes Pelidija:

Politika autonomije BiH između dva svjetska rata / The B&H's Politics of Autonomy between Two World Wars **249**

Safet Bandžović:

Multidisciplinarni diskurs i historijske sinteze / Multidisciplinary Discourse and Historical Synthesis **257**

Sabina Alispahić:

Politička psihologija : situacije, pojedinci i događaji / Political Psychology : Situations, Individuals and Cases 269

Dževad Drino:

Dva nova sarajevska stećka / Two New Examples of Stećak in Sarajevo 275

Edin Ramić:

Odnos Dubrovačke republike i Bosanskog ejaleta kroz spise bosanskih namjesnika / Relations between the Republic of Ragusa and the Bosnia Eyalet through the Documentation of Bosnian Governors 281

Lada Buturović:

Razgovor majke i sina / Conversation between Mother and Her Son 287

Elma Huruz:

Tajno i javno lice demokratije / The Overt and Covert Face of Democracy 293

Ivan Čavlović:

Ustvari, radi se o plagijatu, pa i u muzici! / It is Plagiarism “Actually“, even in Music! 301

In Memoriam**Dag Strpić:**

Mladen Čaldarović - 1916-2010 313

Članci
Articles

TRAGANJE ZA KNJIŽEVNIM IDENTITETOM

(Poetika sjećanja i kritička samorefleksija)

IN SEARCH OF LITERARY IDENTITY

(Poetics of Remembering and Critical Self-Reflection)

Sažetak

Zanemarena i onemogućena u književnohistorijskom samodefiniranju, bošnjačka je literatura sve donedavno i u djelima najznačajnijih pisaca sadržavala i opsesivnu temu traganja za kolektivnim identitetom, koja se u različitim vidovima kulturnomemorijskog reprezentiranja u svakom novom tekstu uobličuje kao mučna samospoznaja jednog svijeta zatečenog na raskršćima svjetova i kultura, „na kome se lome talasi istorije“. Otud, iako su posebnosti poetičkog identiteta bošnjačke književnosti važne, naravno, i u tradicionalnom opisu dijahronijskog književnopovijesnog niza, ipak je mnogo važnije prepoznavanje temeljnih kulturnomemorijskih toposa, formata i figura književne tradicije što se u novovjekoj književnosti pouzdano prepoznaju kao temeljna kulturna osnova i arhetipska potka savremenog književnog teksta. Zato je danas u smjeni i naporednosti različitih književno-kritičkih paradigmi kojima uvijek iznova prečitavamo značaj tradicije u tekstu vlastite kulture bitno prepoznati te konstante i vrijednosti u njihovoj intertekstualnoj obnovljivosti, čime se reprezentativnost književnopovijesnog niza preobražava u dinamičnu, polifonu i policentričnu mozaičnost palimpsestske rekreacije estetski živih potencijala tradicije.

Ključne riječi: *bošnjačka književnost 19. i 20. vijeka, traganje za identitetom, poetika sjećanja, kritička samorefleksija*

Summary

Neglected and denied of its own defining quality within the literary – historical realm of self-defining, the Bosniak literature until recently contained, in works of most prominent authors, an ever obsessive theme of seeking the collective identity that is shaping in various forms of cultural and memory representation in every newly produced text as troublesome self-awareness of a world caught at the crossroads of cultures and worlds, “where surges of history clash”. From that direction, even though peculiarities of Bosniak literature’s poetic identity are important, even in the traditional description of diachronic literary – historical string certainly, however much significant is recognition of cultural and memory loci, formats and figures of literary tradition, confidently recognized in modern literature as the basic cultural foundations and archetypal texture of modern literary discourse. Therefore, we are having today shifting and alongside various critical and literary paradigms by which we always reread again the significance of tradition within the text of our own culture, where recognizing these values and constants possesses great importance within their inter-textual renewal, which transforms the representativeness of literary – historical range into a dynamic, polyphonic and polycentric mosaic of palimpsest recreating esthetically alive potentials of tradition.

Key words: *19th and 20th century Bosniak literature, looking for the identity, poetics of remembering, critical self-reflection*

„Intima jednog naroda, to je njegova književnost. U njoj on otkriva svoje strasti, svoje aspiracije, svoje snove, svoje frustracije, svoja vjerovanja, svoju viziju svijeta koji ga okružuje, svoju percepciju samoga sebe i drugih, među njima i nas. Zato kad govorimo o ‘drugima’ nikada ne smijemo gubiti iz vida da smo i mi, ma ko da smo, također ‘drugi’ za druge.“

(Amin Malouf: *Poremećenost svijeta*)

Pravo je, naravno, svake zajednice da istraži, sistematizira i prezentira vlastitu književnu tradiciju, što književnohistorijska proučavanja i danas čini legitimnim i neophodnim oblikom književne znanosti, osobito u trenucima oslobađanja od patrocetričkih oblika kulturnog hegemonizma koji prigušuje i marginalizira posebnosti, poništava različitosti. Jer, i pripovijesna je kao i pripovjedna proza, između ostaloga, „i metod kojim kolonizirani narodi dokazuju svoj vlastiti identitet i postojanje svoje vlastite historije“, a „moć da se pripovijeda ili da se blokira nastanak drukčijih pripovijesti, veoma je značajna za odnos kulture i imperijalizma“ – naglasio je Edvard W. Said, ponavljajući da su i same nacije naracije, ali i upozoravajući na opasnosti koje se ukazuju u ponovnom otkriću vlastite kulture različitim oblicima „religijskog i nacionalističkog fundamentalizma“¹. Na sličan način je Anthony D. Smith upozorio da „nacionalizam nudi usku, sukobom bremenitu legitimaciju za političku zajednicu, legitimaciju koja neminovno suprotstavlja jednu kulturnu zajednicu drugoj“, ali da nacionalne naracije imaju i pozitivna djelovanja, u koja između ostalog spadaju „odbrana manjinskih kultura, spasavanje ‘izgubljenih’ istorija i književnosti, nadahnjivanje kulturnih preporoda, razrešavanje ‘identitetske krize’, legitimisanje zajednice i društvene solidarnosti, nadahnjivanje otpora tiraniji“².

U ovom neprestanom dvojenju o smislu i funkciji književnosti u skupnosti kulturnih praksi valja podrazumijevati stanovite razlike koje počivaju na nepodudarnim socio-povijesnim iskustvima društvenih i kulturnih zajednica i, posljedično, različit stupanj znanstvene, književnoteorijske samoosviješćenosti i upućenosti. Tradicionalno razumijevanje društvene funkcije književnosti po kojem ona „nije toliko akademski predmet koliko duhovno istraživanje, po važnosti izjednačivo sa sudbinom same

1 Edvard W. Said, *Kultura i imperijalizam*. Citirano prema: Zdenko Lešić, *Nova čitanja: Poststrukturalistička čitanka*, Buybook, Sarajevo, 2003, str. 253–254.

2 Anthony D. Smith, *Nacionalni identitet*, preveo s engleskog Slobodan Đorđević, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998, str. 35–36.

civilizacije“³, što je u evropskom teorijskom diskursu bilo dominantno u 19. stoljeću, u vrijeme kanoniziranja poetičkih konvencija tzv. *zakonodavnih književnosti*, u južnoslavenskim književnopovijesnim naracijama javlja se kroz cijelo 20. stoljeće u dva naporedna vida ideologijske funkcionalizacije: povlašćenog oblika konstituiranja nacionalnog identiteta u duhu prosvjetiteljskog modela kulture i utilitarnog sredstva u apologiji stanovitih ciljeva političkih elita i hegemonih centara moći, ali i onih subverzivnih potkopavanja i stidljivih opiranja ovim institucionalno sakrificiranim književnoznanstvenim sistemima kojima u osnovi počiva normativna nacionalno-emancipacijska koncepcija jedinstva i kontinuiteta ili rigidna instrumentalizacija u duhu soc-realističke ideološke prakse.

Oslobođena redukcionističkih svođenja književnog pisma na ilustraciju etnopolitičkog identiteta ili profane ideologijske tendencioznosti, književnost se ipak u skupnosti kulturnih strategija ukazuje i u nezamislivoj i važnoj funkciji prepoznavanja posebnosti nacionalnih kultura, u mnogostrukosti simboličkih formi, diskurzivnih praksi i raznovrsnih oblika kulturne simbolizacije specifičnih kolektivnih identiteta i društvenih zajednica. Valja, naime, uz punu svijest o mnoštvenosti složenih i dinamičnih vidova identiteta u kojima se prepoznajemo, imati na umu i saznanje da će se „osjećaj zajedničke pripadnosti, zasnovan na jeziku, kulturi i povijesti uporno [...] potvrđivati budući da jamči socijalno-psihološki nužno imaginarno okućenje, sferu povjerenja“⁴. Nije li to „nužno okućenje“ isto ono razumijevanje kulturnog i nacionalnog samoprepoznavanja što je, zadržavajući univerzalni smisao Heidegerove misli da je jezik (kultura) „kuća bitka“, doživljajem tragičnih iskušenja bošnjačke/bosanske historije našlo poetsko ozbiljenje u pjesmi „Mora“ Abdulaha Sidrana:

„Šta to radiš sine?
Sanjam, majko. Sanjam, majko, kako pjevam,
A ti me pitaš, u momu snu: šta to činiš sinko?
O čemu, u snu, pjevaš, sine?
Pjevam, majko, kako sam imao kuću.
A sad nemam kuće.
O tome pjevam, majko.
Kako sam, majko, imao glas, i jezik svoj imao.

3 Terry Eagleton, *Književna teorija*, s engleskog prevela Mia Pervan – Plavec, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1987, str. 44.

4 Vladimir Biti, *Upletanje nerečenog*, Matica hrvatska, Zagreb, 1994, str. 127.

A sad ni glasa, ni jezika nemam.
Glasom, koga nemam, u jeziku, koga nema
U kući koju nemam, ja pjevam pjesmu majko.“

U tekstu *Pjesništvo Abdulaha Sidrana* Hadžem Hajdarević je dobro uočio da je u ovoj pjesmi napisanoj pred rat „stanje stradanja i rata samo do krajnjih granica izoštrilo dramu *otimanja, nemanja, dramu identiteta*“⁵, da bi se u poenti, neočekivanim paradoksom, punina tog poreknutog, nestalog i otetog identiteta i supstancijalnog jedinstva svijeta i jezika, iznova osvojila, potvrdila i ispunila u estetski i ontološki nadmoćnom *jeziku pjesme*. U daljnjoj mistifikaciji značenjske dvosmislenosti Sidran će često napominjati da je pjesmu *Mora* prvo *usnio* na makedonskom jeziku (!), što s jedne strane priziva slično historijsko iskustvo makedonskog i bosanskog (bošnjačkog) osvajanja prava na nacionalno-kulturno samoodređenje, ali istodobno značenja pjesme univerzalizira i oslobađa patosa zavičajne doslovnosti. Ali, kada u Sidranovoj pjesmi sasvim u skladu s danas dominantnim ideo-afektivnim horizontom očekivanja iščitavamo kolektivnu identitetsku dramu traganja za „kućom bitka“, ne bismo smjeli previdjeti da je ta drama u pjesmi prisutna tek aluzivno-simboličkim smislom, da nijednim stihom nije doslovno imenovana i da je estetska vrijednost, pa onda i referencijalna, simbolička aluzivnost alegorijske semantizacije bosanskog konteksta, ostvarena prije svega snažnom poetsko-ekspresivnom funkcijom jezika.

U Sidranovoj *Mori* zbiva se, naime, onaj izuzetno rijedak pjesnički „čas čuda“ istodobnog ontologiziranja i transsupstancijaliziranja historijskog svijeta i iskustva što ga je na sličan način u Dizdarevim pjesmama *Modra rijeka* i *Zapis o izvoru* Kasim Prohić prepoznao kao *imenovanje neimenljivog*, kada ono što je „nadiskustveno i nadjezičko počinje da živi kao čista neposrednost pjesničkog iskustva i jezičkog oblika“⁶, ali je istodobno kod oba pjesnika taj „metafizičko-atemporalni karakter suštine implicitno poreknut samom *historičnošću* pjesnikove vizije drevne Bosne, prihvatanjem njene historije kao autentičnog medijuma za rađanje univerzalne ljudske i pjesničke poruke“⁷. Zato se simbolički smisao i Dizdarevog *Kamenog spavača* i Sidranove *Sarajevske zbirke* u polisemičnosti njihova poetskog univerzuma otkriva i kao drama samodefiniranja „od tradicije do

5 Hadžem Hajdarević, *Pjesništvo Abdulaha Sidrana*. U knjizi: Enes Duraković, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. III, Novija književnost – Poezija, Alef, Sarajevo, 1998, str. 567.

6 Kasim Prohić, *Apokrifnost poetskog govora. Poezija Maka Dizdara*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974, str. 119.

7 Isto, str. 79.

identiteta⁸ u otkrovenju kulturne semiologije „zavičajnog muzeja“ koji se „historijski uzevši, ‘prirodno uklapa’ u realitet našeg životnog i duhovnog prostora“, ali se u njemu istodobno otkriva „kosmopolitizam ljudske istine i njena nesvodivost na određeni povijesni trenutak, na lažni etos vremenske promjenjivosti“⁹.

U književnokritičkom rekonstruiranju tragova historije i izvjesnoj homolognosti književnog i povijesnog svijeta, u složenim odnosima pojedinačnih djela s cjelinom književnih sistema, u bošnjačkoj književnosti 20. vijeka doista se može prepoznati dinamična raznolikost kulturnih strategija konstrukcije nacionalnog identiteta, ali tek kao okvir koji obrubljuje onu daleko bogatiju, savremenim kritičkim metodama često zanemarenu sliku stilsko-formacijskih ulančanosti i žanrovskih raznolikosti književnih fenomena koji osebujućnošću literarnosti i u činu stvaranja i u činu razumijevanja nude uvijek više od doslovnosti ideoloških sadržaja, poruka i funkcionalizacija.

Intertekstualna umreženost svekolike kulture sjećanja u bošnjačkoj se novovjekovnoj književnosti ukazuje u dinamičnim formama rekonstitucije poetičkih toposa književne tradicije kao simboličkog sistema literarnih konvencija, ali i naglašene rekonstitucije socio-povijesnih tragova, znakova i glasova izgubljenog nacionalnog identiteta. Dramatična traganja za izvjesnijim oblicima bošnjačke nacionalne identifikacije lakše je i primjereno, naravno, pratiti u historiografskim i socio-političkim interpretacijama potkrijepljenim dokumentima negoli u književnim, fikcionalno-imaginativnim tekstovima, mada je – kako je već rečeno – balkanska historiografija, kao i ostali vidovi kulturnih praksi, nerijetko prožeta pristrasnošću nacionalnih, etnopolitičkih koncepcija i konstrukcija. U historijskim i socio-političkim tekstovima ta dramatična složenost konstituiranja bošnjačkog nacionalnog identiteta uočava se prije svega u presudno važnom odnosu tradicionalnog i snažnog doživljaja pripadnosti univerzumu islamskog svijeta (*umma*) sa statusom povlaštenog *mileta* u osmanskome periodu, ali i jedinog pribježišta etnokulturno i politički delegitimirane zajednice u novijoj povijesti, i – s druge strane – evropskog koncepta nacije do čijeg će potpunog konstituiranja doći tek potkraj 20. vijeka, uz ogromne otpore i poricanja, pokušaje asimilacije i kolektivne eksterminacije, dramatična i nerijetko tragična iskustva i iskušenja na razmeđu novovjeke balkanske

8 *Od tradicije do identiteta* (Sarajevo, 1974) naslov je knjige Muhameda Hadžijahića koja i danas važi za referentnu kulturno-historijsku, socio-političku studiju, a u kojoj autor uz obilnu dokumentarnu građu prati procese etničkog i političkog samodefiniranja bošnjačke zajednice.

9 Kasim Prohić, o. c., str. 50.

historije. Ali i vlastita basanja, nesnalaženja i nerazumijevanja, političke nedoumice i stranputice, pa se i značaj religijskog i etničkog u konstrukciji bošnjačkog nacionalnog identiteta mijenjao ne samo slijedom promjena političkih sistema i hegemonih centara moći nego i merkantilnih političkih nagodbi u oba vida identitetskog opredjeljenja. Ovaj svijet se još uvijek ukazuje u konvulzivnim, živim i dinamičnim procesima prožimanja, ali i sukobljavanja dva temeljna oblika kolektivnog samoprepoznavanja: pripadnosti islamu „ne kao vjeri nego kao jednoj od tri velike ili visoke ili svjetske kulture“ (H. Neimarlija) i sekulariziranog političkog koncepta nacije u kompleksnim odnosima bošnjačkih i bosanskih međuprožimanja, uzajamnosti i neminovnosti, kulturnih simbioza i sinkretizama, ali i predrasudnih napoređivanja i konflikata, animoziteta i idiosinkrazija. „I baš zato što je tako prevreo i problemski gust u njega i jest zašla Andrićeva sonda“¹⁰, zapisao je Skender Kulenović, sugerirajući zapravo da se ta složenost i kolektivne identitetske krize i pojedinačne, egzistencijalne sudbine i mučnine na dramatičnim raskršćima povijesti autentičnije može izraziti polimorfnim i polifonim vidovima književnog izraza negoli prividno objektivnim znanstvenim diskursom, uvijek podložnim nalogima i nasilju političkih elita i ideologijskih konstrukcija. U dinamičnoj, historijski i društveno promjenjivoj procesualnosti složenih oblika kolektivne imagologije književni su tekstovi, osobito u početnom stadiju konstitucije ili postkolonijalnim vidovima rekonstitucije nacionalnog identiteta, bitno zaposjednuti i ovom vrstom ideologijskog diskursa. Zato je važno i ovdje naglasiti nužnost obazrivog prepoznavanja nacionalne samorefleksije što je u različitim vidovima tek ovlašno semantizirala i prožela kako pojedinačne književne tekstove, tako i cjelinu novovjeke bošnjačke književnosti, jer je takva vrsta ideologijskoga tumačenja književnosti tek jedan od legitimnih, ali ne i važnijih aspekata razumijevanja književnog univerzuma, nesvodivog na oskudnost monohromne kolektivno-identitetske ilustrativnosti.

Dramu identitetskog samorazumijevanja u književnim tekstovima bošnjačkih pisaca možemo pratiti od kraja 19. vijeka, kada – kako to naglašava Enver Kazaz „proces nacionaliziranja Bošnjaka od strane Srba i Hrvata dostiže kulminaciju“ i kad je „bošnjački pjesnik sav u lomovima dokazivanja nacionalnog identiteta“ u složenim odnosima bosanskohercegovačkih i južnoslavenskih kulturnih simbioza i naporednosti, ali i neprekidnih „prisvajanja njihove kulture, te nijekanja njene posebitosti“¹¹, sve do savremenog trenutka, kada se i o bošnjačkoj i bo-

10 Skender Kulenović, *Iz smaragda Une*. U knjizi: *Eseji*, Izabrana djela, knj. VI, Sarajevo, 1983, str. 158.

11 Enver Kazaz, *Musa Ćazim Ćatić, književno naslijeđe i duh moderne*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 1997, str. 24.

sanskoj kulturi – prema Vedadu Spahiću – razmišlja „kao entitetu u fazi intenzivne i prijelomne semiotizacije, s još neizvjesnim ishodima, ali vrlo izvjesnim prirodnim entropijskim pražnjenjima i ireverzibilnim kontingentima zaborava, koji su izravni ili neizravni produkt djelovanja vanjskih principa moći i unutarnjeg stanja nemoći da im se svrhovito i osmišljeno parira“¹².

S obzirom na to da im je sve do sredine šezdesetih godina 20. vijeka poricana mogućnost bilo kakve javne, institucionalno organizirane identifikacije i da su nasiljem zvanične politike svedeni na vjersku zajednicu kojoj je „dana mogućnost da se mirnim evolutivnim putem nacionalno opredijeli“, sve je to vodilo „negiranju njihove povijesti, tradicije, književnosti i svih onih duhovnih vrijednosti čijim se usvajanjem razvija vlastito nacionalno biće“¹³. Pa i šezdesetih godina, kada su „Bošnjaci priznavani na političkoj ravni, istovremeno im je poricana svaka samoidentifikacija, etnička, povijesna i kulturna sadržina njihovog nacionaliteta“¹⁴, o čemu uz ostalo svjedoče žestoka osporavanja Isakovićevog *Biserja* i Begićevog referata na Simpoziju o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine. Ti se procesi poricanja mogućnosti književnohistorijske samorefleksije nastavljaju i danas urušavanjem svakog pokušaja sistematiziranja bošnjačke književnosti bilo u skupnosti bosanskohercegovačkih i južnoslavenskih kulturno-povijesnih naracija, bilo u posebnostima samosvojnih književnohistorijskih pripovijesti. Stoga je u osnovi tačno zapažanje Envera Kazaza da su se izučavanja bošnjačke književnosti odvijala „bez šireg odziva naučne javnosti i institucija, uz rizik političke likvidacije, naučne i društvene marginalizacije“, što je „otvaralo prostor za negiranja i svojatanja bošnjačke književnosti, što se događa i danas“¹⁵, ali je neprihvatljiv, znanstvenom diskursu neprimjeren zaključak da je humanistička suština bošnjačke književnosti, paradigmatično izražena u *Kamenom spavaču* Maka Dizdara, „simbolički pokazatelj odnosa bošnjačke nacije, književnosti i književne historije prema ideološkim projektima osnovanim na mržnji i zločinu spram bošnjačke nacije i njenih duhovnih vrijednosti“¹⁶. Medijalna pozicija nepripadanja jasno definiranom kulturnom i duhovnom prostoru na razmeđu polariziranih kulturno-civilizacijskih svjetova, koji u historijskim

12 Vedad Spahić, *Bošnjački kulturni identitet između principa moći i mira*, Godišnjak BZK „Preporod“, Sarajevo, god. III, 2003, str. 39.

13 Mustafa Imamović *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo, 1997, str. 562.

14 Isto, str. 565.

15 Enver Kazaz, *Poetika i struktura raskršća i ukrštanja*. U knjizi: *Morfologija palimpsesta*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 1999, str. 314.

16 Isto, str. 315.

zatišjima postaje polje mnogostrukih interkulturnih prožimanja i simbioza, ali – mnogo češće – prostor surovih antagoniziranja i etnokulturnih homogenizacija koje ne trpe razliku i, stoga, pod prijetnjom kolektivne eksterminacije zahtijevaju nedvosmislena opredjeljenja i pripadanja, uvjetovala je opsesivno prisustvo *identitetske teme* u bošnjačkoj književnosti 20. vijeka. Izopćen iz evropski globaliziranog prostora „na temelju univerzalnih vrednota kršćanstva interpretiranih na političkoj i ekonomsko-kulturalnoj razini“¹⁷, stigmatiziran „turskim grijehom“ otpadništva, taj se svijet još uvijek u naracijama drugih prepoznaje „kao jedan svet još nesituiran u aktualnosti po kriterijima nove Evrope i nekontekstualizovan u globalnoj distribuciji društvenih, kulturnih ili umetničkih identiteta“¹⁸. Tu su i osnovni razlozi odsustva književnohistorijskih istraživanja, sistematiziranja i kanonizacije bošnjačke književnosti, prezentirane rijetkim i sporadičnim naporima pojedinaca izloženih nesmiljenim političkim osudama ili, u blažoj formi, marginaliziranih zbog navodne znanstvene anahronosti etnokulturnih kanonizacija. Pa i danas, u prividno rasredištenom svijetu kulture koji prividno povlašćuje subalterne kulturne identitete, ta je vrsta pripovijesti o jednoj nasiljem historije marginaliziranoj književnosti proskribirana i onemogućena prikrivenim oblicima i strategijama dominantnih centara moći, koji taj svijet i njegovu kulturu prepoznaju samo u mjeri u kojoj ga mogu kontrolirati, pripitomiti i naturalizirati. Bošnjačka je književnost postala tek podatan predmet za mrtvozorničku egzemplifikaciju već ovještalih, akademski institucionaliziranih učenja o Drugom, različitosti i liminalnosti, čime se, nerijetko, za volju ispraznih teorijskih uopćavanja delegitimira svaki napor vlastite književnopovijesne refleksije. O tom mimikrijskom „manevru teorijskog mišljenja“ koje prividnom dekonstrukcijom klasičnih književnopovijesnih naracija evropocentrički dominantnog kulturnog diskurza književni tekst marginaliziranih literarnih zajednica zapravo stavlja pod kontrolu hegemonih kultura Homi K. Bhabha je napisao slijedeća saznanja karakteristična i za današnju poziciju bošnjačke književnokritičke prakse:

„Tekst Drugog ostaje egzegetski horizont različitosti i nikad ne postaje aktivni agens vlastite artikulacije. Taj Drugi se citira, navodi, izdvaja, osvjetljava, stavlja na stranu jednom ‘slikaj-sa-svih-strana’ strategijom višestrukog osvjetljavanja. Narativ i *kulturalna* politika

17 Dubravko Lovrenović, *Povijest est magistra vitae*, Rabic, Sarajevo, 2008, str. 211–212.

18 Miško Šuvaković, *Biopolitičko tumačenje otvorene potencijalnosti balkanske umetnosti*, Zeničke sveske, br. 3, Zenica, 2006, str. 55.

različitosti postaju zatvoreni krug interpretacije. Tako Drugi gubi *svoju* moć da označava, da poriče, da započne svoju čežnju da uspostavi vlastiti institucionalni ili opozicioni diskurs. Koliko god da je besprijeckorno poznat sadržaj jedne ‘druge’ kulture, koliko god da je ona anti-etnocentrički predstavljena, njeno *lociranje* u zabran ‘velikih teorija’ – sa zahtjevom da ona u analitičkim terminima, zauvijek ostane samo zgodan objekt znanja, pokorni korpus različitosti – stvarno reproducira odnos dominacije i predstavlja najozbiljniju optužnicu protiv institucionalne moći teorije.¹⁹

Nemogućnost organiziranih istraživanja i statusnog etabliranja bošnjačke književnosti imalo je za posljedicu zakašnjele procese njene kanonizacije, a tu je i jedan od razloga zašto su književni tekstovi gotovo svih značajnijih pisaca prožeti raznolikim auto- i heteroimaginativnim figurama kolektivne kulture sjećanja kojima kao da se apokrifno nadomješta odsustvo znanstvenih književnohistorijskih sinteza. Te su kolektivno-mentalitetske autoimaginativne slike pratile dinamiku historijskih mijena i javljale se u širokom i raznovrsnom registru kulturnomemorijskih formi, simboličkih predstava i narativnih figura u djelima nejednake estetske vrijednosti, ali i ideologijske instrumentalizacije književnog teksta od folklorno-mitskih, pasatistički senzibiliranih evokacija „slavne i herojske prošlosti“ u kojoj se ukorjenjuju posebnosti „starostavnog“ etnokonfesionalnog i nacionalnog identiteta, do kompleksnijih, umjetnički autentičnih vidova samoprepoznavanja u bosanskohercegovačkim i južnoslavenskim kulturno-identitetskim komposibilnostima. Ova je vrsta folklorno-etnografske iluminacije simboličkog svijeta kulture sjećanja karakteristična prije svega za prosvjetiteljski model i vrijeme konstituiranja nacionalne književnosti, kada su procesi njena kanoniziranja podređeni „preventivnoj cenzuri zajednice“ koju Jakobson i Bogatirjov pripisuju epskom svijetu folklorne tradicije²⁰, a kasnija teorija recepcije onom horizontu očekivanja koji je zaposjednut afirmacijom tradicionalnih vrijednosti nacionalne kulture. Vidljivo je to već i u onim patetičnim očitovanjima nacionalnog identiteta u pjesmama Avde Karabegovića Hasanbegova i Osmana Đikića, Safvet-bega Bašagića ili Muse Ćazima Ćatića. U turobnom vremenu kalajevskih pokušaja nacionalne unifikacije i naporednih srpsko-hrvatskih nadmetanja u „nacionalizaciji

19 Homi K. Bhabha, *Posvećenost teoriji*. U knjizi: Zdenko Lešić, *Nova čitanja: Poststrukturalistička čitanka*, o. c., str. 280.

20 Vidjeti: Roman Jakobson i Pjotr Bogatirjov, *Folklor kao naročit oblik stvaralaštva*, preveo Stjepan Stepanov. U knjizi: *Usmena književnost*, priredila dr. Maja Bošković-Stulli, Školska knjiga, Zagreb, 1971.

muslimana“ začinje se ta drama neprestanih basanja i traganja za pouzdanim oblicima kolektivne samoidentifikacije na surovim raskršćima balkanske povijesti. A neizvjesnost i nepouzdanost kolektivne sudbine i opstanka uvjetovala je onda i nepouzdanost i promjenljivost nacionalnih „opredjeljenja“ i možda se ta drama ponajbolje vidi na primjerima iz Ćatićevih pjesama *Srpski ponos*, *Ja sam Bošnjak* i *Bosni*:

„Ja sam Srbin, srpsko d’jete
Srpska mi je savjest čista
Junačkih mi djeda slava
Ko sunašce žarko blista.“
(*Srpski ponos*, 1899)

„Ja sam Bošnjak – dični junak
Vjeran svetom domu svome
Vjeran slavi naših djêda
I narodu Bosanskome.“
(*Ja sam Bošnjak*, 1903)

„Postojbino draga, Mladena i Tvrtka!
Hrvatstvo mi Tvoje baštinstvo je sveto
A neka je samrt i teška i gorka,
Za spas tvoj i sreću – mog života eto.“
(*Bosni*, 1912)

O dramatičnim iskustvima i iskušenjima traganja za identitetom koja traumatično i opsesivno prožimlju svekolik tekst novovjeke bošnjačke kulture pisao je i Ivan Lovrenović, a u tekstu *Paradigma Skender* posebno je naglasio da je ta izloženost surovosti historijske neizvjesnosti opstanka uvjetovala

„tragediju muslimanskog intelektualca i umjetnika, pa ako hoćete i muslimanskog naroda. Ne, ne mislim pri tomu na onaj prvi, već otrcani sloj problema, na tzv. izjašnjavanje i mijenjanje izjašnjavanja iako je i to dio problema i te tragedije. Mislim na tu ogromnu neminovnost i sposobnost *uživljavanja u drugo*, koja jest sredstvo spasa, sačuvanja života i postojanja, ali postaje, može postati i nešto više

– vrutkom autentična stvaralaštva. A pri svemu tomu i trajno ostaje otvoren, kao otvorena rana, problem stvarnog i punog identiteta – osobnoga i umjetničkog.“²¹

Tragično iskustvo postojanja na razmeđu svjetova i kultura i traumatična nepouzdanoost identiteta, koji je danas tek „zgodan objekt znanja, pokorni korpus različitosti“, s nerijetkim mimikrijski samozatajnim ili autoorijentalističkim samorefleksijama što ih u paradigmatičnom vidu susrećemo u Skenderovom eseju *Moji susreti s Mažuranićevim epom* ili Mešinim *Sjećanjima*, možda se najočitije ogleda u stihovima Hamze Hume što ih i Midhat Begić navodi kao ilustraciju „čvorne nedaće i mučnine“:

„Nazvaše me Hamzom
Kao što nazvaše hiljadama ljudi
Iz pustinja divljih beduina
Crnih građana vječno sunčanih gradova,
Hiljadama bakarnih Inda
Ljudi sa plantaža
Hiljadama bakarnih Inda

I onih s pazara visokog Irana
Što prodaju ćilime
Biser, nakit, žene,
O čudno je to čudno
Da ovdje
U našoj zemlji kraj Evrope
Hamzom zovu mene.“

Zanemarena i onemogućena u književnohistorijskom samodefiniranju, a što je za posljedicu imalo zakašnjele vidove sabiranja u „identifikacijskim pripovijestima“ književnohistorijskih sistematizacija i pregleda, antologija i hrestomatija, bošnjačka je literatura, dakle, sve donedavno i u djelima najznačajnijih pisaca sadržavala i opsesivnu temu traganja za kolektivnim identitetom.

Tu su onda i razlozi dugotrajnih nacionalno-romantičarskih predstava mitologizirane svijesti i selektivne kulture sjećanja koja književne tek-

21 Ivan Lovrenović, *Paradigma Skender*. U knjizi: *exTenebris*, AGM, Zagreb, 1994, str. 99.

stove nerijetko i danas prožimlje evokacijama monumentalne nacionalne historije posvećene transcendentalnim i metapovijesnim vrijednostima i stoga nepomirljivo antagonizirane sličnim kolektivnim naracijama susjednih kultura. Karakteristični i za ostale južnoslavenske književne naracije književni tekstovi pseudohistorijskom gestom konstrukcije identiteta uporno obnavljaju onu vrstu simboličkog kulturnog imaginarija u kojem bi „zeleno busenje“ i „svijetli grobovi“, kao sakralni toposi i historijskog i literarnog pamćenja trebalo da posvjedoče neupitnu odanost izvanpovijesnim vrijednostima zajednice kao zalogu i potvrde nacionalnog identiteta. Epski postamentirane, takve se kolektivno-imaginativne književne naracije javljaju posebno u vremenu snažnih društvenih promjena i historijskih potresa, kada se monumentalnost predačkoga naslijeđa i misionarska uloga pjesnika – profeta nalogom zajednice nadređuje svakoj individualnoj gesti a sudbina jedinke svodi na neminovnost žrtvovanja i herojskog zatočništva. Na taj način književni tekstovi bivaju izatkani „predom“ ovještale stilematike i profane folklorno-dekorativne semiotike tradirane u repozitoriju kolektivnih rituala i predstava, ličnosti i mjesta pamćenja. Podređeni utilitarnoj funkciji buđenja nacionalne svijesti i konstrukcije nacionalnog identiteta, zagušeni patosom retorične apelativnosti književni tekstovi postaju čuvari i promicatelji nacionalne pedagogije, etnografskog slikanja „sehara, ćilima i kapidžika“ i ta je otužna folklorno-muzealna inscenacija kulturnog identiteta, karakteristična za epohu prosvjetiteljstva, u posljednjih dvadesetak godina anahrono preplavila ne samo savremene književne tekstove nego i svekolik tekst bošnjačke kulture.

Uz ove iluminativne pripovijesti prevršene simulakrumima „zavičajnog muzeja“ u novovjekoj se bošnjačkoj književnosti prepoznaje i ona literarno autentično posredovana drama traganja za identitetom što se u različitim vidovima kulturnomemorijskog reprezentiranja u svakom novom tekstu uobličuje kao mučna samospoznaja jednog svijeta zatečenog na raskršćima svjetova i kultura, „na kome se lome talasi istorije“.

Odnosi se to posebno na šezdesete godine dvadesetog stoljeća a osobito su upečatljive one Selimovićeve i Kulenovićeve, Sušićeve i Ibrišimovićeve, ili Dizdareve i Sidranove, često citirane etnokulturno semantizirane slike u kojima se, jednako u fikcionalnim i nefikcionalnim tekstovima, raskriva i njihova intimna drama traganja i lutanja za izvjesnijim oblicima kolektivne sudbine. Takva je, recimo, uznemirujuća, defetistička slika bosanskomuslimanskog svijeta što je u romanu *Derviš i smrt* u so-

lilokviju prožetim saznanjem o historijskom bezizlazu izgovara Hasan, a neznatnom žanrovskom preregistracijom stila Meša Selimović obnavlja u intervjuu Radovanu Popoviću objavljenom 1970. godine.²²

„A mi smo ničiji, uvijek smo na nekoj međi, uvijek nečiji miraz. Zar je onda čudno što smo siromašni? Stoljećima mi se tražimo i prepoznajemo, uskoro nećemo znati ni ko smo, zaboravljamo već da nešto i hoćemo, drugi nam čine čast da idemo pod njihovom zastavom jer svoje nemamo, mame nas kad smo potrebni a odbacuju kad odslužimo, najtužniji vilajet na svijetu, najnesrećniji ljudi na svijetu, gubimo svoje lice, a tuđe ne možemo da primimo, otkinuti i neprihvaćeni, strani svakome, i onima čiji smo rod, i onima koji nas u rod ne primaju. Živimo na razmeđu svjetova, na granici naroda, svakome na udaru, uvijek krivi nekome. Na nama se lome talasi istorije, kao na grebenu [...] Najzamršeniji ljudi na svijetu. Ni s kim historija nije napravila takvu šalu kao s nama. Do jučer smo bili ono što danas želimo da zaboravimo. Ali nismo postali ni nešto drugo. Stali smo na pola puta, zabezeknuti. Ne možemo više nikud. Otrgnuti smo a nismo prihvaćeni. Kao rukavac što ga je bujica odvojila od majke rijeke i nema više toka ni ušća, suviše malen da bude jezero, suviše velik da ga zemlja upije.“²³

Važno je, naravno, naglasiti da se literarna reprezentacija historijskog svijeta Bosne što je u Selimovićevim romanima susrećemo i kao dramu traganja za kulturnom sastojinom kolektivnog bića i identiteta javlja, s jedne strane, kao priča ispričana iz perspektive likova, autodijegetičkih pripovjedača koji ispisuju prije svega intimnu *muku razgovora sa sobom*, a s druge strane i kao identitarna pripovijest o *najzamršenijim ljudima na svijetu na kojima se lome talasi istorije*. *Derviš i smrt* i *Tvrđava* nude polifono ucjelovljenu, raznolikim narativnim postupcima bogato stratificiranu romanesknu strukturu, u kojoj se sabiru i sučeljavaju raznoliki glasovi, pa zato ni iskaze Ahmeda Nurudina ili Hasana, Šehage Soče ili Ahmeta Šabe, baš kao ni brojne Selimovićeve tekstove o vlastitom i kolektivnom biću, ne možemo svesti na jednoznačne vidove prepoznatljivog kolektivnog identiteta. Selimovićev roman nije glas iz „tamnog vilajeta“ u kojem su likovi opsjednuti plemenskom svijesću koja isključuje sve što se prostire

22 Radovan Popović, *Književni razgovori*, Sarajevo, 1970.

23 Meša Selimović, *Derviš i smrt*, Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 386. i 463.

izvan granica vlastitog, zatvorenog i homogenog svijeta, niti je ta drama u cjelini i složenosti idejno-semantičke zasnove narativnog teksta presudno određena nacional-romantičarskom svijesću o izvornoj čistoti kolektivnog bića. Podrazumijevamo li tu složenost imaginiranja višeslojnih procesa kulturnih samodefiniranja i njihov nesumnjiv socio-povijesni značaj i utjecaj u „potrazi za izgubljenim identitetom kako jedne nacionalne zajednice ili zemlje, kao i znanstvene, književnopovijesne pozicije“²⁴, danas je već i samo pitanje „koliko se u Hasanovim samopreispitivanjima može naći bošnjaštva i koliko bosanstva, koliko pojedinačne i koliko kolektivne sudbine“²⁵ tek retorička figura koja podrazumijeva odgovor da je riječ o „hibridnom identitetu“ kojim se ne predočava „čvrsto znanje o sebi i svojima, neka sigurna samospoznaja identiteta“²⁶. Pouzdanost znanja „o sebi i svojim“ razlaže se u mnogostrukim vidovima traumatičnih pitanja što ih Selimovićevi likovi uporno postavljaju mada su svjesni uzaludnosti napora da se „na razmeđu svjetova, na granici naroda“ razaznaju jasni znakovi kulturnog i političkog, historijskog i nacionalnog bića i identiteta. Na taj način se u Selimovićevim romanima, kao i u Dizdarevom *Kamenom spavaču*, opsesivna i traumatična tema kolektivnog samodefiniranja i postojanja, što je u bošnjačkoj književnosti možemo pratiti od kraja 19. vijeka, artikulira u svojevrsnoj poetici prostora, s toposima *granice i raskršća*, koji će u romanima Derviša Sušića i Skendera Kulenovića, Irfana Horozovića ili Dževada Karahasana, poeziji Maka Dizdara ili Abdulaha Sidrana, konačno i u esejima Midhata Begića ili Muhsina Rizvića, imati znakovite simboličke obnove i citatne dopune i umnožavanja. Tako se ustaljuje niz poetičkih konstanti i oznaka koje u neprestanoj intertekstualnoj obnovi opsesivnih toposa i kulturno semantiziranih znakova u bosanskom prostoru književnih naporednosti, sinkretizama i simbioza stvara osoben univerzum bošnjačke književnosti. Simbolika geografske semiotike i topografije preobražava se u topografiju i semiotiku prostora književnog svijeta, a na toj mapi središnje mjesto zauzimaju Selimovićevi romani i Dizdarev *Kamen spavač*.

Izuzetno uspješnu interpretaciju poetike i semiotike prostora (što je u posljednje vrijeme postala temeljna strategija u razumijevanju Selimovićevih romana) nalazimo u tekstu Marine Katnić-Bakaršić *Od stvarnih do imaginarnih prostora u romanu Derviš i smrt Meše Selimovića*.²⁷

24 Zvonko Kovač, *Meša Selimović u međuknjiževnom prostoru*, Novi Izraz, br. 49–50, Sarajevo, juli – decembar 2010, str. 11.

25 Isto, str. 13.

26 Isto, str. 11.

27 Marina Katnić-Bakaršić, *Od stvarnih do imaginarnih prostora u romanu Derviš i smrt Meše Selimovića*, Novi Izraz, br. 49–50, Sarajevo, juli – decembar 2010, str. 37–49.

Polazeći od Lotmanovih kategorija polifonije prostora, binarnih opozicija i toposa granice, autorica i intimnu sudbinu Ahmeda Nurudina i realni prostor dešavanja, konačno i tekstovni prostor romana, razumijeva u dramatičnoj poziciji postojanja *između*, na granici nepremostivo razdijeljenih prostora. Tako se topos granice javlja i kao „simbolička, sinegdoška figura Bosne“ i Nurudinove rassetosti „između tjelesnog i duhovnog, između profanog i sakralnog“, konačno i naratorovog konstruiranja tekstovnog prostora u opoziciji stiliziranog sakralnog stila i profanog/svjetovnog stila. A prostorni znakovi granice i raskršća, intimne i kolektivne mučnine samodefiniranja na prostoru *ničije zemlje* temeljni su konstituensi i Makovog *Kamenog spavača*²⁸, i gradivni elementi zamašnog pripovjedačkog i romanesknog opusa Derviša Sušića, od zbirke *Pobune* (1966) do posthumno objavljenog romana *Čudnovato* (1991), kojem u podnaslovu stoji signifikantna oznaka – „roman o razlici“.

Za razliku od Meše Selimovića, u čijim se romanima *Derviš i smrt* i *Tvrđava* drama kolektivnog bošnjačkog identiteta javlja ipak uzgredno, pa se lokalni hronotop javlja kao etnokulturno semiotizirani (historijski i metafizički) prostor, ali i pozornica na kojoj se zbiva univerzalni, vječno isti sukob pobunjenog pojedinca i totalitarnog sistema vlasti, Derviš Sušić već u zbirci novela *Pobune*, a potom u nizu romana s historijskom tematikom, demitizirajući nacional-romantičarske vizije prošlosti, prezentira višestoljetnu povjesnicu Bosne i Bošnjaka kao neprekidnu žudnju da se na krvavim razbojištima historije pronađu odgovori na temeljna pitanja smisla i lične i kolektivne sudbine. Osnovno idejno značenje, ovdje, istina, prilično simplificirano kao nacionalno i klasno samoosvješćenje bošnjačkog naroda, ostvaruje se sporo i mučno od prvih plamičaka pobune što titraju u duši Abdulaha Pilavije (pripovijetka *Plaćenik*) do razbuktale vatre revolucionarnih gibanja kojima su zahvaćeni njegovi daleki potomci Redžep i Abdulah (pripovijetka *Preko mutne vode*). Pri tom se, slično Andriću, i kod Sušića javlja simbolički smisao rijeke koja dijeli obale i svjetove i koju u žudnji samodefiniranja na liminalnom prostoru njegovi likovi nastoje premostiti i tako spoznati vlastiti identitet. I kod Andrića i kod Sušića se i

28 Zanimljivo je ovdje spomenuti da je u monografiji *Apokrifnost poetskog govora* (Sarajevo, 1974) Kasim Prohić vrlo oštro kritizirao „teorijski napor Lotmana, Uspenskog i dr. koji može biti shvaćen kao izraz posebne vrste duhovnog sužanštva prividnog ili dobrovoljnog izgnanstva u kojemu intenzivno radi uobrazilja da se sve u historiji i savremenosti zbiva po principu diskretnog pomjeranja geoloških slojeva značenja i sistema kulture“ (str. 25). Ali, u neposrednoj interpretaciji Makove poezije naglašavajući za njega neprihvatljivu pojavu da „savremeni svijet bilježi utrućene *simbola* pred *znakom*“, Prohić će i u tekstnom prostoru *Kamenog spavača* (toposu Slova) i u topografiji historijskog i metafizičkog prostora imenovati upravo semiotičke topose granice, raskršća i binarnih opozicija kao temeljne znakove i intimne, antropološke rassetosti lirskog subjekta i granične pozicije Bosne na razmirju svjetova i kultura, konačno i opozicije pjesnikovog govora i sakralnog Slova Božije poruke.

lična i kolektivna mučnina doživljaja tragične podijeljenosti bića na granici neprobojnih prostora sukobljenih svjetova i kultura posreduje simbolikom *patnje tijela i rijeke ambisa* koja *biće na raskršću* raspolučuje na dvije žive *obale mesa koje se uzalud traže i dozivaju*. Stoga se i Andrićev Mehmed-paša Sokolović i Sušićevi likovi iz *Pobuna* nastoje osloboditi te nelagode premošćujući tu zlu vodu što se i u duši i u tijelu nastanila i kao kulturna i metafizička, historijska i intimna oznaka različenosti i granice, ponorna praznina koja onemogućava napor definiranja supstancijalnog smisla homogenog identiteta. Sušićevi romani su paradigmatični za tu neprestanu dramu traganja za iluzijom pouzdanog identiteta kojim bi se, na razmeđu svjetova, „gdje jedne vojske i bajraci omrknu a druge osvanu“, napokon saznala priroda i sastojina bošnjačkog i bosanskog kolektivnog bića i tako prevazišli ambisi tradicionalnih predstava o Drugom kao zemaljskoj inkarnaciji transcendentalnog principa zla.

Selimovićeve i Sušićeve autoimaginativne vivisekcije kolektivne svijesti zavičajnog svijeta izloženog neizvjesnoj sudbini postojanja na liminalnom prostoru sukobljenih svjetova Istoka i Zapada, imat će prividno smirujuću verziju u etnokulturnoj slici što je susrećemo u Kulenovićevom eseju *Iz smaragda Une*, ali i dramatičnu dopunu u Skenderovim poemama i novelama, esejima i putopisima, a posebno u njegovom romanu *Ponor-nica*.

Nerijetko se, naime, u opusu istoga pisca smjenjuju pasatističke evokacije naoko nepromjenjivih kolektivno-mentalitetskih vrijednosti s naglašenim opisom folklorno semiotiziranih prostora, bića i stvari i dinamična, društvenim i historijskim procesima uzrokovana slika raslojavanja prividno homogenog identiteta.

Tako je Skenderov esej *Iz smaragda Une* sentimentalno-evokativna arabeska patrijarhalne bosanskomuslimanske sredine, statično-deskriptivna reprezentacija izvanvremenoga simboličkog kapitala jedne rafinirane gradske kulture nenačete surovošću historije, a čitava je ova kulturološka skica sažela i produbila temeljne postavke etnološke studije *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini* Antuna Hangija:

„U ovom svijetu, pred kućnim pragom svi spoljni tragovi ostavljaju se sa obućom. Unutra je stalna sutonska tišina, govor je ispod glasa, zidovi bez šara i slika, samo na ponekom visi *levha*: to je neki, uokviren, kaligrafski ispis iz Kur’ana. Sećija, šiljteta, ćilimi, mangala, na

zidu pustećija (ovčije runo na kojem se klanja) – odaje su bez mnogo namještaja, kao kraljevske dvorane, kao da se hoće prostor i u njemu ljudski lik, a stvar samo kao njegova pozadina. U jednom uglu je nešto kao izrezbaren i neobojen ormar, to je *musander*: tu se poslije svake plotne noći mora okupati, da bludna aroma ne ponesreći dan koji je svanuo. Donesena pod osmanlijskim alaj-bajracima, kuhinja je ovdje zrela vizantijska, kult jedan kulinarski prilagođen domaćoj biljci i životinji. Kumrija i lastavica pod strehom opomena su protiv grehote, badem i trešnja – procvali poziv da se još jednom živi. Mati je ovdje živa svetinja (ženu čovjek uvijek nađe, majku nikada), pred starošću se ustaje na noge, brat i sestra dvojnici su jedne ljubavi kakva samo među njima može da bude (i stoga dvojnici najvećega grijeha). Svijet je ovo dozlaboga čulan: i mašta o raju mu je čulna. A pod kamenom patrijarhalnog tabua izračio se u najčišći ljubavni fluid – ispjevao, u svojoj drevnoj riječi, jednu od najrafinovanijih i najdramatskijih ljubavnih lirika u svijetu. Mrtvi se poštuju, ostaju u dugom spominjanju, ali nema pompe smrti ni mnogo plača poslije nje; prije sahrane hodža će upitati vjernike je li umrli bio dobar čovjek, oni će reći da jest i na tabutu spustiti ga u crnu zemlju. Jednostavni nadgrobni spomenici (nišani iliti bašluci) stoje u zelenoj travi nagnuti svaki na svoju stranu, kao vesela pripita braća. Pa i u turbetima čuti gola jednostavnost.²⁹

Kulenovićevo literarno sugestivno insceniranje prostora i stvari kao kulturno semantiziranih *figura pamćenja* ukazuje se ovdje i kao socijalno determiniran čin *sjećanja zajednice*, pa zato ni poetski evokativno prizvani prostori, stvari i bića koji nam statusno-simboličkim značenjem nude sliku trajnosti i stabilnosti zajednice „nisu samo pozornice njezinih oblika interakcije, već i simboli njezina identiteta i sidrište njezina sjećanja“³⁰. Zato je i Skenderov esej kulturno-memorijski repozitorij koji paradigmatično potvrđuje da je „temeljna svrha postojanja nekog mjesta pamćenja zaustavljanje vremena, blokiranje napretka zaborava, fiksiranje stanja stvari, ovjekovječenje smrti, materijalizacija nematerijalnog da bi se maksimum smisla sakupio u minimum znakova.“³¹

29 Skender Kulenović, *Iz smaragda Une*, o. c., str. 157–158.

30 Jan Assmann, *Kultura sjećanja*. U knjizi: *Kultura pamćenja i historija*, priredile Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, Golden marketing i Tehnička knjiga, Zagreb, 2006, str. 54.

31 Pierre Nora, *Između Pamćenja i Historije. Problematika mjesta*. U knjizi: *Kultura pamćenja i historija*, priredile Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, Golden marketing i Tehnička knjiga, Zagreb, 2006, str. 57.

Na ovoj *statičnoj*, poetskom patinom izatkanom šari i podlozi arhe-tipskog obrasca bosanskomuslimanskog porodičnog života, okruženog i zaštićenog avlijskim zidovima i neprikosnovenim zakonima i običajima patrijarhalne zajednice, što ga tako često susrećemo u novelama i romanima na razmeđu 19. i 20. vijeka, rastvara se potom *dinamička slika*, u ovom eseju tek ovlašno nagoviještena, a u cjelini Skenderova književnog djela realizirana u raznolikim vidovima literarno posredovanih kolektivno-mentalitetskih samorefleksija, dramatičnih historijskih zbivanja i iskušenja u vremenima traumatične identitetske krize. Reprezentirana simbolima, toposima i simulakrumima kolektivne poetike sjećanja, prividno trajna i nepromjenjiva slika bosanskomuslimanske sredine i u ovom eseju će biti „uznemirena“ završnom rečenicom kojom Kulenović navješćuje široki spektar tematskih preokupacija karakterističnih za cjelinu njegova opusa:

„Ali u ovom svijetu, ispod njegove mirne i svečane obrazine, stalno tinjaju pa na mahove iznenadno buknu velike ljudske strasti, drame krvi, patrijarhalnih okova, bogatstva i bijede, vlasti, bjekstva u rakiju i baš zato što je tako prevreo i problemski gust, u njeg i jest zašla Andrićeva sonda.“³²

Tako će se u romanu *Ponornica* nekad homogeni svijet begovata zasnovan na prividno trajnim vrijednostima društvenog i porodičnog života ukazati u vremenu rasula, razjeden neminovnošću historijskih mijena u kojima su se urušili principi i vanjske i unutarnje kohezije nad čijim su vrijednostima bdjeli Muftija i Djed, nekad pouzdani simboli autoritarne hijerarhije društvenog, vjerskog i obiteljskog svijeta, života i identiteta. *Ponornica* nudi izuzetno složenu sliku te historijske i socijalne krize bošnjačkog svijeta na razmeđu 19. i 20. vijeka, u vremenu burnih i dramatičnih preobražaja docvjetalih oblika tradicionalne kulture u dinamičnu atmosferu zapadnoevropskog modernizma i taj je preobražaj nagoviješten onom simboličnom slikom *naprslina* u arabeskoj drvorezbi na stropu djedove kuće, simboličnom svodu porodičnog kosmosa:

„Gledam onda u izrezbareni drveni strop. Geometrija njegovih arabeski nije više mogla da se opire jednom drukčijem redu ljepote, redu koji je iz duboreza proniknuo svojim naprslinama i klobucima

32 Skender Kulenović, *Iz smaragda Une*, o. c., str. 158.

– možda su baš ove naprsline i klobuci napon one ljepote koja je u svemu kao krv u nama.“³³

Polifonijski strukturiran romaneskni svijet *Ponornice* u gustom prepletu društvenih i historijskih, etičkih i religijskih predstava o prividno monolitnom kolektivnom identitetu biva „uhvaćen“ u trenucima potpunog rasapa patrijarhalne kulture pa se i ovaj simbolički smisao naprsline u iluziji izvanpovijesne, arabeske saobraznosti transcendentnog i historijskog svijeta ukazuje u trenucima dramatičnih rasjeda orijentalnog naslijeđa i novopridošle okcidentalne kulture, socijalnih suprotnosti begovske i kmetovske zajednice, kao i onih snažnih poriva za osvajanjem prostora individualne slobode i potvrde osobnog identiteta žene izvan autoritarnog sistema kolektivno normirane egzistencije. Na sličan način će se i u poemi *Na pravi put sam ti, majko, izišo* ukazati dva generacijski suprotstavljena kontrastna doživljaja i shvaćanja života: majčinog – arhetipskog obrasca zatvorenog obiteljskog svijeta, pred čijim se „kućnim pragom svi spoljni tragovi ostavljaju sa obućom“ i sinovljevog „pijanstva slobode“ i otvorenih vidika i prostranstava „prašnjavih svjetskih drumova“. Važno je međutim ovdje istaknuti da ni *Ponornica* Skendera Kulenovića ili *Derviš i Smrt* Meše Selimovića, *Konak Ćamila Sijarića* ili *Pobune Derviša Sušića* nisu presudno određeni transparentnom signifikantnošću kolektivne samorefleksije jer upravo šezdesetih i sedamdesetih godina

„ukupna bošnjačka i bosanskohercegovačka književna praksa [...] na sasvim nov, savremen način počela se vraćati nekim od najkarakterističnijih svojih obilježja, pa tako i složenijoj psihologizaciji te, posebno, izraženoj poetizaciji pripovjednog teksta, koji sad ponovo postaje orijentiran ne prvenstveno ka raznolikosti partikularne povijesne ili savremene vanjske, *događajne* pojavnosti već, naprotiv, prije svega ka univerzalnoj, svevremenoj čovjekovoj, općeljudskoj nutrini, intimi i privatnosti, unutrašnjim mukama i lomovima te drama i traumama *pojedince* a ne zajednice.“³⁴

33 Skender Kulenović, *Ponornica*, Izabrana djela, knj. V, Sarajevo, 1983, str. 25–26.

34 Sanjin Kodrić, *Književno djelo Meše Selimovića, Skendera Kulenovića i Derviša Sušića*, Oslobođenje, Sarajevo, KUN, god. LXII, br. 22.973, 9. 12. 2010, str. 35.

To je, naime, i vrijeme kada se i kod njih, kao i kod niza mlađih pisaca (Isaković, Lukić, Fetahagić i Ibrišimović), gube tradicionalni narativni modeli i romaneskni junaci kao *paradigmatični zastupnici stajališta totaliteta* (G. Lukacs), a ukazuje intimna drama pojedinca izloženog nasilju totalitarnih sistema. Ali za razliku od Isakovića ili Lukića, Fetahagića ili Ibrišimovića, čije su proze ispražnjene od monumentalizma historijskog iskustva, a ukazao se svijet marginaliziranih likova i kontingentnih sudbina, Selimovićevi i Sušićevi, Kulenovićevi ili Sijarićevi romani i novele još uvijek zrače atmosferom vlastite kulture sjećanja i nastojanja sinteze mikro- i makrokozmičkog pripovjednog svijeta. A da će se ta „čvorna nedaća i mučnina traganja za identitetom“ javljati i kasnije u djelima naših savremenika potvrđuju i brojni primjeri iz romana, novela ili pjesama Nedžada Ibrišimovića, Irfana Horozovića ili Dževada Karahasana. U ovom izboru literarno autentičnih kulturno-memorijskih inscenacija polimorfnog bošnjačkog/bosanskog teksta kulture, treba ilustrativno izdvojiti Karahasanov esej o bosanskoj kući iz pripovijesti *Karlo Veliki i tužni slonovi*, koji u prvi mah neobično podsjeća na Kulenovićev etnokulturni zapis iz eseja *Iz smaragda Une*, a zapravo ga i ponavlja i persiflira, ovjerava i univerzalizira složenim postupcima uobličenja narativnog teksta³⁵.

35 „Bosanska kuća počinje avlijom. Kad prođe kroz avlijsku kapiju, čovjek se nađe u jednom prostoru koji je na pola puta između kuće i vanjskog prostora, recimo ulice ili trga na kojem kuća stoji. Avlija je, poput kuće, ogradena sa svih strana avlijskim zidom ili ogradom i samom kućom, ali nije natkrivena, ona je popločana ili kaldrmisana, ali u jednom kraju, možda uz kuću ili uz avlijski zid nasuprot kući, ima jednu plohu ‘golog tla’, naime jednu lijehu plodne zemlje u kojoj su zasađene kadifice i turski karanfli. Tako avlija spaja u sebi prirodu i kulturu, jednu drvenu klupu u njegovoj sjeni, spaja dakle u sebi osobine prirodnog i umjetno oblikovanog prostora. Čovjek koji se zaputio u bosansku kuću, stupa nakon avlije u divanhnu ili verandu, onaj dio kuće koji je zatvorenom prostoru jedan korak bliže nego avlija. Divanhna ima krov i za nekoliko stepenika je uzdignuta od tla, ali je ogradena samo dopola, jednim ‘poluzidom’ na čijem su vrhu najčešće saksije sa jaglikom i bosikom, mindušicama i daninoći, pomiješanim u raznim omjerima i kombinacijama, ovisno o sklonostima žene koja ih je sadila. Čovjek koji sjedi na divanhni nije više na granici, dakle unutra i vani, kao onaj koji se nalazi u avliji, on je definitivno unutra, odvojen od prirode i od grada, ali još uvijek povezan s njima, otvoren njihovim utjecajima, izložen onome što se zbiva vani i prijemčiv za to. On čuje zvukove što dolaze s ulica ili s trga, on udiše mirise koji do njega dolaze iz obližnje pekare, on ne može zaboraviti život koji teče oko njegove kuće i neposredno uz nju, već s onu stranu avlijskog zida. Ali je taj život, sa svim njegovim zvukovima i mirisima, ublažen i umiren, on se na divanhni već miješa sa zvukovima i mirisima kuće, recimo s onima što dolaze od žene ili iz kuhinje, s mirisom dunja s ormara ili mirisom suhih trava iz potkrovlja. A onda se iz divanhane ulazi u takozvani muški dio kuće u kojem se sjedi s rođacima, s prijateljima, pa čak i sa strancima koji su uspjeli u kuću prodrijeti kao gosti. Muški dio kuće je dakle već sasvim odvojen od prirode, od univerzalnoga, ograden od neba, vjetra i vode, slobodnih životinja i horizonta, ali je još uvijek zadržao jedan dosta nizak stupanj socijalne otvorenosti. Kad se prođe i taj dio, stupa se u zatvoreni, ženski dio kuće u kojem borave žene i djeca, u skroviti intimni svijet u kojem se voli, boluje i rađa, u kojem se pretresaju strahovi i brige, traži savjet i utjeha, u kojem se od majke dobivaju prvi dojmovi i pojmovi o svijetu i životu. Tu boravi duša kuće.

Na osnovu ovog opisa moglo bi se reći da je bosanska kuća, poput glavice crvenog luka, niz slojeva koji, jedan nakon drugoga, vode prema nekoj unutrašnjosti, koju se ne može vidjeti ni opipati, ali je se itakako može udahnuti, omirisati, upiti kožom, jer ona je doduše nevidljiva, ali sasvim realna. Kod glavice luka je najdublja unutrašnjost ono ‘prazno’ mjesto iz kojeg glavica počinje klijati, kod bosanske kuće je najdublja unutrašnjost već spomenuta duša kuće, koja sigurno ima mnogo veze sa duhovnim životom žene što vodi kuću i s njezinim osjećanjem svog boravka u svijetu, svoje familije, svoje ovozemaljske ispunjenosti. Tako će čovjek, kad bi se takav neko mogao zamisliti, nakon deset minuta boravka u ženskom dijelu posve strane

I Karahasanov tekst barem na prvoj razini razumijevanja prezentira sliku patrijarhalne kulture življenja, s nizom ambijentalno prepoznatljivih detalja, predmeta i simboličkih toposa, ali se iza te etnografski precizno inscenirane kulturne semiotike rastvara dublja, prvom pogledu teže uočljiva, poetika svetog prostora kuće koja s avlijom koja *spaja u sebi prirodu i kulturu* i kućnog praga koji *odvaja sveto od profanog*, sugerira doživljaj svejedinstva svijeta, „dubokog i osvjedočenog međuprožimanja velikog Sve i čovječijeg bića, velike i potpune harmonije duha čovjeka i duha univerzuma“.³⁶ Za razliku od Lotmanove semiotike prostora gdje se tekst kulture razumijeva u aksiološkim kategorijama binarnih opozicija i dinamičnih procesa semioze koja razdvaja semiotički prostor kulture (unutra) i izvansemiotičku realnost prirode (spolja), u Karahasanovom tekstu se sasvim u skladu s ezoterijskim doživljajem svejedinstva znakovi prostora i znakovi vremena, socijalnih ili rodnih različnosti, ukazuju umirujućim ritmom saobraznosti metafizičke i ovozemaljske svrhovitosti i ispunjenosti, višeslojnim oblicima zaštićene *duše bosanske kuće*. Ako je Kulenovićevom eseju, uz snažnu doživljajnost intimno-evokativne poetike sjećanja, inspirativni izvor bila Hangijeva već spomenuta etnografska studija, onda bi se Karahasanovom kulturno-semiotičkom itinereru kojim nas vodi od avlijskih vrata *koja se otvaraju u sveti prostor do najdublje unutrašnjosti gdje boravi duša kuće*, intertekstualna naporednica mogla naći u tekstu *Sveti prostor i vrijeme* iz knjige *Odgonetanje Božijih znakova* Annemarie Schimmel. A na taj način će se u Karahasanovoj poetici prostora etnografsko-muzealna reprezentacija bosanske kuće, slično simbolici Makove didovske hiže, preobraziti u metafizički, izvanpovijesni dom u kojem univerzum i ljudski svijet doista jesu jedno, ali neodredivo jedinstvo. Karahasan će na sličan način u *Pismu iz 1993*. citatnim postupkom intertekstualnih usložnjavanja, dopisivanja i „dekonstruiranja“ Andrićevog *Pisma iz 1920* metafizičku semiotiku *poetike grada* razložiti u nizu epistolarnih ispovijesti potomaka Andrićevog Maxa Löwenfelda opsjednutih žudnjom da povratkom napuštenom zavičaju pronađu izgubljeni identitet, koji je zapravo ezoterijski neodrediv, polimorfan, nesvodiv na jednostavan opis identitetske jedinstvenosti, baš kao što je neopisiva i ezoterijska poetika i duša Sarajeva.

kuće, znati o emotivnom životu i snovima, zadovoljstvu i nezadovoljstvu, radosti i tugama domaćice, koliko i o socijalnom statusu porodice koja u kući živi. Možda i više, sigurno više, iako sve što vidi i može opisati svjedoči o statusu, a ništa od vidljivoga o onome prvom.“ (Dževad Karahasan, Karlo Veliki i tužni slonovi. U knjizi: Izvještaji iz tamnog vilajeta, Dobra knjiga, Sarajevo, 2007, str. 141–142.)

36 Nerkez Smailagić, *Duša Orijenta*. U knjizi: *Uvod u Kur'an*, Zagreb, 1975, str. XI.

Na sličan način se i u Horozovićevim romanima u ezoterijskim putovanjima neomeđenim prostorima bezgranične, borhesovske biblioteke premještamo iz historijskog svijeta, označenog kulturnom semiotikom zavičajnog miljea, u literarno-imaginarni hronotop, iz folklorno-zavičajnog u postmoderni muzej, „labirint ispunjen pričama i sjenama priča“ (Parabola o Minotauru). U toj svojevrsnoj postmodernoj estetskoj utopiji u kojoj je „izbrisana svaka razlika između priče i onog o čemu se priča [...] jer je život zapravo jedino i moguć i ostvariv u priči, u literaturi“³⁷, Horozović sabire i oživljava, osvjetljava i sjenči, tradira i pronosi svekoliku kulturnu i duhovnu tradiciju u Knjizi tajnih pismena, labirintu ispunjenom zagonetnim znakovima i tragovima narativno raskošno segmentirane književne arabeske. U tom smislu su i *Talhe ili Šedrvanski vrt*, koliko i *Karta vremena*, *Kalfa* ili *Imotski kadija*, „osobeni komentar kulture koji traga za kulturnim i ukupnim duhovnim sadržajem nacionalne tradicije“³⁸, tajanstveni *adab* i knjiga znanja u kojoj su sabrani sakralni toposi, vrijednosti i znakovi izgubljenog identiteta, knjiga koja i sama putuje ezoterijskim i heterotopijskim prostorima razgranatog labirinta intertekstualno umreženog svijeta kulture. A u tom ezoterijskom putovanju i pretapanju zbiljnih u imaginarne prostore priče, dramaturškim usložnjavanjem narativnih postupaka, etnokulturalno prepoznatljiva semiotika „zavičajnog miljea“ preobražava se u mnogoslojni univerzum priče: mistična metafora svejedinstva svijeta i alefa, onirističkog ogledanja svega u svemu, partikularnog u univerzalnom (kap i more), dobiva u Horozovićevom tekstu ingenioznu palimpsestsku obnovu, postmodernu verziju nazire:

„A ja sam tad vidio sav svijet u mreži mog malog grada. Grad nije pripadao jednom omeđenom svijetu. Pripadao je svim svjetovima. I svi su poznati i naslućeni svjetovi bili u njemu.“³⁹

Valjalo bi ovom nizu autorefektivnih kulturno-memorijskih tekstova posebno istaknuti Sidranovu knjigu *Sarajevska zbirka* što je, poput Borgesove „knjige od pijeska“ kojoj se ne zna ni kraj ni početak, od prvog izdanja (1979) u svakom novom imala stalne i bitne dopune i preinake, semantičke i simboličke obnove i rekonfiguracije. Slično *Kamenom*

37 Muhidin Džanko, *Mit, mašta i stvarnost u pričama Irfana Horozovića*. U knjizi: *Strah od teksta*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 1998, str. 143–144.

38 Enver Kazaz, *Bošnjački roman XX vijeka*, Naklada Zoro, Zagreb – Sarajevo, 2004, str. 351.

39 Irfan Horozović, *Imotski kadija*, Šahinpašić, Sarajevo, 2005, str. 42.

spavaču Maka Dizdara u živom intertekstualnom dijalogu i oživljenju utihlih glasova prošlosti, Sidran prečitava tragove povijesti što su i kao opće i zavičajno iskustvo, i kao lična drama suočenja s nesmiljenošću historije, estetski već jednom uobličeni u bosanskoj književnoj tradiciji. A na taj način tekstualni tragovi prošlosti u Sidranovom stihu (‘ogledalu koje pati’) ovjeravaju tragičnu obnovljivost historije, ali i simbolički univerzum nacionalne kulture koja se, kao i kod Maka, Skendera ili Karahasana, Selimovića, Sušića ili Ibrišimovića, u tom intertekstualnom dijalogu obnavlja i održava.⁴⁰ Jer upravo na taj način, *sjećajući se sebe* u dinamičnom sustavu intertekstualnih usložnjavanja i uslojavanja poetičkih konvencija, toposa i oblika, u gustom prepletu palimpsestskih obnova i aluzija, preobrazbi i persiflaža književnost stiče i kulturno prepoznatljiv *literarni identitet* koji posredno, simbiozom književnog i historijskog pamćenja, svjedoči i sudbinu jednog svijeta i sliku jedne zanemarene kulture.

Dramu traganja za identitetom što se u književnim tekstovima najznačajnijih bošnjačkih pisaca 20. vijeka javlja oštrim anatomskim rezovima i sudbinskim upitnicima na raskršćima savremenog trenutka možda je najsugestivnije sazeo Midhat Begić u tekstu *Naš muslimanski pisac i njegova raskršća*:

„Biti Musliman, a pisac, svakako je mučna samospoznaja, kao što je uvijek bila povoljnija pripadnost što jasnijim i što većim nacionalnim strukturama. [...] Za bosanskohercegovačkog Muslimana a pisca to je odavno psihološka slabost, mučnina, vječni dodir ništavila, pa čak i onda je to tako bilo kada je pod turskom carevinom imao povlašćen položaj, za delikatnije duhove pogotovo tada. Jer Bosnom se nikad nije mogao zaodjeti nacionalno, razvrstavajući i sam sebe po vjeri umjesto po nacionalnosti kao što su ga i svi drugi time označavali. Nazivao se tada turskim imenom u svekolikom i sveopštem religijskom konfesijskom odnosu, za razliku od Osmanlija, Turkuša, koje su predstavljali došljaci iz Turske. Otuda je pitanje njegova identiteta njegova čvorna nedaća, mučnina i problematika, koja sigurno nije bila manja njegovim pristajanjem uz druga nacionalna određenja, čak ni njegovim uklapanjem u evropski civilizacijski stil i životni oblik.“⁴¹

40 Vidi u tom smislu izuzetno uspješnu intertekstualnu interpretaciju Sidranove poezije u knjizi Vedada Spahića *Vrt Bašeskija* (Tuzla, 2005). Riječ je o studiji u kojoj Spahić istražuje međutekstovne i metatekstualne relacije *Ljetopisa* Mula-Mustafe Bašeskije i tekstova savremene bosanskohercegovačke književnosti i književne znanosti, i to je prva studija u kojoj je dosljedno i uspješno u našoj književnokritičkoj praksi primijenjena teorija intertekstualnosti.

41 Midhat Begić, *Naš muslimanski pisac i njegova raskršća*. U knjizi: *Raskršća IV: Bosanskohercegovačke*

Traumatična i mučna nastojanja samodefiniranja *na razmeđu svjetova i granici naroda*, dramatična traganja za etno-konfesionalnim, kulturnim i političkim identitetom čijim bi se definiranjem izbjegla *mučnina vječnog dodira ništavila* na prostorima historijske neizvjesnosti karakteristična su, dakle, za svekoliku povijesnu sudbinu bosanskomuslimanskog svijeta, a u bošnjačkoj književnosti 20. stoljeća postaje lajtmotivska intertekstualna figura i ponorno prisutni kulturni topos koji se u svakom novom tekstu javlja u drukčijem vidu i obliku estetske sugestije. Simbolički smisao figura izvora (Dizdar), jezera (Selimović), ponornice (Kulenović), rijeke (Sušić), knjige (Horozović), kuće (Karahasan), jezika (Sidran) ili raskršća (Begić) što se u brojnim, diskurzivno različitim tekstovima bošnjačkih autora javlja kao razgranata semiološka mapa traganja za utemeljujućim vidovima etnokulturnog i socio-političkog identiteta, drži taj proces i danas otvorenim i nedovršenim. U ovom skupu simboličkih slika – figura stvara se svojevrsan semiotički sistem kulture sjećanja koji srećom nije semantiziran profanom ideologijskom gestom konstrukcije, reprezentacije i afirmacije nacionalnog identiteta imaginiranjem navodno neprekinutih kontinuiteta nacionalne povijesti, nego se i ta alegorijska aluzivnost kulturnog pamćenja ukazuje u kompleksnijim vidovima obnavljanja i preobražaja specifičnih poetičkih toposa književne tradicije u kojima su onda trajnije upisani i tragovi historijske sudbine. Otud i uočavanje distinktivnih obilježja kojima nastojimo kodificirati poetičke posebnosti bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, uz nužno okvirno razumijevanje socio-povijesnog obzora teksta kulture, ipak valja primarno zasnivati na književnim tekstovima primjerenijim vidovima prepoznavanja karakterističnih artikulacija općih književnih konvencija, obrazaca i odlika. Odnosno, nas ovdje zanimaju upravo ti procesi uobličavanja novovjeka bošnjačke književnosti kao intertekstualno umreženog sistema literarnog pamćenja što se u posljednjih stotinjak godina ukazuje u mnoštvenosti preobražaja tradicionalnih književnih vrijednosti i oblika, s bitnim književnohistorijskim i poetskim mijenama i konstantama i neprestanim prožimanjima ne samo s bosanskim i južnoslavenskim nego i univerzalnim književnim iskustvima. Bogatstvo raznolikih kulturnih obrazaca i polimorfnih književnoestetskih vidova, sadržaja i iskustava novovjeka bošnjačka književnost duguje ne samo otvorenosti prema širokim horizontima i univerzalnim tokovima svjetske kulture nego i ovim i danas živim i nedovršenim traganjima za pouzdanim i čvrstim oblicima vlastitog identiteta što se u konvulzivnim prožimanjima univerzalnih obrazaca i modela s mnogovrsnim mikrokulturnim lokalnim

obilježjima uporno opiru naporu definitivnih određenja i kanoniziranja. Na sličan način je i Nihad Agić, promovirajući znanstveni metod kulturno-povijesne naratologije čijom bi se primjenom ostvarila produktivna veza naratološkog koncepta s kulturnopovijesnim vidovima kulture sjećanja, uočio da su upravo zbog odsustva dokumentarno utemeljenih istraživanja historijskih kontinuiteta bošnjačke tradicije, brojni književni tekstovi naseljeni etnokulturno semantiziranim figurama sjećanja, pa su stoga jezik i pismo postali sakralna *mjesta pamćenja* potisnute i zaboravljene bošnjačke kulture.

„Svjesna nedostataka povijesnih dokumenata o kulturno-historijskom kontinuitetu bošnjačka književnost, umjetnost i kultura u cjelini povijesno sjećanje reduciraju na retoriku i na nekoliko ekskluzivnih medija pamćenja, na pismo, sliku, tijelo i mjesta. Tako Selimovići, Sušići, Ibrišimovići književni junaci svojim kretanjem prostorima romana simbolički markiraju mjesta i kulturne obrasce na kojima se i unutar kojih se zbiva, lomi, nestaje ili uskrsava povijesno sjećanje. Zahvaljujući njima bitna su mjesta pamćenja postali tekije, greblja (mezarluci), džamije, što upućuje na imanentni islamski i eshatološki kôd književnih i kulturalnih diskursa. Zbog toga bošnjačka književnost i bosanski kulturalni narativ obilježava topos pisma kao čistog duha, jer se preko bosanskog jezika čini transparentnim ono što je zaboravljeno i potisnuto, pa čudo pisma i metafizika pisma (H. G. Gadamer) uokviruje i iznutra prožima bosanski kulturalni narativ i sve njegove književne forme.“⁴²

Agićevom konceptu kulturnopovijesne naratologije koja deskribira kulturno označene figure sjećanja korespondentanje koncept kulturnomemorijske historije bošnjačke književnosti što ga u inicijalnom obliku indicira Sanjin Kodrić u tekstu *Književnost, prošlost i kulturalno pamćenje*.⁴³ I jedan i drugi autor podrazumijevaju da „procesi kanonizacije i pisana povijest književnosti imaju primarnu funkciju zasnivanja kolektivnog identiteta“⁴⁴ jer je i kulturnomemorijska historija književnosti „zainteresirana za prob-

42 Nihad Agić, *Poetika sjećanja*, Biblioteka orbis Literarum, Sarajevo, 2010, str. 180.

43 Sanjin Kodrić, *Književnost, prošlost i kulturalno pamćenje: Književnopovijesne osobenosti novije bošnjačke / bosanskohercegovačke književnosti i ideja „kulturalnomemorijske historije književnosti“*, Radovi, knj. XIV–XV, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2010, str. 163–203.

44 Nihad Agić, *Književnost i kulturalno pamćenje*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2010, str. 20.

lem ‘povlaštenog kulturalnog smisla’ i ‘kulturalno označenog’ što se u kontinuitetima i diskontinuitetima komunicira unutar jedne književnosti⁴⁵. Ali će i jedan i drugi jasno istaknuti da se ova vrsta interpretativnih strategija ne može svesti na istraživanje „nacionalne specifikke i funkcije povijesti književnosti“ pošto se „prostori sjećanja u literaturi uvijek konstituiraju u intertekstualno povezan prostor *literarnog pamćenja*“⁴⁶ i dinamičnih interkulturalnih prožimanja i prelijevanja bosanskohercegovačkog književnog mozaika obilježenog „složenošću konstanti i varijanti književno-kulturalnih konektivnih struktura, složenošću koja se realizira i [...] kao trajno istovremeno i kontinuiranje i variranje raznolikih sadržaja kulturalnog pamćenja unutar različitih kulturalnomemorijskih makromodela“⁴⁷.

20. stoljeće je, dakle, paradigmatično obilježeno odsustvom institucionalno organiziranih istraživanja, sistematiziranja i kanonizacije bošnjačke književnosti izložene neprekidnim pokušajima nacionalističkih inkluzija i „naturalizacija“, pa su tu i razlozi ne samo odsustva za svaku kulturu dragocjenih revalorizacija, prečitavanja i dekonstruiranja što se smjenom književnohistorijskih epistema ukazuju kao njena „intelektualna povijest“, nego i porazne posljedice da ova zanimljiva literatura još uvijek nema sistematičan, makar i tradicionalni književnohistorijski opis. Za razliku od stabilnih društvenih zajednica i već kanoniziranih južnoslavenskih književnosti, nad njom nisu institucionalno bdjeli

„čuvare tradicije, sveštenici, pisari i pesnici koji taj fond etničkih mitova, sećanja, simbola i vrednosti, pohranjuju u svetim i duboke narodne pošte dostojnim tradicijama, zapisuju, čuvaju i prenose kroz hram i crkvu, manastir i školu, u svaki grad i selo na prostoru dotične kulturne zajednice.“⁴⁸

Zato je i znanstveno pouzdano, normativno-identitetsko uobličenje „sistematske istorije književnosti u kojoj će pojedinačne književne pojave

45 Sanjin Kodrić, o. c., str. 163.

46 Nihad Agić, o. c., str. 8.

47 Sanjin Kodrić, o. c., str. 195.

48 Anthony D. Smith, o. c., str. 50.

biti predstavljene kao ‘karike u lancu’⁴⁹, a pogotovo definiranje posebne poetike bošnjačke (i bosanskohercegovačke, konačno) književnosti izuzetno teška i zazorna zadaća, pogotovo ako se javlja ideološkim nalogima konstruiranja nacionalnog identiteta u duhu tradicionalne prosvjetiteljsko-romantičarske književnohistorijske koncepcije. A na južnoslavenskom kulturno-povijesnom prostoru čitavo je dvadeseto stoljeće bitno određeno upravo tradicionalnom književnopovijesnom svijesću, osobito u etabliranju i kanonizaciji srpskih i hrvatskih etnokulturnih naracija, dok je bošnjačka književnost „tekla“ ponorno, bez sistematskih istraživanja, sa sporadičnim nagovještajima književnohistorijskih i poetičkih osvješćenja i osvjetljenja, nerijetko surovo zagušenih represijom ideološke i političke (nad)moći hegemonih kulturnih i društvenih identiteta. Stoga je i onaj prvi značajniji pokušaj književnohistorijskog pregleda bošnjačke književnosti na orijentalnim jezicima, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* Safvet-bega Bašagića iz 1912. godine⁵⁰, obilježen autorovom skeptičnom spoznajom da nije uspio ispuniti prvobitnu namjeru „da uzroke i posljedice dovede u ma kakav savez“ kako bi radnja imala „suvislu formu historije literature“:

„U ovom djelcu – piše Bašagić – neka se ne očekuje kakova historija literature ili zaokružena literarna radnja jer to nije bilo moguće izvesti. Sve kombinacije da se uzroci i posljedice dovedu u ma kakav savez i tako cijeloj radnji dade nekakav opći pregled, ostale su bezuspješnim. Priznajem: da je jednostavni kronološki red suhoparan, kad cijela radnja nema suvisle forme, ali da to izvedem, moram također priznati, da sam danas kratkih rukava.“⁵¹

Ova Bašagićeva samokritička opservacija da pozitivistički suhoparno nizanje činjenica i imena nije uspio prevazići modernom kritičkom metodom kojom bi se ostvarila suvisla forma historije literature, karakteristična je i za kasnije, rijetke pokušaje sistematizacije bošnjačke književnosti. Odsustvo institucionalno organiziranih istraživanja bosanske medievalne

49 Zdenko Lešić, *Književnost i njena istorija*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1985, str. 172.

50 *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti. Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, Vlastita naklada, Sarajevo, 1912. Muhsin Rizvić pretpostavlja da je Safvet-beg Bašagić autor i onog kratkog, nepotpisanog članka *O bosanskoj književnosti* (Bošnjak 1/1891, 3–4, 2. juli) koji „predstavlja prvi pregled stvaranja bosanskohercegovačkih Muslimana u potezu od književnog rada na orijentalnim jezicima preko narodnih pjesama do alhamijado literature, i to napisan od jednog Muslimana, o čemu nesumnjivo svjedoči dobro poznavanje građe i intiman dodir s njome“. (Muhsin Rizvić, *Bosanskomuslimanska književnost u doba preporoda 1887–1918*, 2. izdanje, El-Kalem, Sarajevo, 1990, str. 82.)

51 Safvet-beg Bašagić, o. c., str. 8.

kulture koje bi bilo lišeno nacional-romantičarskih učitavanja savremenih etnopolitičkih identiteta i, pogotovo, „jedva preglednog bošnjačkog blaga na orijentalnim jezicima spremljenog – u metaforičkom i doslovnom značenju – u podrume povijesti i na tavanske prostorije baštinka“⁵², prouzročilo je da je i u prvoj polovici 20. vijeka devetnaestovjekovna filološko-pozitivistička metoda i u onim skromnim, entuzijastičkim pregnućima bila dominantan oblik književnohistorijskog diskursa. Zato ni Bašagić ili Handžić, Kreševljaković ili Mujezinović, Rizo Ramić ili Hasan Kikić, nisu uspjeli da zasniju konzistentnu „povijest nacionalne književnosti koja bi prikazujući književnopovijesni proces unutar nacionalne književnosti imala na umu jedinstvo tog procesa unutar većih, nadnacionalnih cjelina, ukazivala na opće književnopovijesne zakonitosti, ali ukazujući na te opće zakonitosti isticala ujedno nacionalne posebnosti ne samo cjelovitog procesa, nego i svakog književnika i djela ponaosob“⁵³.

Svedena na akribična biografsko-bibliografska istraživanja i filološko-pozitivistička sabiranja, prijevode, transkripciju i transliteraciju književnih tekstova, začeta skromnim naporima Ibrahim-bega Bašagića, Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka i Mehmeda Teufika Okića, bošnjačka je književna historiografija u prvoj polovini XX vijeka, uza svu monumentalnost doktorske disertacije Safvetbega Bašagića ili izuzetno značajnih monografija Mehmeda Handžića⁵⁴, još uvijek bila nespremna da zasnije metodološki konzistentnu povijest bošnjačke književnosti osmanskog perioda kako u užem kontekstu bošnjačke i bosanskohercegovačke književne tradicije, tako i u cjelini i cjelovitosti nadnacionalne orijentalno-islamske književnosti.⁵⁵ Sretna je okolnost da su i Ljubušak i Bašagić u neminovnim i dramatičnim procesima evropeizacije kad su „Bošnjaci ostali izvan jedinstvenoga kulturno-civilizacijskoga kruga u kome su stoljećima živjeli i stvarali“⁵⁶ prihvatili bitna iskustva evropskog prosvjetiteljstva i znanstveno utemeljenu metodologiju orijentalne filologije, koju ne možemo svesti tek na postkolonijalnim diskursom imenovane razloge imperijalne prirode i evropske težnje hegemonizma nad kulturama zasnovanim na orijentalno-

52 Esad Duraković, *Razvoj književnohistorijske i književnokritičke misli u radovima bošnjačkih orijentalista*. U knjizi: *Prolegomena za historiju književnosti orijentalno-islamskog kruga*, Connectum, Sarajevo, 2005, str. 40.

53 Aleksandar Flaker, *Književne poredbe*, Naprijed, Zagreb, 1969, str. 10.

54 Riječ je o knjigama *al Gawhar al-usna fi taragim 'ulama 'wa šu 'ara 'fi Busna* (Kairo, 1930) i *Književni rad bosanskohercegovačkih muslimana*, Državna štamparija, Sarajevo, 1933.

55 O tome je iscrpno pisao Esad Duraković u tekstu *Razvoj književnohistorijske i književnokritičke misli u radovima bošnjačkih orijentalista* (u knjizi: Enes Duraković i Fahrudin Rizvanbegović, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. VI, Novija književnost – Književna kritika, Alef, Sarajevo, 1998, str. 7–50).

56 Esad Duraković, o. c., str. 38.

islamskim vrijednostima i tradicijama. Ne treba, naime, zaboraviti da se upravo u liberalnoj atmosferi prosvjetiteljstva razvio snažan pokret književno-kulturnoga preporoda koji karakterizira prevazilaženje identitetske krize i entuzijastično sistematiziranje i umjetničke (mahom orijentalno-islamske) i usmene književne tradicije, pa su i Bašagićeva disertacija ili Ljubušakovi zbornici *Narodno blago* i *Istočno blago* evropskim duhom modernizma osnaženi i utemeljujući obrasci književnohistorijske samorefleksije, surovo zagušene tek poslije 1918. U periodu između dva svjetska rata takva je vrsta književnohistorijskih istraživanja, sistematiziranja i sinteza bila neostvariva iz više razloga, a posebno stoga što su Bošnjaci u novostvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca nacionalno, etnokulturno i politički delegitimirani, svedeni na evropskoj onovremenosti anahronu i stranu vjersku zajednicu, stigmatiziranu navodnom historijskom krivnjom konvertitstva, pa je u agresivnim procesima naturalizacija i „pripitomljavanja“, kako je to istaknuo Midhat Begić,

„ovo književno stvaralaštvo u svome slijedu i tako neobičnom preobražavanju kroz historiju vrlo škrtopredstavljano u okviru hrvatske odnosno srpske književne historije, ponekad bosanskohercegovačke, kakav je slučaj sa *Hrvatsko-srpskim spisateljstvom u Bosni i Hercegovini* dr. Dragutina Prohaske, izdatim 1911. na njemačkom (ili kratkim pregledom u knjizi Vladimira Čorovića *Bosna i Hercegovina* iz 1925.)“⁵⁷

Valja, međutim, ovom Begićevom zapažanju dodati i poraznu činjenicu na koju je još 1921. godine upozorio Šukrija Kurtović da „naše akademski obrazovane ljude možemo na prste pobrojati, a kulturnih institucija i radnika na kulturnom polju nemamo nikako“⁵⁸ i da je snažna, politički instrumentalizirana polarizacija prosrpskog *Gajreta* i prohrvatske *Narodne uzdanice* dodatno otežavala mogućnosti zasnivanja makar i tradicionalnih oblika sistematizacije bošnjačke književnosti. Prvotno oduševljenje za jugoslavensku kulturnu sintezu koja bi bila „knjiga sviju nas“, „harmonija naših duša“ i „novi skupni individualitet koji će apsorbovati sve individualitete narodnih čestica“⁵⁹ što ga poput Muradbegovića iskazuju

57 Midhat Begić, *Slika jedne zanemarivane književnosti*, o. c., str. 176.

58 Šukrija Kurtović, *Prva reč*, Budućnost, Sarajevo, 1/1919, 20. juni, str. 2.

59 Ahmed Muradbegović, *Problem jugoslovenske muslimanske izolacije*, Nova Evropa, III/1921, 4, str. 107–

i drugi bošnjački pisci⁶⁰, vrlo brzo je splasnulo: uza sve izuzetno značajne književne simbioze u procesima svekolike evropeizacije južnoslavenskog kulturnog prostora u književnohistorijskim naracijama i dalje dominira tradicionalna podjela na srpsku i hrvatsku nacionalnu književnost, pa je i bošnjačkim piscima u međuratnom periodu ostalo tek da se „opredijele“ ili da ih „opredijele“ za jednu ili drugu nacionalnu opciju.

Odsustvo razvijene književnokritičke djelatnosti u međuratnoj bošnjačkoj književnosti uočio je i Radovan Vučković naglašavajući da su tu ulogu preuzeli na sebe sami pisci:

„Među piscima Muslimanima iz Bosne i Hercegovine nije se dvadesetih godina pojavio značajniji kritičar koji bi kontinuirano pratio pojave u književnosti. Zato su najznačajniji autori beletristi, Hamza Humo, Ahmed Muradbegović, Hasan Kikić i delom Hivzi Bjelevac, razvili širu književnokritičku delatnost i kao prikazivači knjiga ili kao pesnici koji razmatraju pitanja književnih smerova za koje su se opredelili, određenih žanrova ili pak muslimanske duhovnosti i specifičnosti duhovnog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini. Hamza Humo je prikazivo knjige koje su bile bliske njegovom poetičkom konceptu, ali su ga posebno interesovale književne forme Muslimana iz Bosne i Hercegovine, kao i posebnosti istočnjačkog pisanja, čime je nastavljao određene preokupacije predratnih muslimanskih pisaca. To je činio i Muradbegović, ali on je pokazivao i više interesa za nove smerove u književnosti, za novo kao fenomen vremena i posebno za probleme pozorišta i drame. Hasan Kikić je takođe, uz problematizacije aktuelnog književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini, pisao i osvrte o stvaralaštvu Muslimana a kao pripadnik socijalne levice, razmišljao o literaturi iz ugla jednog marksistički opredeljenog i Krleži bliskog levičara.“⁶¹

U oskudnom broju radova u kojim autori analitički uočavaju distinktivna književnohistorijska i poetička obilježja ove literature uz tekstove

116. Citirano prema: Ahmed Muradbegović, *Izabrana djela*, knj. III, Svjetlost, Sarajevo, 1987, str. 179.

60 Tako je u tekstu *Odgajanje masa* 1921. Abdurezak Hifzi Bjelevac slično Muradbegoviću pisao: „Ako se hoće da i muslimani prime jednu naciju, onda će najzgodnije biti jugoslovenstvo, koje će konačno i biti naša jedinstvena nacija kada se uklone opreke između Hrvata i Srba i kada pređu obadviije nacije svoju nacionalnu fazu.“ (Vidi: A. H. Bjelevac, *Odgajanje masa*, Novi vijek, 1/1920, 7, str. 78.)

61 Radovan Vučković, *Razvoj novije književnosti*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, Institut za književnost – Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 153–154.

Husnije Čengića i Ahmeda Muradbegovića, potom Džemila Krvavca ili Rize Ramića, posebno treba izdvojiti tekstove Elija Fincija *Muslimani u našoj savremenoj književnosti*⁶², Maximiliana Brauna *Začeci evropeizacije u književnosti slavenskih muslimana u Bosni i Hercegovini* i Jovana Kršića *Udeo muslimana u našoj književnosti*⁶³. Za sve ove tekstove karakterističan je kritički odnos prema tradicionalnom folklorno-orijentalnom nasljeđu na kojem je počivao prosvjetiteljsko-preporodni model bošnjačke književnosti, s tim što je dvadesetih godina to izraz svekolike kulturne tranzicije u svijet evropskog moderniteta, a tridesetih godina izraz žestoke, ponegdje i preoštne kritike s pozicija socijalne književnosti.

Zanimljivo je, međutim, da će za razliku od Husnije Čengića i Ahmeda Muradbegovića, a potom i Hasana Kikića ili Rize Ramića, koji će oštro kritizirati folklornu egzotiku onovremene bošnjačke književnosti tražeći „pročišćenje“ orijentalno-islamskog senzibiliteta modernim izrazom okcidentalne civilizacije (Čengiće, Muradbegović) i kritičkog angažmana prema anahronom etnokulturnom naslijeđu i neposrednoj društvenoj stvarnosti (Kikić, Ramić, Krvavac...), Jovan Kršić zapaziti da su ti procesi tranzicije folklorno-prosvjetiteljskog u modernistički model već dovršeni:

„Danas je književnost muslimana uglavnom na nivou koji je dostigla savremena srpskohrvatska književnost. Ta književnost se nije nigde otuđila svojoj sredini, ali je otišla dalje od običnog folklora i od nameštene orijentalne egzotike. Muslimanski pisci pomogli su da se bar načnu cele nove oblasti zanemarenog i nagomilanog umetničkog bogatstva.“⁶⁴

Od tridesetih godina sve snažnije se i među bošnjačkim piscima javlja ideološki snažna književna ljevica, pa će i mladi književni kritičari poput Husnije Čengića, a potom i Hasana Kikića i Rize Ramića, Džemila Krvavca i Akifa Šeremeta, Safeta Krupića i Skendera Kulenovića, o bošnjačkoj književnosti pisati izuzetno oštro, uočavajući i njene posebnosti, ali insistirajući na onoj vrsti književnog i društvenog angažmana koji nije presudno određen etnokulturnom samorefleksijom:

62 Eli Finci, *Muslimani u našoj savremenoj književnosti*, Jugoslavenska pošta, 8. 2. 1932.

63 Jovan Kršić, *Udeo muslimana u našoj književnosti*, Gajret, Kalendar za 1939. godinu, 1938, str. 192–198.

64 Isto, str. 194.

„Raskršća muslimanskog pisca tada više nisu bila ona koja je Matoš 1908. vidio između Zagreba, Beograda i Carigrada, nego između nacionalizma i socijalizma, između Krleže i folklora.“⁶⁵

Skromni rezultati organiziranih istraživanja bošnjačke povijesti, kulture i književnosti posebno u međuratnom periodu uvjetovali su, međutim, i u tek stasaloj intelektualnoj eliti lijeve orijentacije doživljaj tragičnog samozaborava i odsustva bošnjačke književnopovijesne samorefleksije o čemu je s puno gorčine 1939. godine u tekstu *Jedna žalost i jedna potreba* pisao Skender Kulenović:

„Mi znademo nešto mucati o bogumilima, Gradaševiću, okupaciji, poneki su čitali Bašagića, Truhelku, Klaića, Kreševljakovića i sl., ali ko bi znao otkriti nove komplekse činjenica i sve te činjenice povezati jednom znanstvenom teorijom našeg razvoja? A pogotovu (kad bi se takova teorija pojavila), ko bi znao da je eventualno izda i u popularnom obliku? [...] Ko bi iznio postanak, razvoj i stanje muslimanske štampe i književnosti.“⁶⁶

Konačno, i nakon 1945. godine, u socijalističkoj Jugoslaviji, nastavit će se procesi prešućivanja i poricanja bilo kakve posebnosti i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, pa je sve do sredine šezdesetih godina u svim oblicima društvene, akademske i znanstvene prakse dominirao stav da je „moguće govoriti samo o književnicima, jer književnost Bosne i Hercegovine sa nekim svojim specifičnim osobinama posebne književnosti ne postoji“.⁶⁷ Rigidnost soc-realističkog modela književnosti koji zahtjeva besprizivno poštovanje teorije odraza podrazumijevala je ne samo ideološke naloge savremenoj književnoj produkciji nego i resemantizaciju klasičnih oblika prosvjetiteljske koncepcije povijesti književnosti: zadužena je i za odgojno-propedeutičko prevrednovanje svekolike tradicije u duhu ideologije internacionalizma i afirmaciju političkih ideala što su u djelima prošlosti anticipirali navodno univerzalne vrijednosti na kojima počiva savremeno, klasno osviješteno socijalističko društvo. Opozicija *klasno-nacionalno* bila je sve do sredine šezdesetih godina temeljna opreka

65 Midhat Begić, *Naš muslimanski pisac i njegova raskršća*, o.c., str. 114.

66 Skender Kulenović, *Jedna žalost i jedna potreba*, Putokaz, 1939, br. 1–2–3.

67 Predgovor *Zborniku savremene bosanskohercegovačke proze*, Sarajevo, 1950.

teorijskih razmatranja, sporenja i „pregovaranja“ u društvu koje je i jedan i drugi vid socijalnog značenja književnosti hipostazirala i razumijevala kao presudan, utemeljujući konstituens kolektivnog identiteta. Ne možemo zato razvojne tokove poslijeratne književnosti posmatrati samo iz suženoga rakursa partikularnih etnokulturnih naracija nasuprot dugotrajne ideološki povlaštene kulturne strategije unitarne „jugoslavenske kulturne sinteze“, jer soc-realistički koncept literature zasnovan na teoriji odraza nije poricao samo posebnosti nacionalnih književnosti nego i raznovrsne poetičke modele karakteristične za onovremeni evropski kulturni prostor, baš kao što se ideološki suspektnim smatrao i svaki pokušaj individualiziranog stvaralačkog čina oslobođenog od obaveze apologije kolektivnih društvenih vrijednosti „revolucije koja teče“. O tome je u tekstu posvećenom razvoju savremene književnokritičke misli u Bosni i Hercegovini 1975. godine instruktivno pisao Juraj Martinović naglašavajući da je oficijelna kulturna politika podrazumijevala besprizivno prihvaćanje revolucionarne ideologije i rigorozne ideološke tendencioznosti umjetničkog izraza:

„Tim vrijednostima bila je podređena i književnost izražavajući u tom trenutku društvene stvarnosti primjerenu viziju svijeta, čiji je glavni nosilac bila idejno homogena masa, stvarni historijski subjekt revolucije, iz koje se kao pozitivni junak mogao izdvojiti samo heroj koji je izražavao viši stepen klasne svijesti i potpuniju integraciju društveno relevantnih etičkih vrijednosti.“⁶⁸

Valja isto tako naglasiti da i naša novovjeka rekonstrukcijska prevrednovanja tradicionalno kanoniziranih književnohistorijskih paradigmi i sistematizacija, uz znanstveno utemeljena nastojanja emancipacije nacionalnih književnosti kojima se poriče normativnost ideološki konstituiranog koncepta homogene jugoslavenske kulturne sinteze, moraju uvažavati i nesporne zajedničke vrijednosti univerzalnih poetičkih modela koje su u snažnim integracijskim procesima na jugoslavenskom kulturno-povijesnom prostoru nalazile autentičnu estetsku realizaciju mimo etnokulturno semantizirane „kulturne gramatike“.

Zato u osnovi prihvatljivo zapažanje Envera Kazaza da je „bošnjačka kultura često svojatana i od strane Srba i od strane Hrvata“ i da je „suština

68 Juraj Martinović, *Kritička i teoretska misao savremene književnosti u Bosni i Hercegovini*, Izraz, god. XIX, knj. XXXVII, br. 4–5, Sarajevo, 1975, str. 426.

ideologije bila da se Muslimanima oduzme njihova kultura⁶⁹ valja ublažiti utoliko što je u poslijeratnoj Jugoslaviji barem na razini zvanično proklamirane kulturne politike i soc-realističke doktrine internacionalizma zanemarivana afirmacija partikularnih nacionalnih kultura, a već etablirani, institucionalno zaštićeni oblici srpske, dijelom i hrvatske i slovenačke književnosti svojom su sadržinom, prilagođenom dominantnom ideologijskom horizontu, ispunjavali i potkopavali uniformni model nadnacionalne jugoslavenske kulture. Rijetki pokušaji ukazivanja na posebnosti bošnjačke ili bosanskohercegovačke kulture gotovo su u potpunosti iščezli, potisnuti i zagušeni, svedeni na razinu ideologijski suspektog incidenta⁷⁰, o čemu je u novije vrijeme uvjerljivo pisao i Sanjin Kodrić:

„[...] svijest o karakterističnosti bosanskohercegovačkog književnog stvaralaštva bila je ili posve potisnuta na marginu ili je, pak, književnost BiH smatrana zavičajnom, odnosno, u najboljem slučaju, regionalnom književnošću, bez stvarnih vlastitih distingvirajućih obilježja, bez prepoznatljivosti vlastite tradicije i vlastitih zakonitosti historijskog razvoja te bez ičega što bi bio neki naročit njezin *specificum* u vremenu savremenosti i sl., riječju: bez ma čega što bi nju te njezine nacionalne sastavnice na sinhronijskoj i/ili dijahronijskoj osi učinilo jednakovažnim i punopravnim literarnim tokom s cjelovitim statusom zasebne književne djelatnosti u okvirima složenog i pluralnog jugoslavenskog literarnog mozaika.“⁷¹

Tek negdje od sredine šezdesetih godina uočljiva su prva nastojanja da se u cjelovitosti historijskog poretka i sistema, uz dijahronijski slijed prepoznaju i sinhronijske vrijednosti književnopovijesnih zakonitosti i one specifične gramatike jedne kulture i historije duha. Nakon višedecenijske šutnje i ponižavajuće suspenzije ispoljavanja vlastitih kulturnih vrijednosti potkraj šezdesetih godina započinje bosanski i bošnjački kulturni preporod kao izraz burnih procesa svekolikih društvenih preobražaja. Trebalo je, izgleda, da se pojave i tako izuzetna književna djela kao što su *Kameni spavač* Maka Dizdara i *Derviš i smrt* Meše Selimovića, djela koja univerzalnu vrijednost i ljepotu svoga izraza duguju i vanredno sugestivnoj

69 Enver Kazaz, *Narod koji je izdržao zlo historije* (razgovor sa Atifom Purivatrom), Ratni bilten Prve motorizovane brigade, Sarajevo, juni 1993, str. 9.

70 O tome vidi više u knjizi Šaćira Filandre *Bošnjačka politika XX vijeka*, Sejtarija, Sarajevo, 1998.

71 Sanjin Kodrić, *Književna prošlost i poetika kulture*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2010, str. 158.

rekreaciji bosanske i bošnjačke žive tradicije, pa da se oslobodi nagomilana energija dotad strogo kontroliranog senzibiliteta i osjećanja pripadnosti vlastitoj kulturi. U Dizdarevim i Selimovićevim pjesničkim zbirkama i romanima, ali i brojnim djelima drugih pisaca objavljenim u narednih tridesetak godina, izbila je ponorno skrivana snaga višestoljetno taložene kulture, zatomljene i prezrene u prethodnim periodima bilo isključivošću susjeda, bilo nasiljem vladajućeg ideološkog projekta. Prisjetimo se da je iste 1966. godine, kada su objavljeni *Kameni spavač* i *Derviš i smrt* izašla i zbirka pripovijetki *Pobune* Derviša Sušića, koja uz njegove romane *Uhode* (1971), *Hodža Strah* (1973) i *Nevakat* (1983) u formi historijske proze iznova aktualizira povijesnu sudbinu Bosne i Bošnjaka u sporom i mučnom traganju za vlastitim bićem, identitetom i slobodom. Slijedi potom talas historicizma u bošnjačkoj pripovijetki, romanu i drami, od Skendera Kulenovića (*Divanhana*, 1972, i *Ponornica*, 1977), Zaima Topčića (*Zemlja heretika*, 1972), Čamila Sijarića (*Konak*, 1971, i *Carska vojska*, 1976), do Nedžada Ibrišimovića (*Ugursuz*, 1968, *Karabeg*, 1971, *Braća i veziri*, 1989), Alije Isakovića (*Hasanaginica*, 1974) ili Irfana Horozovića (*Talhe ili Šedrvanski vrt*, 1972, i *Karta vremena*, 1983).

Bošnjački se književni preporod ne može posmatrati izolirano od svekolikog bosanskohercegovačkog kulturnog i društvenog pokreta i preobražaja karakterističnog za šezdesete, sedamdesete i osamdesete godine 20. vijeka: od Filipovićevoeg eseja *Bosanski duh u književnosti – šta je to?*⁷² i Begićevog referata na simpoziju o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine⁷³, kojima se branio status bosanskohercegovačke književnosti u južnoslavenskoj interliterarnoj zajednici, preko Isakovićevog *Biserja*⁷⁴ i Rizvićeve dvotomne disertacije *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*⁷⁵, kojima se aktualiziralo postojanje samostalne bošnjačke književnosti, slijedile su brojne rasprave o statusu i modelima izučavanja književnosti u Bosni i Hercegovini, nerijetko praćene žestokim sučeljavanjima ali i političkim osudama i inkriminacijama. Parafrizirajući temeljne uvide Šaćira Filandre analitički izložene u knjizi *Bošnjačka politika XX. vijeka* (1998), Enver Kazaz je naglasio upravo tu ideologijsku osnovu otpora vladajućih centara

72 Muhamed Filipović, *Bosanski duh u književnosti – šta je to?*, Život, Sarajevo, XV/1967, br. 3, str. 13–18.

73 Midhat Begić, *Književna kretanja u Bosni i Hercegovini od 1945. godine do danas*, Simpozijum o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1971, str. 7–77.

74 Alija Isaković, *Biserje*, Stvarnost, Zagreb, 1972.

75 Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, I–II, ANUBiH, Sarajevo, 1973.

moći pokušajima znanstvenog utemeljenja statusa bosanskohercegovačke i pogotovo bošnjačke (muslimanske) književnosti:

„Prevlast ideoloških u odnosu na znanstvene kriterije u proučavanju književnosti ponajbolje se ogleda u onim zbivanjima što ih je sedamdesetih godina prošlog vijeka izazvao poznati simpozij sarajevske Svjetlosti: *Simpozij o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine*, nakon kojega se pokreću, ponajprije u sarajevskom književnom glasilu *Odjek* mnogobrojne optužbe protiv Midhata Begića i njegovog zalaganja za bosanskohercegovačku, a onda i za muslimansku književnost. Upliv političkog i ideološkog u znanstveno područje još je ilustrativnije u zbivanjima što ih je izazvala Isakovićeva antologija muslimanske književnosti pod nazivom *Biserje*, gdje se Isakoviću ne zamjera samo to što je identificirao muslimansku književnost kao samostalnu i nepobitnu kulturnu činjenicu, nego čak i to što u njoj nije razdvojio ‘klasno osviještenu i neosviještenu literaturu i pisce’.⁷⁶

Korespondentni makar i skromnim društvenim procesima demokratizacije jugoslavenske zajednice, u obzoru dominantnog ideološkog koncepta socijalističkog društva, procesi statusnog etabliranja i bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti presudno su određeni protokanonizacijskim tekstovima Midhata Begića *Književna kretanja u Bosni i Hercegovini od 1945. do danas* i *Naš muslimanski pisac i njegova raskršća*. U tom smislu je, u obnovi znanstvene vjerodostojnosti, važno i danas naglasiti tu dragocjenu višestrukost bosanskog i bošnjačkog (ali i bosanskosrpskog i bosanskohrvatskog) književnopovijesnog sagledavanja i sistematiziranja što se negdje od sredine šezdesetih godina XX stoljeća sve reljefnije ukazivala u brojnim edicijama i hrestomatijama, antologijama i panoramama, istraživačkim i izdavačkim projektima.⁷⁷

76 Enver Kazaz, *Terminološka zbrka (Bosanskohercegovačka književna historija i studij književnosti u raljama političkih ideologija)*. U knjizi: *Neprijatelj ili susjed u kući*, Rabić, Sarajevo, 2008, str. 9–10.

77 Spomenimo ovdje samo neke projekte koji su u paralelizmu bosanskohercegovačkog i bošnjačkog koncepta uzajamnosti i komplementarnosti bitno doprinijeli afirmaciji i jednog i drugog vida sistematizacije i kanoniziranja statusnih oblika naše književnosti. Edicije: *Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine* (dugoročan projekt utemeljen 1965.), *Savremena književnost naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine u 50 knjiga* (Svjetlost, Sarajevo, 1984/85) i *Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine* (Institut za književnost i Svjetlost, Sarajevo, 1991), odnosno *Muslimanska književnost XX vijeka, I–XXV* (Svjetlost, Sarajevo, 1991), *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* (dugoročan projekt utemeljen 1993., BZK „Preporod“) i *Bošnjačka književnost u književnoj kritici, I–VI* (Alef, Sarajevo, 1998). Antologije: *Panorama savremene bosanskohercegovačke proze* (1961) i *Stari bosanski tekstovi* (1971) Maka Dizdara, *Suočeni sa svijetom: Antologija novije poezije u Bosni i Hercegovini* (1971) Huseina Tahmišića, *Hodoljublje (Izbor bosanskohercegovačkog putopisa)* (1973) Alije Isakovića, *Antologija savremene bosanskohercegovačke poezije* (Život, 7/8, 1976)

Svijest o neminovnosti književnopovijesnih istraživanja i jednog i drugog vida bosanskohercegovačkih kulturnih posebnosti i skupnosti, tradicijskih različitosti i saobraznosti, sinkretičnosti i nerazlučivosti potvrđuje i simbolički signifikantna naporednost Rizvićevog *Pregleda književnosti naroda Bosne i Hercegovine* (1985) i *Panorame bošnjačke književnosti* (1994), Lovrenovićevih književnopovijesnih eseja *Labirint i pamćenje* (1989) i *Bosanski Hrvati* (2002) i Tontićeve antologije modernog bosanskohercegovačkog i srpskog pjesništva iz 1991. godine, i ta je naporednost u desetljeću pred rat prožela brojne književnokritičke tekstove koji su obogaćivali sliku jedne polimorfne i polifone kulture.

Uz tekstove Midhata Begića i Muhsina Rizvića, Herte Kune i Muhameda Hadžijahića, Sulejmana Grozdanića, Borisa Ćorića i Alije Isakovića, Kasima Prohića, Zdenka Lešića i Juraja Martinovića, Radovana Vučkovića i Josipa Lešića, Muhameda Nezirovića, Dejana Đuričkovića i Đenane Buturović, posebno mjesto pripada kulturnohistorijskom eseu Ivana Lovrenovića *Labirint i pamćenje*, književnopovijesnom tekstu koji i danas zrači simboličkim vrijednostima bosanskih kulturnih komposibilnosti, tragično destruiranih surovom zbiljom posljednjih desetljeća.

Nakon brojnih istraživanja koja su nudila različite modele statusnih određenja bosanskohercegovačke književnosti svojevrsnu sintezu trebalo je da predstavlja u ratu uništena i stoga znanstveno neverificirana edicija *Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine*, projekat Instituta za književnost u Sarajevu, u kojoj se, danas je to sasvim izvjesno, znanstvenom utemeljenošću teorijskog pristupa, sistematičnošću književnohistorijskih istraživanja i pouzdanošću kritičkog vrednovanja posebno izdvajaju knjige Muhameda Nezirovića *Jevrejsko-španjolska književnost u Bosni i Hercegovini*, Đenane Buturović *Bosanskomuslimanska usmena epika*, Zdenka

Ivana Kordića, *Antologija savremene bosanskohercegovačke proze* (Život, 7/8, 1980) Džemaludina Alića, *Antologija bosanskohercegovačke poezije XX stoljeća* (Lica, 3/4, 1981) Slobodana Blagojevića i *Novije pjesništvo Bosne i Hercegovine* (1990) Stevana Tontića, odnosno *Biserje: Izbor iz muslimanske književnosti* (1972) Alije Isakovića, *Antologija muslimanske poezije XX vijeka* (1990) Enesa Durakovića i deset antologija bošnjačke književnosti (Alef, Sarajevo, 1995–1997) Maka Dizdara, Đenane Buturović, Muniba Maglajlića, Aiše Softić, Emine Memije i Lamije Hadžiosmanović, Enesa Durakovića, Gordane Muzaferije, Alije Isakovića i Fahrudina Rizvanbegovića, kao priređivača. Ovu dragocjenu dvostruko bosanskohercegovačkog i bošnjačkog književnog reprezentiranja Izdavačka kuća „Alef“ upotpunila je 2000. godine antologijama bosanskohercegovačke poezije XX vijeka (Enes Duraković, Mile Stojić i Marko Vešović), pripovijetke (Enver Kazaz, Nikola Kovač i Ivan Lovrenović) i drame (Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović i Vojislav Vujanović). Dodajmo ovom izboru i zbornike sa *Simpozijuma o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine* (1971), *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja* (ANUBiH, 1977), tematske brojeve časopisa *Izraz* (*Savremena književnost u Bosni i Hercegovini*, br. 11–12/1974 i 3–4/1975) i časopisa *Pozorište* (*Međuratna bosanskohercegovačka drama*, br. 5–6/1988, i *Savremena bosanskohercegovačka drama*, br. 1–2/1990), kao i niz monografija, studija i rasprava objavljenih u prethodnih četrdesetak godina u kojima se znanstveno definiraju status i modeli izučavanja i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti.

Lešića *Pripovjedačka Bosna I i II*, Josipa Lešića *Dramska književnost I i II*, Dejana Đuričkovića *Roman 1945 – 1980* i Hanife Kapidžić – Osmanagić *Poezija 1945 – 1980 Pjesnici lirske apstrakcije*.

Mada se u traganju za pouzdanijim i čvršćim oblicima ne samo književne poetike nego i autentičnog i integralnog kulturnog, društvenog i političkog identiteta, bošnjačka književnost od kraja 19. vijeka ukazuje u raznovrsnim vidovima preobražaja, književnokritička je misao, dakle, jako dugo ostala nerazvijena, nespremna da uoči i sistematizira njene književnohistorijske i poetičke karakteristike.

U mučnim procesima i bosanskog i bošnjačkog nacionalnog, društvenog i političkog samodefiniranja, uz nerijetka poricanja bilo kakvog prava na književnopovijesnu pripovijest nije onda nimalo slučajno da se i u novijim tekstovima bošnjačka književnost prezentirala metaforičkom slikovnošću kakva je, recimo, ona Rizvićeva slika dinamički reverzibilnog teksta bošnjačke kulture, što se u novovjekoj književnosti obnavlja ili ponorno skriva u raznolikim vidovima intertekstualnih preobražaja tradicije:

„Tako bošnjačka književnost kao kinetička estetska struktura traje od svojih iskona kroz naše dane – kao *ponornica* koja teče sad površinom, javnošću kulturne historije, sad dubinama podzemnih tokova, inhibirano ali u naponu gejzira, estetske i misaone tenzije i koncentracije, da izbije silovito na površinu književnog života i zas-truji, kao masa, tokom umjetnosti riječi.“⁷⁸

A upravo je Muhsin Rizvić, sažimljući iskustva i rezultate dotadašnjih istraživanja bošnjačke književnosti u radovima već spomenutih prethodnika i značajnih savremenika ponudio u tekstu *Poetika bošnjačke književnosti* iz 1988. godine prvu znanstveno utemeljenu cjelovitu mapu razvojnih tendencija, epoha i razdoblja, književnih žanrova i konvencija u kauzalnosti književnopovijesnog slijeda i sinhronijskih poetičkih toposa, vrijednosti i karakteristika. Cjelinom svoga monumentalnog naučnog opusa Rizvić je zapravo i ovim tekstom, a potom i posthumno objavljenim izborom teksto-

⁷⁸ Muhsin Rizvić, *Poetika bošnjačke književnosti*. U knjizi: *Panorama bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo, 1994, str. 35–36.

va znakovitog naslova *Panorama bošnjačke književnosti* (Sarajevo, 1994) najavio golemu književnohistorijsku sintezu i „sliku jedne zanemarivane književnosti“ koja će kasnije u daljnjim procesima kanonizacije bošnjačke književnosti imati zanimljive i vrijedne dopune u radovima niza mlađih autora. Bitno je ovdje odmah naglasiti da u ovim tekstovima u kojima se nastoje uočiti kontinuiteti bošnjačke književnosti od srednjovjekovlja do danas autori (uglavnom) ne podliježu onoj vrsti etnokulturnih kanoniziranja esencijalistički shvaćenog književnog identiteta, nego u pravilu prate i ukazuju na složene i policentrične procese adaptacije univerzalnih, nadnacionalnih sistema, zakonitosti i vrijednosti širih kulturno-civilizacijskih krugova s raznolikošću bosanskih tradicija. Umjesto esencijalističkih koncepcija etno-konfesionalnih imaginiranja čistote izvornog nacionalnog identiteta, bošnjačku kulturnopovijesnu samorefleksiju prožimlje svijest o historijski složenim procesima simbioza i amalgamiranja raznolikih kulturnih obrazaca, hibridnih i sinkretičkih oblika formiranih u hučnoj matici povijesnih sudara i mijena, što je na kraju i dovelo do uobličenja jedne specifične kulturne mikrozaednice. A tu se onda ugniježdila prividna antinomija tautološkog imenovanja bošnjačke i bosanskohercegovačke knjiženosti, što je posljedica ne samo i danas prisutnog mimikrijskog samozatajstva i nelagode etnokulturnog samodefiniranja nego i pune svijesti o vlastitom sinkretizmu, prirodnom i neminovnom prepoznavanju u mozaičnoj skupnosti bosanskohercegovačkog identiteta, čak i onda kad su srpski i hrvatski pisci izmješteni u izvanbosanske književnopovijesne pripovijesti i kulturne kanone.

Posebnosti poetičkog identiteta bošnjačke književnosti važne su, naravno, i u tradicionalnom opisu dijahronijskog književnopovijesnog niza, ali je ipak mnogo važnije prepoznavanje temeljnih kulturnomemorijskih toposa, formata i figura književne tradicije što se u novovjekovnoj književnosti pouzdano prepoznaju kao temeljna kulturna osnova i arhetipska potka savremenog književnog teksta. Zato je danas u smjeni i naporednosti različitih književno-kritičkih paradigmi kojima uvijek iznova prečitavamo značaj tradicije u tekstu vlastite kulture bitno prepoznati te konstante i vrijednosti u njihovoj intertekstualnoj obnovljivosti, čime se reprezentativnost književnopovijesnog niza preobražava u dinamičnu, polifonu i policentričnu mozaičnost palimpsestske rekreacije estetski živih potencijala tradicije. Upravo u tom smislu i bošnjačka novovjeka i savremena književnost u cjelini različitih diskurzivnih praksi i etnokulturnog definiranja *književni identitet* potvrđuje u reverzibilnosti i djelotvornosti arhetipskih obrazaca tradicije, preobražene i inovirane u savremenim vido-

vima kulturne produkcije.⁷⁹ Zato umjesto klasičnog književnohistorijskog opisa bošnjačku književnost bi trebalo pratiti u smjeni poetičkih sistema, koje u posljednjem desetljeću 19. i prvim desetljećima 20. vijeka presudno određuju preobražaji orijentalno-islamske tradicije u svijet moderne evropske književnosti.

79 *Djelotvornost tradicije* je podnaslov knjige *Utva zlatokrila* Hatidže Dizdarević-Krnjević (Filip Višnjić, Beograd, 1997.), u kojoj autorica istražuje složene procese estetskih preobražaja usmene tradicije u novovjekovnoj srpskoj poeziji, a bitni uvidi rekonstrukcije tradicijskih oblika i vrijednosti folklorne poetike pamćenja *koji nisu podlegli kultu epske pjesme* nego su živi palimpsesti estetski reanimiranih obrazaca „narodne kulture“ u modernoj poeziji mogli bi poslužiti kao uzoran model i u istraživanju prožimanja usmene i pisane bošnjačke književnosti.

**DRUŠTVENE I POLITIČKE PRETPOSTAVKE USTAVNE
REFORME U BOSNI I HERCEGOVINI TOKOM PROCESA
INTEGRACIJE U EVROPSKU UNIJU**

**SOCIAL AND POLITICAL ASSUMPTIONS OF THE
CONSTITUTIONAL REFORM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA
DURING THE PROCESS OF INTEGRATIONS WITHIN THE
EUROPEAN UNION**

Sažetak

Glavni društveni proces koji se odvija u Bosni i Hercegovini nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine jeste proces unutrašnje integracije i integracije države Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju i NATO savez. Snaga procesa evropskih integracija javlja se kao pokretač unutrašnje integracije. I ne samo to, javlja se kao pokretač izvođenja reformi koje omogućuju izgradnju evropskih standarda u ekonomskoj, političkoj i kulturnoj sferi.

Izvođenje reformi odvija se unutar aktivnosti bosanskohercegovačkih demokratskih snaga i aktivnosti institucija međunarodne zajednice. Mnoge izvedene reforme omogućene su posredovanjem i uticajem institucija međunarodne zajednice. U prvim godinama postratne obnove međunarodna zajednica je osigurala donatorska sredstva u iznosu od pet milijardi američkih dolara. Tim sredstvima je obnovljena komunalna i društvena infrastruktura. Obnovljene su saobraćajnice i stvorene pretpostavke za obnovu privrednog života. Usljed sporosti odvijanja privatizacije državnih preduzeća, nova privredna struktura još uvijek nije obnovljena.

Međunarodna zajednica je sve do 2002. godine bila organizator parlamentarnih izbora. Pokazalo se da je bila iluzija stajalište međunarodne zajednice da se demokratija jača učestalim izborima i kraćim dvogodišnjim mandatima parlamentarnih tijela. Tako su u vremenu od 1996. godine do 2002. godine izvedena tri izborna ciklusa za parlamente u entitetima i Parlamentarnu skupštinu Bosne i Hercegovine.

Od 2002. godine uvode se četverogodišnji mandati parlamentarnih tijela. To su sljedeći mandati: od 2002. do 2006. i od 2006. do 2010. godine. U ova dva mandata Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine vladajuću većinu čine jednoetničke stranke. Ove stranke svoje političke interese i koncepcije društvenog razvoja izводе iz kolektivnih etničkih skupina. Na ovoj osnovi u strukturi pluralizma glavnu moć u izborima za parlamente dobijaju etničke stranke.

Budući da su koncepcije etničkih stranaka uslovljene etnonacionalnim politikama, ove stranke nisu mogle u sastavljanju parlamentarne većine izgraditi čvrst i stabilan koalicioni sporazum. Pribjegli su formiranju vlasti na partnerskoj osnovi. Međutim, vršenje vlasti na partnerskoj osnovi nije moglo dosegnuti izgradnju političkog konsenzusa o mnogim reformama u državnom razvoju Bosne i Hercegovine. Nepostojanje tog konsenzusa odmijenjeno je odlukama visokog predstavnika međunarodne zajednice. Zapravo, visoki predstavnik međunarodne zajednice je na temelju bonskih ovlaštenja donio više stotina odluka i više desetina zakona kojim se omogućilo odvijanje reformi. Među najvažnijim reformama su reforme izvedene u oblasti odbrane: formirane su jedinstvene oružane snage, izvršena je institucionalna reforma strukture, organizacije i nadležnosti Vijeća ministara Bosne i Hercegovine, te je uspostavljena Uprava za indirektno oporezivanje.

Jedna od najzahtjevnijih reformi odnosi se na reformu dejtonskog Ustava Bosne i Hercegovine. Radi se o tome da je dejtonski Ustav Bosne i Hercegovine kreiran na osnovu političkog kompromisa i u okviru međunarodnog mirovnog ugovora. Dejtonski ustavni koncept unutrašnjeg ustrojstva države sa dva entiteta preferira etničku osnovu političkog ispoljavanja stranačkih interesa. Taj moment je presudno uticao da je država Bosna i Hercegovina u postdejtonskom vremenu nefunkcionalna država. Bosna i Hercegovina kao država, usljed etničkog karaktera političkog pluralizma, nema političkog konsenzusa o državnom razvoju unutar parlamentarne većine na nivou države. Zbog toga je Bosna i Hercegovina postala nemoćna u izvođenju reformi koje za pretpostavku imaju konsenzus unutar parlamentarne većine. U tom kontekstu jedna od najsloženijih reformi koja podrazumijeva politički konsenzus vladajućih stranaka jeste reforma Ustava Bosne i Hercegovine. A vladajuće stranke su pokazale da zbog bitnih razlika u konceptima nisu u stanju izgraditi konsenzus o ustavnim pitanjima kako u mandatu Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine 2002–2006, tako i u mandatu 2006–2010. godine. U Parlamentu Bosne i Hercegovine nije dobio većinu aprilski paket ustavnih promjena 2006. go-

dine. Također, butmirski pregovori, od oktobra do decembra 2009. godine, nisu uspjeli dovesti do konsenzusa među političkim strankama o promjeni Ustava Bosne i Hercegovine.

Postavlja se pitanje: šta čine pretpostavke za postizanje konsenzusa o promjenama Ustava Bosne i Hercegovine? Te pretpostavke se javljaju u tri aspekta. Prvi je angažovanje i uticaj međunarodne zajednice u pitanju izvođenja ustavne reforme i to sa stanovišta geopolitičkog uticaja velikih svjetskih sila. Drugi aspekt se odnosi na mogućnost promjene strukture stranačkog pluralizma i mogućnosti obrazovanja parlamentarne većine nakon izbora 2010. godine. Ako veći izborni uspjeh dobiju građanske multietničke stranke, one će koaliciju obrazovati na programu reformi, uključujući i reformu Ustava. Treći aspekt je uvođenje ustavnih promjena kao uslova za sticanje statusa kandidata za punopravno članstvo u Evropskoj uniji.

Summary

The main social process taking place in Bosnia and Herzegovina after the Dayton Peace Agreement from 1995 is the internal integrative process and ascension of Bosnia and Herzegovina into the European Union and NATO Alliance. The power of the European integration process occurs as a of internal integration drive force. Not only that, it also appear to be a driver for implementation of reforms that allow the building of European standards in economic, political and cultural sectors.

Reforms implementation is carried out within the activities of Bosnian democratic forces and activities of the International Community's institutions. Many of the carried out reforms are made possible through the moderation and influence of the International Community's institutions. In the first years of post-war reconstruction, the International Community provided donor funds in the amount of five billion U.S. dollars. These funds had been used for restoring communal and social infrastructure. Roads were reconstructed and new conditions created for the renewal of economic life. Due to the slow course of privatization of state enterprises, new economic structure has not yet been restored.

Until 2002, the International Community was the parliamentary elections organizer. It turned out that position of the International Community that democracy was getting strengthened by frequent elections and a shorter two-year term of parliamentary bodies was illusory. Thus, in the

time period from 1996 until 2002 was carried out in three election cycles for the parliaments of the entities and the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina.

After 2002, four-year terms of parliamentary bodies were introduced. These are the following mandates: from 2002-2006 and 2006 to 2010. In these two mandates of the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina, the ruling majority were uni-ethnic parties. These parties are deriving their political concepts of social development out of the collective ethnic groups. On this basis in the structure of the pluralism, ethnic parties are receiving the main power in the elections for the parliaments.

Since the concepts of ethnic parties are caused by ethno-national policies, and these parties could not form a parliamentary majority by a strong and stable coalition agreement, so forming the government on a partnership basis was resorted to. However, the exercise of power based on partnership building was not able not reach a political consensus on reforms in many reforms concerning the development of state of Bosnia and Herzegovina. The lack of consensus had been replaced with the decisions by the Higher Representative of the International Community. In fact, the Higher Representative of the International Community, on the basis of Bonn authorizations, enacted hundreds of decisions and dozens of laws that allowed the progress of reforms. Among the most important reforms were carried out reforms in the sphere of defense: unified armed forces were established. Institutional reform of the structure was also carried out, organization and competence of the Council of Ministers of Bosnia and Herzegovina too. The Indirect Taxation Office was established too.

One of the most demanding reforms are related to the reforming the Dayton Constitution of Bosnia and Herzegovina. The point is that the Constitution of Bosnia and Herzegovina was created in Dayton on the basis of political compromise within an international peace treaty. The Dayton constitutional concept prefers the internal state structure of with two entities ethnic based political party for expressing the interest. That moment was crucial to exert the influence upon the state of Bosnia and Herzegovina in the post-Dayton time as the non-functioning state. As a state, Bosnia and Herzegovina due to the ethnic character of political pluralism does not possess political consensus on the national development within the state level parliamentary. Therefore, Bosnia and Herzegovina has become powerless when carrying reforms is about, assuming a consensus within the parliamentary majority. In this context, one of the most complex reforms

including a political consensus of the ruling parties is the reform of the Constitution of Bosnia and Herzegovina. Ruling parties have shown that due to significant differences in the concepts they are not able to create a consensus on constitutional issues both in the 2002-2006 mandate of the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina and in the 2006-2010 mandate as well. The constitutional changes reform package from April of 2006 did not win the majority in the Parliament of Bosnia and Herzegovina. The Butmir negotiations from October to December 2009 also failed in bringing the consensus among political parties about reforming the Constitution of Bosnia and Herzegovina.

The question is what does make the preconditions for achieving consensus on reforming the Constitution of Bosnia and Herzegovina. These conditions are occurring within three aspects. The first one is to engage and influence the International Community when it comes to performing the constitutional reform from the standpoint of geopolitical influence of major world powers. The second aspect relates to the ability of changing the structure of party pluralism and possibility of having the parliamentary majority after the 2010 elections. If civic parties of multiethnic orientation achieve more electoral success, they will form coalition on the programme of reforms, including the Constitutional reform. The third aspect is the introduction of constitutional amendments as a precondition for obtaining the status of candidate for fulltime membership in the European Union.

1) Neki pojavni oblici kršenja ljudskih prava u postdejtonskom razvoju Bosne i Hercegovine

Postratni politički razvoj Bosne i Hercegovine započeo je na temelju Dejtonskog mirovnog sporazuma¹, potpisanog u decembru 1995. godine.

U provođenju Dejtonskog mirovnog sporazuma glavnu ulogu je imala međunarodna zajednica i u vojnom i u civilnom aspektu.

Mirovne vojne snage su stvorile pretpostavku za sigurnost građana na cijelom prostoru. Kao prvi važan moment te sigurnosti bila je sloboda kretanja građana.

Međunarodna zajednica je osigurala u vidu donacija pet milijardi dolara za postratnu obnovu Bosne i Hercegovine. Većina te pomoći je utrošena za obnovu saobraćajne, energetske i komunalne infrastrukture, za obnovu škola i zdravstvenih ustanova. Sa tim je išla i obnova stambenog fonda.

¹ Opći okvirni sporazum – sporazum za mir u Bosni i Hercegovini postignut je nakon pregovora u američkoj vojnoj bazi Wright-Peterson, Dayton, 21. novembra 1995. godine, a potpisan 14. decembra 1995. godine u Parizu. Dejtonski mirovni sporazum sadrži 11 aneksa. Ustav BiH predstavlja sadržaj IV Aneksa.

Obnova privrede nije imala očekivani tok jer je privatizacija trajala predugo. Mnoga preduzeća su završila u stečaju jer nisu uspješno privatizirana. Izostala su ulaganja iz inostranstva. Ovo za posljedicu ima veoma visoku stopu nezaposlenosti koja je porasla na 40% u 2008. godini.

Usljed toga od završetka rata bosanskohercegovačko društvo egzistira u siromaštvu. Skoro 30% stanovništva živi u stanju socijalne potrebe².

U nedostatku statističkog popisa stanovništva procjenjuje se da je u postratnom periodu iz Bosne i Hercegovine iselilo preko 100.000 mladih obrazovanih ljudi jer ne mogu naći zaposlenje u svojoj zemlji. Gotovo 47% (46,8 %)³ mladih u Bosni i Hercegovini između 16 i 24 godine je nezaposleno (sada je u eurozoni nezaposlenost 10%, tj. zemljama koje imaju euro kao monetu)⁴.

I pored visoke nezaposlenosti i vidnog siromaštva, političke elite – izvedene na etničkoj osnovi – ARTIKULIŠU PRIMARNO INTERESE IZ ETNIJE IZ KOJE DOLAZE. Etnički interesi izvedeni kao kolektivni interesi potiru IDENTIFIKACIJU SOCIJALNO-EKONOMSKIH INTERESA BROJNIH SOCIJALNIH I DOBNIH SKUPINA, poput nezaposlenih, penzionera i mladih. Zbog zanemarivanja socijalno-ekonomskih interesa, proizvodne skupine stanovništva od strane političkih stranaka u praksi, vidno je KRŠENJE ljudskih prava u polju ekonomsko-socijalnog razvoja. Procjenjuje se da jedna trećina nezaposlenih radi na crno, jer poslodavci izbjegavaju obaveze prema penzionom i zdravstvenom osiguranju radnika.

I u sferi obrazovanja i kulture javljaju se pojavi oblici kršenja ljudskih prava. Zbog socijalnog siromaštva, posebno u porodicama gdje roditelji nisu zaposleni, sve teže se ostvaruje pravo djece i omladine na obrazovanje. Organizacija rada osnovnih škola na etničkoj segregaciji u dijelu Federacije BiH pokazuje koliko je etnonacionalna politika isključiva i odgovorna za tu vrstu segregacije (kao primjer se uzima obrazovanje djece po modelu „dvije škole pod jednim krovom“).

Jedno od ljudskih prava koje je zagarantovano Aneksom VII Dejtonskog mirovnog sporazuma jeste pravo na povratak. Ovo pravo se u postdejtonskom razvoju Bosne i Hercegovine ostvaruje samo DJELIMIČNO.

2 *Sistem ranog upozoravanja*, Kvartalni izvještaj za period april – juni 2003. godine, UNDP i vlasti BiH, str. 16–17.

3 Izvor: *Anketa o radnoj snazi 2010*, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, novembar 2010, str. 31.

4 Statistička agencija Evropske unije, Eurostat, 02. 04. 2010. godine

Od dva miliona stanovnika Bosne i Hercegovine koji su u vremenu rata protjerani ili raseljeni, procjenjuje se da je povratak ostvarilo 1.031.635 stanovnika u Bosnu i Hercegovinu. Također, procjenjuje se da je oko 700.000 stanovnika Bosne i Hercegovine trajno iselilo u zapadnoevropske i prekookeanske zemlje. Povratak u Republiku Srpsku Bošnjaka i Hrvata kreće se u brojkama: 150.000 Bošnjaka i 15 000 Hrvata. I oni koji su izvršili povratak imaju problema sa održivošću tog povratka. U Federaciji Bosne i Hercegovine povratak je prema procjenama ostvarilo 130.000 građana srpske nacionalnosti⁵. Dva su razloga nedovoljnog povratka izbjeglica i raseljenih:

- ne postoje ekonomska poticajna sredstva za privređivanje povratnika (samoodrživost povratka), te
- ne postoji ulaganje jedinica lokalne samouprave u obnovu komunalne infrastrukture u povratničkim naseljima.

Treći i veoma karakterističan pojavni oblik u kršenju ljudskih prava u Bosni i Hercegovini je **DISKRIMINACIJA GRAĐANA NA ETNIČKOJ OSNOVI**. Ovaj vid diskriminacije ukinut je na ravni ustavne norme i to nakon donošenja Odluke Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o konstitutivnosti naroda 2000. godine na cijelom prostoru BiH i usvajanja amandmana na Ustav Federacije BiH i Ustav Republike Srpske 2002. godine. Na temelju ovih amandmana vlade i ustavni sudovi u entitetima imaju obavezujuću multietničku strukturu, ali i dalje su organi državne uprave u entitetima, zatim, kantonima i u jedinicima lokalne samouprave –opštinama preovlađujući jednoetničkog sastava.

Međunarodna zajednica je osigurala u potpunosti multietnički sastav sudske vlasti u Bosni i Hercegovini na temelju Zakona o sudskom i tužilačkom vijeću.

Poseban vid kršenja ljudskih prava odnosi se na diskriminaciju skupine „ostalih“, zapravo pripadnika etničkih manjina u pogledu prava da biraju i da budu birani u Dom naroda Parlamentarne skupštine i za članove Predsjedništva Bosne i Hercegovine. U vezi s tim, došlo je i do presude Suda za ljudska prava Vijeća Evrope u predmetu Sejdić-Finci tokom 2009. godine⁶.

5 Izvor: pregled povratka raseljenih osoba i izbjeglica na području Federacije BiH (period 01. 01. 1996–31. 12. 2009. godine), <http://www.fmroi.gov.ba/bosanski/statistika/4.%20Kumulativni%20povratak.pdf>

6 Pogledati predmet *Sejdić i Finci protiv BiH*; Presuda Evropskog suda za ljudska prava od 22. decembra 2009. godine, broj 27.996/06 i 34.836/06. U Bosna i Hercegovina nakon Dejtona, FPN, Sarajevo, 2010. godine, str.21

2) Izgradnja države Bosne i Hercegovine u postdejtonskom vremenu

Parlamentarne institucije svoj legitimitet izvode iz demokratske volje građana. Ta volja se potvrđuje na slobodnim izborima. Međunarodna zajednica je imala u postratnom vremenu strategiju da će održavanjem parlamentarnih izbora svake dvije godine učvrstiti demokratske institucije i razviti demokratske odnose u Bosni i Hercegovini.

Tako su u postratnom vremenu izbori za Parlamentarnu skupštinu Bosne i Hercegovine i parlamente entiteta održani 1996, zatim 1998. i 2000. godine.

Od 2002. godine uveden je četverogodišnji mandat Parlamenta Bosne i Hercegovine i parlamentarnih tijela u entitetima.

Pokazalo se da je dvogodišnji mandat parlamentarnih struktura bio iluzija naspram očekivanja u pogledu razvoja demokratije.

Osim u mandatu 2000–2002, kada je izbornu pobjedu dobila skupina socijaldemokratskih i građanskih stranaka pod imenom Alijansa za demokratske promjene, sve druge izbore, zapravo 1996, 1998, 2002. i 2006. godine dobile su etničke stranke. Ove stranke imaju bitno različita stajališta o državnosti Bosne i Hercegovine i njenom unutrašnjem političkom ustrojstvu.

Etnonacionalne stranke su nakon izborne pobjede parlamentarnu većinu formirale ne na principu KOALICIONOG POLITIČKOG SPORAZUMA, što je i model i praksa u demokratskim zemljama Evropske unije, već na osnovi PARTNERSTVA U PODJELI I VRŠENJU VLASTI.

Partnerski model vladanja je izvan DEMOKRATSKIH NAČELA koja se primjenjuju u evropskim zemljama razvijene parlamentarne demokratije. Kada bi naprimjer u jednoj demokratskoj Njemačkoj došlo do sukobljavanja unutar koalicione parlamentarne većine, došlo bi do zastoja u radu vladinih institucija. Morali bi se raspisati prijevremeni izbori. Ako bi se vršenje vlasti zasnivalo na partnerskim odnosima skupine vladajućih stranaka, zemlja bi postepeno ušla u krizu funkcionisanja državnih institucija, ponajprije zato što se ne bi znalo na kome je odgovornost za funkcionisanje vlasti.

Partnersko vršenje vlasti u Bosni i Hercegovini je nužno ostalo IZVAN PRETPOSTAVKI ZA IZGRADNJU MEĐUSTRANAČKOG KONSENZUSA U PROCESU DONOŠENJA ZAKONA I UPRAVLJANJA DRUŠTVENIM RAZVOJEM ZEMLJE. Zapravo, vršenje vlasti na

partnerskoj osnovi samo po sebi ne može imati kapacitet za izgradnju političkog međustranačkog konsenzusa.

Zbog toga se u procesu odlučivanja u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine tokom postratnog razvoja mnogi važni zakoni nisu mogli usvojiti. Taj nedostatak konsenzusa unutar vladajuće skupine stranaka nadomještale su INTERVENCIJE visokog predstavnika međunarodne zajednice u BiH u obliku privremenih odluka za proglašenje zakona. U okviru takve intervencije visokog predstavnika doneseni su zakoni o grbu, zastavi⁷, Državnoj graničnoj službi⁸, Vijeću ministara⁹, Upravi za indirektno oporezivanje¹⁰, amandmanima na ustave entiteta¹¹, kao i o konstitutivnosti naroda na cijelom prostoru države Bosne i Hercegovine.

Na temelju donesenih odluka od strane visokog predstavnika, VIJEĆE MINISTARA DOBILO JE NOVI KAPACITET: proširena je njegova struktura sa tri ministarstva, koliko je imalo 1997. godine, na devet ministarstava, nakon 2005. godine. Uspostavljen je Sud Bosne i Hercegovine i jedinstvene oružane snage. Formirana je jedinstvena uprava za indirektno oporezivanje, kao i sigurnosne i obavještajne službe.

3) Promjena dejtonskog Ustava Bosne i Hercegovine – najsloženija reforma u postdejtonskom razvoju

Od 2000. godine započinje diskusija, tada samo u nevladinim organizacijama, o nužnosti promjene dejtonskog Ustava Bosne i Hercegovine.

Od 2004. godine diskusije o mogućnosti ustavne reforme počinju i u političkim strankama. Mogućnost reformi Ustava najduže su odbijale vla-

7 Odluka o proglašenju Zakona o zastavi Bosne i Hercegovine, http://www.ohr.int/print/?content_id=344; visoki predstavnik je proglasio ovaj zakon 03. 02. 1998. godine. Zakon o zastavi Bosne i Hercegovine Parlamentarna skupština usvojila je tek 2001. godine, nakon čega je objavljen u Službenom glasniku BiH, broj 19/01.

8 Odluka o proglašenju Zakona o državnoj graničnoj službi, http://www.ohr.int/print/?content_id=358; visoki predstavnik je proglasio Zakon o državnoj graničnoj službi 13. januara 2000. godine. Parlamentarna skupština BiH je usvojila ovaj zakon 2001. godine, te je objavljen u Službenom glasniku BiH, broj 19/01.

9 Odluka o proglašenju Zakona o Vijeću ministara Bosne i Hercegovine, http://www.ohr.int/print/?content_id=28607; visoki predstavnik proglasio je ovaj zakon 03. 12. 2002. godine. Zakon o Vijeću ministara Bosne i Hercegovine Parlamentarna skupština usvojila je 2003. godine, nakon čega je objavljen u Službenom glasniku BiH, broj 30/03.

10 Odlukom visokog predstavnika donesen je Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o sistemu indirektnog oporezivanja u BiH, http://www.ohr.int/print/?content_id=33398; visoki predstavnik je proglasio ovaj zakon 2004. godine. Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o sistemu indirektnog oporezivanja u BiH Parlamentarna skupština usvojila je tek 2007. godine, nakon čega je objavljen u Službenom glasniku BiH, broj 32/07.

11 Odluke visokog predstavnika o proglašenju Odluka o izmjenama i dopunama ustava entiteta, http://www.ohr.int/print/?content_id=7474 i http://www.ohr.int/print/?content_id=7480

dajuće stranke u Republici Srpskoj. Do sveopšteg prihvatanja mogućnosti za promjene Ustava Bosne i Hercegovine dolazi 2005. godine kada se uz angažovanje administracije SAD-a izvršila priprema amandmana na Ustav Bosne i Hercegovine. To je bio preloman moment sa stanovišta uspostave odnosa vladajućih političkih stranaka prema mogućnostima promjene dejtonskog Ustava Bosne i Hercegovine.

Kad se o pripremljenim amandmanima otvorila rasprava u Parlamentarnoj skupštini BiH tokom aprila 2006. godine, došlo je do konfrontacije unutar skupine vladajućih stranaka o predloženom paketu promjena Ustava BiH (ovaj paket promjena nazvan je „aprilski paket“¹² amandmana na Ustav BiH). Ishod rasprave i glasanja je bio takav da predloženi amandmani nisu mogli dobiti dvotrećinsku većinu. Protiv amandmana glasala je Stranka za BiH i dio zastupnika iz Hrvatske demokratske zajednice BiH, koji su bili u procesu prelaska u novu stranku HDZ 1990. Stranke koje su odbile glasati za aprilski paket amandmana na Ustav BiH branile su svoje stajalište kritikom da promjene Ustava BiH ne ukidaju entitetsko glasanje koje se u procesu odlučivanja najčešće upotrebljava za BLOKADU u odlučivanju prilikom donošenja najvažnijih zakona u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine.

Potom je ustavno pitanje postalo izborno pitanje u provođenju izborne kampanje za parlamentarne izbore u jesen 2006. godine. Kampanja je obilježena naglašenom nacionalističkom retorikom. Ta retorika se kretala oko proklamacije: da Bosna i Hercegovina nema entitete, na jednoj strani, i referendum za otcjepljenje Republike Srpske, na drugoj strani¹³. Parlamentarna većina, formirana u januaru 2007. godine za mandatni period do 2010. godine, predvidjela je ustavnu reformu Sporazumom o formiranju Vlade. Međutim, unutar parlamentarne većine formirane za period 2006–2010. godine ne postoje pretpostavke za konsenzus o ustavnim promjenama. Radi se o tome da su razlike u pristupu takve da razgovor o ustavnim promjenama vodi sukobljavanju stranaka unutar parlamentarne većine. I više od toga, politička sukobljavanja o mogućnosti ustavnih reformi DESTABILIZIRAJU RAZVOJ DRŽAVE BOSNE I HERCEGOVINE.

Stranke u parlamentarnoj većini u osnovi imaju dva pristupa ustavnim reformama. Jedan pristup zagovara postupnu reformu – reformu Usta-

12 Radi se o tome da je predloženi paket ustavnih promjena ušao u parlamentarnu proceduru u aprilu 2006. godine i tako je dobio određenje „aprilski paket“.

13 Nosilac političke proklamacije „Bosna i Hercegovina bez entiteta“ je Stranka za BiH i njen lider Haris Silajdžić, a proklamacije za referendum o otcjepljenju Republike Srpske je SNSD i lider ove stranke Milorad Dodik.

va BiH u više faza. Unutar ovog pristupa u prvoj fazi promjena Ustava BiH usvojili bi se amandmani na temelju kojih bi bile proširene funkcije Parlamentarne skupštine i Vijeća ministara, te kapacitet u odlučivanju o reformama od kojih zavisi integracija Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju.

Drugi pristup zagovara donošenje novog ustava BiH koji bi imao rješenja prema evropskim standardima. Unutar ovog pristupa uspostavila bi se i nova rješenja u pogledu unutrašnjeg teritorijalno-političkog ustrojstva države Bosne i Hercegovine.

I za prvi i za drugi pristup promjeni Ustava Bosne i Hercegovine ne postoji konsenzus stranaka unutar parlamentarne većine. Stranke koje čine parlamentarnu većinu u mandatu 2006–2010. godine nisu u mogućnosti postići konsenzus o promjeni Ustava Bosne i Hercegovine bez angažovanja i uticaja međunarodne zajednice u procesu izvođenja promjena. Dva su veoma bitna momenta u kontekstu mogućnosti izvođenja ustavnih promjena. Jedan je u tome da postoje bitne konceptualne razlike između stranaka unutar parlamentarne većine. Drugi je geopolitička realnost da izgradnja države Bosne i Hercegovine do tačke njene samoodrživosti i članstva u EU pretpostavlja pomoć i angažman međunarodne zajednice.

Radi se o tome da je integritet i međunarodno-pravni subjektivitet države Bosne i Hercegovine uz sve drugo i konstrukcija međunarodne zajednice na osnovu rješenja u Dejtonskom mirovnom sporazumu i ovlaštenja međunarodne zajednice za provođenje ovog sporazuma¹⁴.

Provođenje Dejtonskog mirovnog sporazuma dobilo je svoj institucionalni okvir. Formirano je Vijeće za implementaciju Dejtonskog mirovnog sporazuma koje čine velike sile i uticajne države. Osim vojnog angažovanja međunarodna zajednica ima uticaj putem visokog predstavnika na provođenje Dejtonskog mirovnog sporazuma.

Istorijski cilj provođenja Dejtonskog mirovnog sporazuma je IZGRADNJA MIRA I KONSOLIDACIJA DEMOKRATIJE SA USPOSTAVOM SAMOODRŽIVE BOSNE I HERCEGOVINE. A samoodrživost Bosne i Hercegovine kao države postaje istorijska realnost onda kad kroz reforme ispuni uslove za članstvo u Evropskoj uniji i NATO savezu. Posmatrano u ovom kontekstu, izvođenje reforme dejtonskog Ustava znači u

14 Primarna su dva ovlaštenja koja je međunarodna zajednica dobila za provođenje Dejtonskog mirovnog sporazuma. Prvo ovlaštenje se odnosi na prisustvo i angažman vojnih snaga kao mirovnih snaga i drugo je angažovanje visokog predstavnika međunarodne zajednice kao vrhovnog civilnog autoriteta međunarodne zajednice.

geopolitičkom smislu DOGRADNJU DEJTONSKOG MIROVNOG SPO-RAZUMA. A to, zapravo, podrazumijeva da je promjena Ustava Bosne i Hercegovine moguća kao zajednički projekt demokratskih snaga Bosne i Hercegovine i međunarodne zajednice.

4) Konceptije stranaka parlamentarne većine o promjenama Ustava Bosne i Hercegovine i prijedlozi međunarodne zajednice

Parlamentarnu većinu u periodu 2006–2010. godine čine: SDA¹⁵, Sz-BiH¹⁶, HDZ BiH¹⁷, SNSD¹⁸, HDZ 1990¹⁹ (Partija demokratskog progresa je napustila parlamentarnu većinu 2008. godine, PDP).

Iako su u Sporazumu o formiranju vlasti početkom 2007. godine ove stranke preuzele obavezu da će predložiti reformu dejtonskog Ustava, ni u jednom segmentu mogućih promjena nisu uspjele izgraditi konsenzus. Nisu uspjele donijeti ni odluku u Parlamentarnoj skupštini BiH o pristupanju procesu promjene Ustava Bosne i Hercegovine.

Neslaganja među strankama parlamentarne većine kreću se u širokom rasponu.

Stranka demokratske akcije zagovara postupnost u promjenama Ustava BiH. Unutar tog pristupa ima izgrađeno stajalište da se u prvoj fazi ustavnih promjena usvoje amandmani na temelju kojih bi se proširile nadležnosti Parlamentarne skupštine BiH i Vijeća ministara i to u sferi odlučivanja o zakonima kojim se provode reforme i realizuje integracija Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju. Unutar svog stajališta Stranka demokratske akcije zagovara i promjene Ustava BiH kojim se ukida diskriminacija građana u pogledu jednakog izbornog prava na cijeloj teritoriji BiH. Istovremeno se zagovara i uvođenje suda Bosne i Hercegovine, te ograničenje upotrebe entitetskog glasanja²⁰.

15 Stranka demokratske akcije (SDA)

16 Stranka za Bosnu i Hercegovinu (SzBiH)

17 Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine (HDZ BiH)

18 Savez nezavisnih socijaldemokrata (SNSD)

19 Hrvatska demokratska zajednica 1990 (HDZ 1990)

20 „Potreban nam je državni sud, a neophodno je i svim građanima omogućiti da imaju dvojno državljanstvo, kao i da se na jedan način onemogući zloupotreba entitetskog glasanja“; vidi: Tihić, Sulejman: *Izjava*, Nezavisne novine, 03. 12. 2009. godine.

Stranka za Bosnu i Hercegovinu preferira stajalište da je potrebno donijeti novi ustav Bosne i Hercegovine koji bi bio u potpunosti zasnovan na evropskim standardima. A to podrazumijeva uspostavu multietničkih regionalnih zajednica umjesto dvoentitetske strukture. Ova stranka odbija svaku mogućnost promjene Ustava BiH koja ne bi sadržavala ukidanje entitetskog glasanja²¹.

Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine zagovara promjenu Ustava Bosne i Hercegovine koja bi dovela do ukidanja neravnopravnog položaja hrvatskog naroda zbog dvoentitetske unutrašnje teritorijalne organizacije Bosne i Hercegovine. Po koncepciji Hrvatske demokratske zajednice, teritorijalna organizacija i strukturiranje vlasti u Bosni i Hercegovini izvelo bi se na nacionalnom principu. U toj organizaciji uvode se tri entiteta na nacionalnoj osnovi, a za grad Sarajevo se predlaže da bude u statusu distrikta.

Blisko stajalište HDZ BiH ima i sestrinska stranka – Hrvatska demokratska zajednica 1990. Njen lider Božo Ljubić u traganju za promjenama Ustava Bosne i Hercegovine naglašeno promovira zahtjev za jednakopravan položaj konstitutivnih naroda²².

Iz tog stajališta proizlazi ustrojstvo Bosne i Hercegovine na nacionalnom principu, što znači tri entiteta. Za Ljubića su jačanje državnih institucija i jednakopravnost naroda dva principa koja mogu Bosnu i Hercegovinu učiniti funkcionalnijom.

Savez nezavisnih socijaldemokrata, koje predvodi Milorad Dodik, u svim razgovorima o mogućim promjenama Ustava Bosne i Hercegovine, kako onim ranijim tako i tokom butmirskih razgovora, zagovara stajalište koje se javlja u obliku konsenzusa i vladajućih i opozicionih stranaka u Republici Srpskoj. U tom stajalištu se potertava da u svim ustavnim raspravama moraju ostati neupitni Republika Srpska, entitetsko glasanje i embargo na prenos nadležnosti sa entiteta na institucije države BiH²³.

21 „Entitetsko glasanje je problem i kočnica koja mora biti uklonjena kroz ustavne amandmane. Entitetsko glasanje je posljedica etničkog čišćenja i ne može ostati u Ustavu“; vidi: Silajdžić, Haris: *Izjava*, Nezavisne novine, 03. 12. 2009. godine.

22 „Mi ćemo učiniti sve da usvojimo potrebne zakone i u ovom procesu (butmirskom) bit ćemo maksimalno konstruktivni. Međutim, ne možemo pristati na nešto što je manje od jednakopravnosti tri konstitutivna naroda“; vidi: Ljubić, Božo: *Izjava*, Oslobođenje, 03. 12. 2009. godine.

23 „Ovakvo stajalište se u osnovi javlja kao diktat, što se pokazalo i u butmirskim pregovorima“; vidi: Trnka, Kasim: *Ko predlaže federalizaciju BiH na nacionalnoj osnovi priziva destabilizaciju*, Sedmica, Dnevni avaz, 05. 12. 2009. godine.

Pred razgovore sa Džejsmom Štajnbergom Dodik će izjaviti: „Republika Srpska neće dovesti u pitanje nijedan segment svoje autonomije“²⁴, pri tome dodaje: „ako bude po principu *uzmi ili ostavi*, ja ću ostaviti“²⁵.

Nakon razgovora sa Džejsmom Štajnbergom Dodik daje izjavu u kojoj organičava obim promjena Ustava BiH samo na aspekt usklađivanja sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima i slobodama. Riječ je o sljedećoj izjavi: „Pregovori o ustavnim promjenama isforsirani su od strane bošnjačkih političara koji žele da usklađivanje sa Evropskim konvencijama rezultuje mnogo većim promjenama na koje mi ne možemo pristati...“²⁶.

Drugi krug razgovora o butmirskom paketu promjena Ustava BiH, održan početkom decembra 2009. godine pod rukovođenjem Džejsma Štajnberga, zamjenika američkog državnog sekretara, nije donio rezultat. Sve stranke, učesnice razgovora, sem Stranke demokratske akcije, odbile su predložena rješenja. Dva su glavna stajališta u odbijanju butmirskog paketa. Jedno stajalište smatra da je prijedlog izašao iz okvira promjena Ustava BiH koje se odnose na usklađivanje Ustava sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima i slobodama. Ovo stajalište dolazi od Saveza nezavisnih socijaldemokrata kao izraz kontinuiteta politike odbijanja potrebe jačanja nadležnosti i uloge institucija države BiH: Parlamentarne skupštine, Vijeća ministara i Predsjedništva države BiH.

Drugo stajalište odbija predloženi butmirski paket sa ocjenom da su rješenja nedovoljna. Zapravo, predviđena rješenja ustavnih promjena ne sadrže ukidanje entitetskog glasanja i ne sadrže valjan institucionalni okvir proširenja nadležnosti Parlamentarne skupštine u odlučivanju o pitanjima koja se odnose na evropske integracije.

Na odbijanje butmirskog paketa ustavnih promjena od strane političkih stranaka Džejsm Štajnberg iznosi stajalište: „Ono što sam shvatio jeste da SAD ovdje žele da pomognu i ostanu prisutne, ali da je sva odgovornost za odluke bilo kakve vrste na domaćim liderima“²⁷.

Svoje prihvatanje butmirskog paketa lider Stranke demokratske akcije obrazlaže ovako: „Ukoliko želimo raditi za opći interes BiH, moramo postići kompromis (podvukao M. P.). Međutim, ukoliko ispred stavljamo stranačke interese ili neki lični ego ili nešto drugo, onda će teško biti doći do dogovora. Stranci nam žele pomoći, ali neće raditi naš posao. Ovo je

24 Vidi: Dodik, Milorad: *Izjava*, Dnevne novine, San, Sarajevo, 02. 12. 2009.

25 Vidi: Dodik, Milorad: *Izjava*, Dnevne novine, San, Sarajevo, 02. 12. 2009.

26 Dodik, Milorad: *Izjava*, Nezavisne novine, 03. 12. 2009.

27 Štajnberg, Džejsm: *Izjava*, Oslobođenje, 03. 12. 2009.

početak koji osigurava rješavanje 50 posto problema. Da li zato što ne rješavamo svih 100 posto trebamo odbaciti i ovo? Mislim da ne treba“²⁸.

Promjena Ustava Bosne i Hercegovine oblikovana kao butmirski paket što je nastao u razgovorima predstavnika SAD-a i Evropske unije sa pet vladajućih i dvije opozicione stranke²⁹ u vremenu od oktobra do decembra 2009. godine nije donio pozitivan ishod.

Vladajuće stranke: SDA, SNSD, SzBiH, HDZ BiH i HDZ 1990, nisu uspjele izgraditi konsenzus o sadržaju mogućih amandmana na Ustav Bosne i Hercegovine. Time su pokazale da ne posjeduju ni odgovornost a ni sposobnost za izgradnju konsenzusa, kao ni kompromisa koji omogućuje ODVIJANJE INTEGRACIJSKOG PROCESA i dobijanje statusa kandidata za članstvo Bosne i Hercegovine u Evropskoj uniji.

5) Zaključna razmatranja

Dejtonskim mirovnim sporazumom državi Bosni i Hercegovini je u vidu garancije međunarodne zajednice osiguran kontinuitet državnog razvoja. Ovlaštenja koja je dobila međunarodna zajednica u provođenju Dejtonskog mirovnog sporazuma takvog su sadržaja da su institucije međunarodne zajednice dobile preovlađujuću ulogu i uticaj u postratnoj obnovi i društvenom razvoju Bosne i Hercegovine.

Ta uloga ima dva aspekta. Prvi je održavanje mira i sigurnosti za građane BiH.

Drugi je pružanje pomoći demokratskim snagama Bosne i Hercegovine da izvede reforme putem kojih se ispunjavaju uslovi za dobijanje članstva u Evropskoj uniji i NATO savezu. Bez odvijanja evroatlanskog integracijskog procesa nije moguće provesti Dejtonski mirovni sporazum i izgraditi demokratsku državu Bosnu i Hercegovinu. Nije moguće dovršiti istorijski proces internacionalizacije bosanskog pitanja.

U okviru izvedenih reformi, neke od njih se javljaju kao najvažnije i kao potvrda integracije Bosne i Hercegovine u evroatlanske institucije.

²⁸ Tihić, Sulejman: *Izjava*, Oslobođenje, 03. 12. 2009.

²⁹ Uz vladajuće stranke u butmirskim razgovorima su učestvovala i dvije opozicione stranke: Socijaldemokratska partija BiH i Partija demokratskog progressa.

Prva vrlo važna reforma pripada izgradnji institucionalnih kapaciteta države BiH. Radi se o promjeni strukture, organizacije i nadležnosti Vijeća ministara kao izvršne vlasti. Od samo tri ministarstva unutar Vijeća ministara 1997. godine (vanjski poslovi, ekonomski odnosi sa inostranstvom i civilni poslovi) došlo se kroz reforme i uz pomoć međunarodne zajednice do strukture Vijeća ministara sa devet ministarstava.

Druga reforma se odnosi na promjene u organizaciji oružanih snaga. Dvije komponente postratnih oružanih snaga: Vojska RS i Vojska Federacije BiH, integrisane su u jedinstvenu bosanskohercegovačku instituciju: ORUŽANE SNAGE. Ovom institucijom upravlja Predsjedništvo BiH kao civilna komanda. Izvedene reforme oružanih snaga postale su osnova za uspješan proces integracije oružanih snaga BiH u NATO savez.

Promjene u polju KONSOLIDACIJE PARLAMENTARNE DEMOKRATIJE imaju samo djelimične rezultate. Od 2002. godine Bosna i Hercegovina samostalno provodi parlamentarne izbore putem svoje Centralne izborne komisije.

Etničke stranke imaju glavnu moć, ali i različit konceptualni odnos prema državnosti Bosne i Hercegovine. Zbog toga u svim postdejtonskim parlamentarnim većinama, odnosno u svim parlamentarnim mandatima ne uspijevaju IZGRADITI KONSENZUS o složenim pitanjima državnog razvoja Bosne i Hercegovine. Nepostojanje konsenzusa odmijenio je visoki predstavnik međunarodne zajednice koji je donio više stotina odluka i na temelju njih proglasio najvažnije reformske zakone.

Jedna od najvažnijih reformi koja stoji pred bosanskohercegovačkim društvom i državom u postdejtonskom vremenu jeste reforma dejtonskog ustava BiH. Ta reforma je nužna u procesu ispunjavanju uslova za članstvo Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju. Zašto je nužna? Najviše zato što je potrebna institucionalna dogradnja državne strukture kojom se Parlamentarnoj skupštini i Vijeću ministara daje kapacitet da efikasno donose zakone i provode reforme koje su uslov za prijem u članstvo Evropske unije i NATO saveza.

U svakoj demokratskoj zemlji unutar parlamentarnog sistema vladavine ustavne promjene se izvode pod pretpostavkom postojanja političkog konsenzusa, što znači konsenzusa unutar stranaka parlamentarne većine, kao i društvenog (bazičnog) konsenzusa u cjelini demokratske javnosti.

Kao pitanje svih pitanja javlja se ono koje traži mogućnost postizanja konsenzusa za ustavne promjene unutar vladajućih stranaka. Budući da ga

nema više od jedne decenije, postavlja se pitanje što mu može biti zamjena? Međunarodna zajednica putem visokog predstavnika ne želi proglašavati, odnosno nametati ustavne promjene. Smatra da je to pitanje u odgovornosti lidera parlamentarnih stranaka u Bosni i Hercegovini. I tu se krug zatvara.

Mogući izlaz je u promjeni pristupa međunarodne zajednice u projektu izvođenja promjena dejtonskog Ustava BiH. Valja imati u vidu da promjena dejtonskog Ustava podrazumijeva i geopolitičke dimenzije, a to znači učešće i uticaj međunarodne zajednice. U čemu bi se sastojala promjena pristupa međunarodne zajednice? Ustavne promjene bi se proglasile nužnim za ispunjavanje uslova u procesu dobijanja statusa kandidata za članstvo BiH u Evropskoj uniji. Ovo stajalište bi se proglasilo putem odluka Vijeća za implementaciju mira. Istovremeno bi se definisao i okvirni sadržaj promjena, a to je: **PODIZANJE KAPACITETA INSTITUCIJA DRŽAVE BiH: PARLAMENTA, VIJEĆA MINISTARA i PREDSJEDNIŠTVA**, u cilju efikasnog funkcioniranja države u sferi provođenja reformi kao uslova za integraciju u Evropsku uniju. Za ovaj cilj postoji jedan drugi konsenzus i podrška građana Bosne i Hercegovine. Istraživanja pokazuju da većina građana Bosne i Hercegovine želi imati status građana Evropske unije i članstvo svoje države u Evropskoj uniji.

Na taj način bi i rasprava o ustavnim promjenama bila izmještena iz zatvorenog otuđenog i birokratiziranog kruga lidera vladajućih stranaka u Parlament i u strukturu civilnog društva.

Literatura

1. Altermatt, Urs: *Etnonacionalizam i Evropa*, Svjetionik Sarajevo, Jež, Sarajevo, 1997.
2. *Bosna i Hercegovina petnaest godina nakon Daytonu, političko-pravni aspekti demokratske konsolidacije u postkonfliktnom periodu*, Zbornik radova, urednici Dino Abazović i Stefan Hammer, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 2010.
3. Ćurak, N. – Đ. Čekrlija – E. Sarajlić – S. Turčalo: *Politička elita u Bosni i Hercegovini i Evropska unija-odnos vrijednosti*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 2009.
4. Dal, Robert: *Demokratija i njeni kritičari*, CID, Podgorica, 1999.
5. Habermas, Jurgen: *Između naturalizma i religije-filozofski članci*, Tugra, Sarajevo, 2009.
6. Hafner, D. F. – M. Pejanović: *Razvoj političkog pluralizma u Sloveniji i Bosni i Hercegovini*, Fakultet za društvene vede Ljubljana i Fakultet političkih nauka Sarajevo, Sarajevo/Ljubljana, 2006.
7. Ibrahimagić, Omer: *Državnopravni i politički razvitak Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2009.
8. *Nezavisne novine*, oktobar i novembar, 2009.
9. *Oslobođenje*, oktobar i novembar, 2009.
10. Pavlović, V. – Z. Stoiljković: *Savremena država*, Konrad Adenauer Stiftung i Fakultet političkih nauka, Beograd, 2008.
11. Pejanović, Mirko: *Politički razvitak Bosne i Hercegovine u postdaytonskom periodu*, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2005.

**POLITIČKA TRANSFORMACIJA I UVOĐENJE POTPUNOG
UPRAVLJANJA KVALITETOM (TQM) U JAVNU UPRAVU
BOSNE I HERCEGOVINE**

**THE POLITICAL TRANSFORMATION AND THE TOTAL
QUALITY MANAGEMENT (TQM) INTRODUCING INTO THE
BOSNIA AND HERZEGOVINA'S PUBLIC ADMINISTRATION
SYSTEM**

Sažetak

U ovom radu se razmatra specifična inicijativa uvođenja potpunog upravljanja kvalitetom u javnu upravu Bosne i Hercegovine kao posebno područje Novog javnog menadžmenta u sklopu programa menadžerskih reformi javne uprave koje se provode u posljednjih 30-ak godina u svijetu. Ta inicijativa je dovela do razvoja potpunog upravljanja kvalitetom u javnoj upravi kao posebnog modela koji treba poslužiti podizanju kvaliteta rada javne uprave i kvalitetnijeg pružanja usluga građanima. U radu se posebno analizira proces političke transformacije bosanskohercegovačke države kroz proces tranzicije iz jednopartijskog socijalističkog sistema u višepartijski demokratski sistem. Nadalje, u radu se iznose analize o stanju u kojem se nalazi javna uprava, o političkom kontekstu u kojem se provodi proces reforme javne uprave u Bosni i Hercegovini, a dio rada analizira evropske principe javne uprave i usklađenost uprave u Bosni i Hercegovine sa evropskim standardima. Centralni dio rada razmatra mogućnost uvođenja potpunog upravljanja kvalitetom u javnu upravu Bosne i Hercegovine, analizira prepreke i mogućnosti za uvođenje jedne takve inicijative, te posebno razmatra sam postupak implementacije TQM-a u javnu upravu kako bi Bosna i Hercegovina što kvalitetnije i brže provela reforme i ispunila uvjete za integraciju Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju.

Ključne riječi: *javna uprava, Evropski principi javne uprave, Total Quality Management, Bosna i Hercegovina, Evropska unija*

Summary

This paper deals with a specific initiative consisting of introduction of the Total Quality Management in the B&H Public Administration as a specific area of New Public Management within the program of public administration management reforms, which has been implemented for the last thirty years worldwide.

That initiative led to the development of the Total Quality Management within public administration as the special model that should increase the quality of public administration work and providing of better services for the citizens. The paper is analyzing in particular the Bosnian state's party organization transforming process from single-party socialist system to democratic multi-party one throughout the transition process. Furthermore, the paper provides analyses of public administration condition, political context as the environment in which the process of public administration reforming in B&H takes place.

The paper's fourth part is giving an analysis of the European Principles for Public Administration, and of the Bosnian administration's complying with European regulations.

The core of the paper examines the possibility of introducing the Total Quality Management into the public administration of Bosnia and Herzegovina, analyzes obstacles and possibilities of introducing of such initiative, and in particular, examines the very procedure of the TQM implementing within the public administration, in order to help Bosnia and Herzegovina implementing its reforms faster and better, thus fulfilling the conditions needed for the ascension in the European Union.

Key words: *public administration, European Principles for Public Administration, Total Quality Management, Bosnia and Herzegovina, the European Union*

1. Uvod

Bosna i Hercegovina je, kao jedna od šest republika, bila u sastavu bivše Socijalističke federativne republike Jugoslavije sve do 1992. godine. U Bosni i Hercegovini je 29. februara i 1. marta 1992. godine održan referendum građana¹. Rezultat referenduma² bio je da su građani Bosne i Hercegovine odlučili da žive u suverenoj i nezavisnoj državi Bosni i Hercegovini. Međunarodna zajednica je 6. aprila 1992. godine priznala Bosnu i Hercegovinu, nakon čega su Srbija i Crna Gora izvršile agresiju na međunarodno priznatu suverenu i nezavisnu državu Bosnu i Hercegovinu. To je bio „jedan od najstrašnijih ratova u istoriji Bosne i Hercegovine, rat koji je bio utemeljen na genocidu“³, s ciljem obespravljanja, progona i uništenja bošnjačkog i hrvatskog stanovništva. Rat je zaustavljen potpisivanjem Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini 1995. godine u Daytonu⁴. Dejtonski sporazum zadržava ideju suverenog i nezavisnog razvoja i međunarodno-pravnog subjektiviteta države Bosne i Hercegovine, ali i uspostavlja novi koncept ustavno-političkog uređenja. Prema tom konceptu, Bosna i Hercegovina se sastoji od dva entiteta: Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske. Odlukom Međunarodnog arbitarnog tribunala od 2000. godine uspostavljen je Brčko Distrikt.

Bosna i Hercegovina je 24. aprila 2002. godine postala članica Vijeća Evrope. Cilj Vijeća Evrope je postići bolju povezanost među svojim članova sa svrhom očuvanja i ostvarivanja ideala i načela koji su im zajednička baština i koja olakšava njihov ekonomski i socijalni napredak⁵. BiH je potpisala Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju⁶ sa Evropskom unijom

1 „Referendurnsko pitanje glasilu je: *Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravih građana, naroda Bosne i Hercegovine – Muslimana, Srba, Hrvata i pripadnika drugih naroda koji u njoj žive?*“ Begić, I. Kasim: *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog mirovnog sporazuma (1991.-1996.)*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997, str. 73.

2 „Republička izborna komisija u Izvještaju je konstatala da se od ukupnog broja građana sa pravom glasa (3.253.847) na referendum odazvalo 2.073.568 ili 64,31% od ukupnog broja građana sa pravom glasa. Pozitivan odgovor na referendurnsko pitanje dalo je 2.061.932 građana sa pravom glasa ili 63,95% od potencijalnog broja glasača, odnosno 99,44% od broja koji su pristupili referendurnskom izjašnjavanju. Protiv referendurnskog pitanja glasalo je svega 6.037 birača ili 0,19% građana sa pravom glasa u BiH.“ Begić, I. Kasim: *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog mirovnog sporazuma (1991.-1996.)*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997, str. 77. i 78.

3 Filipović, Muhamed: *Bosna i Hercegovina – najvažnije geografske, historijske, kulturne i političke činjenice*, Sarajevo, 1997, str. 109.

4 Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini parafiran je 21. novembra 1995. godine u Daytonu, a potpisan je 14. decembra 1995. godine u Parizu.

5 Član 1. Statuta Vijeća Evrope <http://conventions.coe.int>.

6 Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) sastoji se od 10 poglavlja: 1) opća načela, 2) politički dijalog, 3) regionalna saradnja, 4) slobodno kretanje roba, 5) kretanje radnika, poslovni planovi, pružanje usluga, kapital, 6) usklađivanje prava, provedba prava i pravila tržišnog natjecanja, 7) pravosuđe i unutrašnji poslovi, 8) oblici saradnje, 9) finansijska saradnja, i 10) institucionalne, opće i završne odredbe.

16. juna 2008. godine. Potpisivanjem Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju Bosna i Hercegovina je stupila u prvi ugovorni odnos sa Evropskom unijom. Bosna i Hercegovina ima obavezu da provede dogovorene odredbe iz Sporazuma i da nastavi sa svojim aktivnostima u ispunjavanju kriterija za punopravno članstvo. Nakon potpisivanja Sporazuma sljedeći korak je stjecanje statusa zemlje kandidatkinje za članstvo u Evropskoj uniji.

U narednom periodu Bosna i Hercegovina mora provesti veliki broj reformi kako bi se pripremila da što bolje i brže ispuni kriterije za postizanje punopravnog članstva u Evropskoj uniji.

Jedna od najbitnijih reformi, za koju Bosna i Hercegovina ima obavezu da je provede, jeste reforma javne uprave koja ima ključnu ulogu za ispunjavanje kriterija za postizanje punopravnog članstva u Evropskoj uniji. Bosna i Hercegovina mora javnu upravu prilagoditi standardima koji vrijede unutar evropskog administrativnog prostora.

S ciljem povećanja efikasnosti u javnoj upravi Bosne i Hercegovine potrebne su temeljne organizacijske promjene koje će rezultirati smanjivanjem glomazne birokratije i povećanjem brzine i kvaliteta u pružanju javnih usluga.

2. Političko uređenje i podjela vlasti u Bosni i Hercegovini

Na osnovu Aneksa IV (Ustav BiH) Dejtonskog mirovnog sporazuma Bosna i Hercegovina je demokratski uređena država koja funkcioniše u skladu sa zakonom i na osnovu slobodnih i demokratskih izbora. Ustav Bosne i Hercegovine predstavlja temeljni dokument za izgradnju i funkcionisanje države Bosne i Hercegovine. „U sastavu države Bosne i Hercegovine su dva entiteta“⁷: Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska, a od 2000. godine Odlukom Međunarodnog arbitarnog tribunala uspostaven je Distrikt Brčko koji je, također, u sastavu države Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina ima jasno izraženu podjelu vlasti na izvršnu, sudsku i zakonodavnu.⁸

⁷ Ibrahimagić, Omer: *Državno uređenje Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2005, str. 80.

⁸ Sahadžić, Maja: *Priroda političkog sistema u Bosni i Hercegovini*, Zbornik radova: Uvod u politički sistem Bosne i Hercegovine – izabrani aspekti, urednici: S. Gavrić, D. Banović i dr. Cristina Krause, Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Konrad Adenauer, Sarajevo, str. 17–43.

Izvršnu vlast na državnom nivou vrši⁹: Predsjedništvo BiH i Vijeće ministara; zakonodavnu vlast vrši Parlamentarna skupština BiH (Zastupnički dom i Dom naroda); sudsku vlast vrši: Ustavni sud Bosne i Hercegovine, Sud Bosne i Hercegovine, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine i Pravobranilaštvo Bosne i Hercegovine.

Izvršnu vlast na nivou Federacije Bosne i Hercegovine¹⁰ vrše predsjednik i dva potpredsjednika Federacije Bosne i Hercegovine i Vlada Federacije Bosne i Hercegovine; zakonodavnu vlast vrše: Parlament Federacije Bosne i Hercegovine (Zastupnički dom i Dom naroda); sudsku vlast vrši: Ustavni sud Federacije Bosne i Hercegovine, Vrhovni sud Federacije Bosne i Hercegovine. Izvršnu vlast na nivou kantona u Federaciji Bosne i Hercegovine vrše: premijer kantona i vlada kantona; zakonodavnu vlast vrši skupština kantona; i sudsku vlast vrše: kantonalni i općinski sudovi, tužilaštva i pravobranilaštva.

Izvršnu vlast u Republici Srpskoj¹¹ vrše: predsjednik i dva potpredsjednika Republike Srpske i Vlada Republike Srpske; zakonodavnu vlast vrše: Skupština Republike Srpske i Vijeće naroda Republike Srpske; sudsku vlast vrši: Ustavni sud Republike Srpske, Vrhovni sud Republike Srpske, okružni sudovi i osnovni sudovi.

U Bosni i Hercegovini postoji i organizacija vlasti u jedinicama lokalne samouprave. U Bosni i Hercegovini postoji 141 općina: u Federaciji BiH 78 i u Republici Srpskoj 63. Općine su organizirane tako da se općinski načelnik bira direktno na izborima, kao i općinsko vijeće i organi općinske uprave.

3. Organizacija i funkcioniranje javne uprave u Bosni i Hercegovini

Trenutno stanje javne uprave u BiH obilježava glomaznost i nefunkcionalnost. U Federaciji BiH je karakteristična naglašena decentralizacija koja je nedosljedno izvedena, jer se temelji na dominirajućoj poziciji kantona i na nejasnom i nesigurnom ustavnom položaju gradova. U Federaciji BiH postoje četiri vertikalna nivoa obavljanja vlasti (općina, grad, kanton, Federacija BiH). S druge strane, u drugom bh. entitetu Republici Srpskoj postoje samo dva nivoa vršenja vlasti (općina i entitet), s tim što još formalno postoji i nivo grada, ali se on u praksi gotovo i ne primjećuje, a država

9 Ustav Bosne i Hercegovine, članovi IV, V i VI. Sarajevo, OHR (Office of the High Representative).

10 Ustav Federacije BiH, članovi IVA, IVB i IVC, Sarajevo www.parlamentfbih.gov.ba.

11 Ustav Republike Srpske, članovi 70, 80, 115, 121... www.narodnaskupstinars.net

BiH ima 13 ustava, u kojoj 13 skupština donosi zakone, a podzakonske akte blizu 200 vlada i ministarstava. Na ovaj broj treba dodati organe i akte Distrikta Brčko¹². Sve ovo rezultira da država Bosna i Hercegovina ima glomaznu, netransparentnu, birokratiziranu, neefikasnu upravu. Zbog velikog broja zakona, podzakonskih akata, odluka i propisa često se i relativno jednostavni sadržaji ne mogu prepoznati kao takvi, pa ih moraju rješavati samo osobe sa dobrim poznavanjem normi i pravila. Gustina ovih pravila i regulativa sprečava fleksibilno reagiranje na okolne uvjete koji se brzo mijenjaju.

Javna uprava u Bosni i Hercegovini trenutno je glomazna i neefikasna, a i izrazito ispolitizirana. Često se funkcije dodjeljuju na osnovu političke pripadnosti, a u rijetkim slučajevima u skladu s stručnim kompetencijama i iskustvom. Prema tome, javnu upravu u Bosni i Hercegovini karakteriziraju manipulacija i favoriziranje. Općeprisutna praksa zapošljavanja političkih podobnih pristalica vodi ka zapošljavanju osoba koje nisu kvalificirane za obavljanje svojih dužnosti. Ovakva situacija ima za posljedicu dovođenje javne uprave u krizu koja sprečava ekonomski i politički razvoj i stvara socijalnu nestabilnost.

Reforma javne uprave je jedan od strateških procesa ukupnih promjena države u tranziciji kakva je i Bosna i Hercegovina koja se želi priključiti zemljama s demokratskim tradicijskim opredjeljenjem, vladavinom prava i tržišnom privredom.

Tranzicijsko opredjeljenje države Bosne i Hercegovine podrazumijeva adekvatan pravni okvir i njezinu upravu koja će imati za cilj te vrijednosti promovirati i štititi. Potrebni su organizaciono prilagođavanje i veliki zahvati u promjeni propisa, ali i trajan i složen proces reobrazovanja kadrova koji su uposleni u javnoj upravi.

Istraživanja pokazuju kako nema brzih rješenja. Ali, za postizanje dugoročnih i održivih rješenja potrebni su pažljivo razrađeni sistemi i postupci, te novi ili bitno izmijenjeni zakoni, što podrazumijeva implementaciju *Evropskih principa javne uprave*, kao i izgradnju sistema potpunog upravljanja kvalitetom (*Total Quality Management – TQM*).

12 Miličević, N. – Dunderović, R. – Šero, F.: *Edukacija kadrova u lokalnim organima uprave i samouprave* – istraživanje, Centar za promociju civilnog društva, Sarajevo, 2003, str. 17.

4. Evropski principi javne uprave i procjena stanja javne uprave u Bosni i Hercegovini

Svaka država koja ima namjeru postati članica Evropske unije mora osigurati odgovarajuću sposobnost javne uprave da ispunjava obaveze koje proizlaze iz članstva. Evropska unija nije strogo definirala pravila i uvjete za sistem javne uprave. S obzirom na tu činjenicu, oni nisu sastavni dio zvaničnog *Acquisa*¹³. Međutim, politički kriteriji (kriteriji iz Kopenhage-na¹⁴) zahtijevaju stabilnost institucija koje garantiraju demokratiju, vladavinu zakona, ljudska prava i zaštitu manjina. Shodno tome, javna uprava u zemljama članicama mora biti u skladu s temeljnim principima, koji su utvrđeni u 95 kriterija iz Madrida¹⁵, odnosno svaka zemlja mora imati dovoljno administrativnih kapaciteta da prihvati i implementira *Acquis*. SIGMA, zajednička inicijativa Evropske unije i Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) za pomoć u provođenju reformi, definirala je načela prema kojima se trebaju ravnati reforme javne uprave u tranzicijskim zemljama¹⁶.

U Evropskoj uniji sve zemlje članice su saglasne da javna uprava mora biti standardizirana. Shodno tome, sistemi javne uprave u svim zemljama članicama EU postaju sličniji kako se grade i uspostavljaju administrativni kapaciteti. „Principi koji slijede, dio su onoga što se općenito smatra zajedničkim svim zemljama – članicama EU“¹⁷:

1. *zakonitost* – javna uprava mora poštivati okvir koji se primjenjuje na zakonodavne organe vlasti. Zakonitost u radu se postiže putem kontrole rada javne uprave, kao što su interna kontrola (pravosudna

13 *Acquis communautaire* – skraćeno *acquis* (naziva se još pravno naslijeđe zajednice) skup je prava i obaveza koji sve zemlje članice obavezuje i povezuje unutar Evropske unije. On ne predstavlja samo pravo u užem smislu, jer obuhvata: sadržaj, načela i političke ciljeve osnivačkih ugovora, zakonodavstvo usvojeno primjenom osnivačkih ugovora te presuda Suda Evropske zajednice, deklaracije i rezolucije koje je Unija usvojila, mjere koje se odnose na zajedničku vanjsku politiku, mjere koje se odnose na pravosuđe i unutrašnje poslove te međunarodne ugovore koje je Zajednica sklopila kao i ugovore između zemalja članica u području djelovanja Unije. Svaka zemlja koja želi postati članicom Evropske unije mora prihvatiti odluke iz osnivačkih ugovora i uskladiti svoje zakonodavstvo sa *Acquis communautaireom*.

14 Ovi kriteriji su ustanovljeni tokom sastanka Evropskog vijeća u Kopenhagenu 1993., a koje zemlje kandidati moraju ispuniti kako bi stekli pravo za punopravno članstvo u EU. Ovi kriteriji su podijeljeni u tri grupe: *Politički kriteriji*: stabilne institucije, koje garantiraju demokratiju, vladavina prava, ljudska prava i poštivanje prava manjina,

Ekonomski kriteriji: funkcioniranje tržišne privrede,

Ostali kriteriji: prvenstveno se odnose na sposobnost države da prihvati *Acquis* zajednice.

Čak i ako država ispuni sve zahtjeve pred nju postavljene, Unija zadržava pravo da odluči hoće li i kada prihvatiti nove članove.

15 *Madridski kriteriji* predstavljaju dodatan uvjet sa sastanka [Evropskoga vijeća održanog u Madridu](#) u decembru 1995. godine i odnose se na mogućnost prilagođavanja javne uprave standardima i normama EU.

16 SIGMA, *European Principles for Public Administration*, Sigma Paper 27, OECD, Paris, 2003.

17 Šimac, Neven: *Evropski principi javne uprave*, Udruga za demokratsko društvo, Zagreb, 2002, str. 91.

kontrola i parlamentarna kontrola, ali i ombudsman, revizijska institucija i nekoliko nezavisnih institucija);

2. *predvidljivost* – ovaj princip podrazumijeva da odluke koje donose organi javne uprave nisu proizvoljne nego zasnovane na propisima, a građani trebaju unaprijed znati kakva bi mogla biti odluka organa javne uprave u njihovom konkretnom slučaju. Ovaj princip je povezan s prvim principom, reguliran putem podzakonskih akata i propisa, s jasnim i nedvosmislenim tumačenjima;
3. *profesionalizam* – javna uprava je organ koji obavlja tehničke poslove, a profesionalizam garantira kvalitet. Zaposlenici u javnoj upravi trebaju biti profesionalni, sposobni i kvalificirani za vrstu posla koju obavljaju. Potrebno je uvesti adekvatnu praksu rukovođenja radom kadrovske službe kako bi se osiguralo poštivanje ovog principa;
4. *politička neutralnost* – iako je uobičajeno da zaposlenici u državnoj službi imaju svoje političke sklonosti i preferencije, njihovi politički stavovi ne smiju utjecati na njihov rad;
5. *odgovornost* – potrebno je definirati sankcije za neadekvatno obavljanje radnih poslova i zadataka kako bi se osigurala primjena ovog principa. Menadžer ima zadaću osigurati prave ljude na pravim mjestima i motivirati ih za rad, ali i primijeniti sankcije u slučaju nezadovoljavajućeg obavljanja poslova i zadataka;
6. *kvalitet pruženih usluga i orijentiranost na klijenta* – javna uprava postoji da pruža usluge građanima i preduzećima. Zadovoljan klijent ima ključan značaj za imidž organa vlasti. U zemljama EU orijentacija javne uprave na pružanje kvaliteta i usmjerenost na klijenta tumači se kao okrenutost organa vlasti ka klijentima. Državni službenici stalno moraju tražiti načine za poboljšanje usluga na zadovoljstvo klijenata.
7. *otvorenost i transparentnost* – na osnovu ovog principa od javne uprave se zahtijeva da svim zainteresiranim stranama omogući pristup javnim informacijama. Država ne može biti zatvorena prema javnosti, nego mora biti otvorena i transparentna. Naprimjer, poštivanje ovog principa osigurava se i putem javnih konsultacija, otvorenih rasprava i dostupnosti informacija *on-line*.

Elektronsko obavljanje poslova¹⁸ uz korištenje informacijskih tehnologija¹⁹ (*E-management*) predstavlja izuzetno koristan instrument u implementaciji navedenih principa. To podrazumijeva korištenje informatičkih i komunikacijskih tehnologija za unapređenje usluga koje pružaju organi javne uprave putem smanjenja troškova, poboljšanja efikasnosti i promoviranja otvorenosti i transparentnosti.

Kako bi proces reforme odnosno modernizacije javne uprave u Bosni i Hercegovini bio uspješan, potrebno je ispuniti određene preduvjete:

- ♦ politička opredjeljenost, volja i podrška moraju se osigurati. Ako je potrebno postići poboljšanja u cijeloj vladi, reformsku inicijativu mora podržati premijer. Potrebno je iskoristiti sve raspoloživo znanje kako bi se postigli rezultati;
- ♦ proces reforme javne upravne nema kraja; to je više proces stalne modernizacije. Riječ je o stalnom procesu poboljšanja javne uprave; nikad ne treba biti zadovoljan trenutnim stanjem;
- ♦ jasno se mora definirati politička odgovornost – ministar ili visoko rangirani državni službenik mora biti odgovoran i promptno reagirati ako se reformski proces uspori ili ako se pojave problemi;
- ♦ mora postojati kontrolni mehanizam koji bi bio blizak premijeru ili blizak nekoj srodnoj vodećoj poziciji;
- ♦ potrebna je profesionalna podrška. Za reformu javne uprave potrebno je da postoji centralna tačka s decentraliziranom implementacijom. Ta pozicija treba biti bliska vodećoj izvršnoj poziciji (premijer). Vjerovatno je optimalno rješenje da to bude nadležni ministar.

U BiH je potrebno ojačati kapacitete i u parlamentima i u javnoj upravi kako bi ovaj proces bio uspješan. Uspješnost mnogih reformi u BiH ovisi direktno o javnoj upravi, a proces reforme javne uprave pun je izazova. Strategija reforme javne uprave usvojena je 2006. godine, ali njena provedba je veoma spora, usprkos konkretnim projektima čiji je cilj omogućiti njenu provedbu.

18 Detaljnije pogledati: Zbornik radova, *Modernizacija hrvatske uprave*, urednik: Ivan Koprić, Zagreb, 2003, str. 293–303.

19 „Sa informacionim tehnologijom su se znatno proširile mogućnosti da građani dobiju sve neophodne informacije o svim bitnim javnim problemima, da se efektivno uključuju u rasprave, te da se lakše stekne slika o realnim potrebama građana, raznih grupa i organizacija. Mnoge vlasti sve više koriste ovaj instrument za obezbjeđivanje on-line dijaloga sa građanima, što veoma pozitivno utiče na vrednost politika.“ Đorđević, Snežana: *Analiza javnih politika*, Čigoja štampa, Beograd, 2009, str. 174.

Reforma javne uprave determinira dinamiku procesa pridruživanja EU. Proces provedbe mora se ubrzati. Dosadašnji izvještaji o implementaciji ukazuju na potrebu poboljšanja koordinacije i saradnje između institucija na svim nivoima, intenziviranje tog procesa imenovanjem koordinatora na entitetskom nivou, angažiranje timova za nadzor nad provedbom.

Osnovni izazovi koje treba riješiti kako bi se uspješno završio proces reforme javne uprave obuhvataju:

- ♦ povezivanje strateških ciljeva s ljudskim resursima, osiguravajući kompetentnu državnu službu koja je konkretno osposobljena za pristup u EU i
- ♦ osiguranje adekvatnog budžeta za podršku ovom procesu.

Potrebno je imati na umu osnovne zahtjeve evropskog partnerstva u cijelom toku implementacije procesa reforme. Kako bi se ispunili zahtjevi, tj. kako bi se javna uprava BiH mogla smatrati “jednom upravom”, bez obzira na njenu unutrašnju institucionalnu strukturu, potrebno je izgraditi kapacitete u svim ministarstvima u BiH. Također, neophodno je usvojiti pravila kako bi se osigurala veći kvalitet propisa, koristeći jasne formulacije s ciljem izbjegavanja pogrešnog tumačenja. Potrebno je uvesti i procjenu regulatornog efekta kako bi se olakšala rasprava o nacrtima pravnih akata. Uz nacrt akata treba obavezno izraditi ekonomsku, socijalnu i okolišnu procjenu implementacije zakona. U ovaj proces je, također, potrebno uključiti i interresorne i javne konsultacije. I konačno, potrebno je implementirati i odgovarajuće sisteme pripreme budžeta i druge instrumente za uspješno vođenje javnih finansija kako bi se osiguralo adekvatno korištenje sredstava EU u javnoj upravi, šira reforma i razvojni proces u BiH.

U Izvještaju Evropske komisije o napretku Bosne i Hercegovine u 2009. godini²⁰ navodi se određeni progres u stepenu provođenja reforme javne uprave u BiH i ističe da su Strategija i Akcioni plan implementirani sa otprilike 36% do jula 2009; da je Ured koordinatora popunjen kadrovima i da je koordinacija sa entitetskim koordinadorima kao i s međunarodnim donatorima zadovoljavajuća. Međutim, isti Izvještaj, ipak, zaključuje da reforma mora biti intenzivirana, da je kvalitet javnih usluga u BiH još uvijek veoma niska, što uz korupciju najviše umanjuje perspektive ekonomskog rasta, administrativni kapacitet u sektorima (uključujući za EU integracije veoma bitne, sektore poput okoliša ili reguliranja tržišta i konkurencije) još

²⁰ *Izvještaj Evropske komisije o napretku BiH u 2009. godini*, SEC (2009) 1338, Brisel 14.10. 2009, str. 10. i 11.

uvijek nezadovoljavajući, a i same perspektive reforme uprave su opterećene političkim faktorima, kao što su fragmentirane strukture, dupliciranja i nejasne podjele nadležnosti i još uvijek politizirane državne službe²¹.

5. Uvođenje TQM-a u javnu upravu Bosne i Hercegovine

Zahtjevi za povećanjem učinkovitosti i kvaliteta u državnim i javnim službama, posebno sredinom 80-ih godina prošlog stoljeća, potaknuli su razvoj novih doktrina javne uprave. U svima njima temeljni su zahtjevi: povećanje poduzetnosti, inovativnosti, smanjivanje hijerarhijskih prepreka, uvođenje novog načina upravljanja vođenjem a ne zapovijedanjem, razvijanje ciljeva i misije organizacije, planiranje, te promocija kvaliteta kao temeljnog načela djelovanja²².

Model potpunog upravljanja kvalitetom je „preuzet iz privatnog sektora i velika je dilema je li moguće uspješno ga, u svim aspektima, primijeniti i u javnom sektoru. On obuhvata pregled svih faza procesa rada (performance), aktivnu participaciju zaposlenih, povratnu reakciju (feedback) klijenata i trajno poboljšanje kvaliteta rada“²³.

Potpuno upravljanje kvalitetom (TQM)²⁴ predstavlja jedan od pristupa upravljanju kvalitetom. To je oblik upravljanja organizacijom koji je usmjeren na kvalitet, a temelji se na učešću svih uposlenika u organizaciji koji zadovoljavanjem klijenata teže dugoročnom uspjehu i zadovoljavanju potreba svih interesnih grupa (*stakeholdera*) jedne organizacije odnosno javne uprave. Suština TQM modela zasniva se na 14 Demingovih²⁵ tačaka:

1. *razvoj konstantne težnje unapređenju proizvoda i usluga* – Deming smatra da menadžment mora biti istrajan u svom opredjeljenju za kvalitet i s kratkoročnog gledišta usredotočiti se na dugoročno. Kvalitet, kao cilj organizacije, postavlja se čak i iznad profita. Prema

21 Leskovic, Saša: *Tranzicija i reforma javne uprave – politika reforme javne uprave u zemljama u tranziciji sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 2009, str. 340. i 341.

22 Grdešić, Ivan: *Osnove analize javnih politika*, Zagreb, 2006, str. 137.

23 Đorđević, Snežana: *Vlasti u akciji – svet javnih usluga*, Čigoja štampa, Beograd, 2008, str. 32.

24 *Total Quality Management (TQM)* – Potpuno upravljanje kvalitetom

25 Edvard Deming (*W. Edwards Deming*) bio je međunarodno priznati savjetnik za menadžment kvaliteta i produktivnosti. Godine 1987. američki predsjednik Ronald Regan (*Ronald Reagan*) dodijelio mu je *National Medal of Technology*. Još 30-ih godina prošlog vijeka Deming je bio jedan od prvih koji su se usredotočili na sisteme, a ne na pojedince, te je nastojao identificirati varijable sistema koje treba mjeriti i na to kako ih mjeriti. Detaljnije: Luburić, Radoica: *Umijeće uspješnog upravljanja*, HESPERIAedu, Beograd, 2008, str. 59. i 60.

mišljenju Deminga, profit je posljedica do koje neminovno dolazi ukoliko se organizacija opredijeli za kvalitet;

2. *usvajanje nove poslovne filozofije* – Deming smatra da je prilagođavanje novoj filozofiji unapređenja kvaliteta neminovno. Nije više moguće živjeti s uobičajeno prihvaćenim nivoom kašnjenja, greškama, lošim materijalom, neispravnom robom i lošim uslugama. Svođenje grešaka na minimum nije dovoljno. Potrebno ih je potpuno eliminirati. Postojeći sistem treba zamijeniti novim. Potrebno je usvojiti novu kulturu i filozofiju koju će podržati svi zaposleni. Nova kultura odražava opredjeljenje organizacije za kvalitet;
3. *smanjenje ovisnosti o inspekcijama kao putu prema kvalitetu* – praksu masovne inspekcije, tj. kontrole proizvoda, nakon izrade, potrebno je zamijeniti kontrolom kvaliteta na samom startu i u toku proizvodnog procesa. Potrebno je eliminirati svaku potrebu za inspekcijom gotove proizvodnje, prvenstveno ugradnjom kvaliteta u cjelokupni proces proizvodnje. Kvalitet se ne postiže ispitivanjem, već unapređenjem procesa proizvodnje;
4. *ukidanje prakse ocjene uspješnosti poslova samo na temelju cijene, te okretanje smanjivanju troškova poslovanja na temelju razvoja odnosa samo s jednim dobavljačem* – Deming ohrabruje organizacije u pravcu prevazilaženja problematičnih odnosa koje imaju sa dobavljačima i saradnje s njima. Cijena, prema njegovom mišljenju, nije bitna ukoliko nije povezana sa nivoom kvaliteta. Deming smatra da organizacije mogu unaprijediti odnose s dobavljačima, tako što će ući u partnerski odnos s jednim od njih, u koga imaju izuzetno povjerenje, i početi rad na dugoročnoj osnovi;
5. *konstantno unapređenje svih procesa usmjerenih planiranju, proizvodnji i uslugama* – Deming smatra da je menadžment obavezan kontinuirano raditi na iznalaženju novih načina za unapređenje kvaliteta. Unapređenje kvaliteta u toku procesa proizvodnje ili pružanja usluga je aktivnost bez kraja i dio odgovornosti menadžmenta, ali i svih zaposlenih. Deming ohrabruje zaposlene u iznošenju problema, jer samo oni koji su poznati mogu biti i riješeni, što može biti višestruko korisno;
6. *uvođenje konstantne edukacije na radnom mjestu* – obuka podrazumijeva da je svaki zaposleni adekvatno obučen i kvalificiran za posao koji mu je povjeren. Da bi se ovakve ideje praktično provele,

neke kompanije, kao što je naprimjer *Motorola*, osnovale su vlastite univerzitete;

7. *uvođenje liderstva u organizaciju* – umjesto supervizora koji svoj posao svode na to da radnicima saopće šta da rade i poslije provjere jesu li to dobro uradili, potrebno je uvesti praksu liderstva. Liderstvo, znači stvaranje sredine, atmosfere u kojoj će svaki zaposleni biti motiviran dati svoj maksimalan doprinos. Zapravo, zadatak lidera je omogućiti svakom radniku da maksimalno razvije i iskoristi svoje potencijale. Zbog toga je potrebno raditi na uvođenju institucije liderstva. Predvodnik, lider posjeduje znanje, ličnost i moć ubjeđivanja za ostvarenje transformacije svoje organizacije;
8. *iskorijenjivanje osjećanja straha, pri čemu se misli na suzdržanost radnika prema menadžmentu* – za Deminga je važno iskorijeniti osjećanje straha koje sprečava zaposlene da postavljaju pitanja, prijavljuju probleme ili iznose svoje ideje. Osnovna premisa je izgraditi takvu atmosferu u organizaciji koja će podsticati otvorenost i sigurnost u iznošenju prijedloga, radu i politici kvaliteta;
9. *ukidanje granica među organizacijskim sektorima* – Deming smatra da su prepreke između radnih jedinica (odjeljenja) kontraproduktivne. Potrebno je srušiti barijere između organizacionih dijelova, podsticati interfunkcijske i interorganizacione timove u rješavanje problema bez obzira na to u kom odjeljenju se oni jave. U mnogim organizacijama danas postoje “kružoci kvalitete” (*Quality Circle*), kao grupe (timovi) radnika koji održavaju sastanke na kojima raspravljaju o načinima da se unaprijedi kvaliteta i otklone problemi u proizvodnji. Interfunkcijski i interorganizacioni timovi doprinose unapređenju saradnje i znanja;
10. *prema postavkama TQM-a pogreške u poslovanju najčešće su rezultat propusta u organizaciji procesa, a ne rezultat ljudske nepažnje* – za uposlenike, Deming tvrdi da tzv. inspirativne slogane i napise, kao i ciljeve koji uposlenike psihološki tjeraju na povećanje produktivnosti – treba ukinuti. Organizacije koje pokušavaju na taj način motivirati uposlenike, samo ih dovode u frustrirajući položaj, budući da je najveći izvor nevolja sam sistem menadžmenta. Kampanja putem postera, inspirativnih slogana i preporuka može dovesti do izvjesnih trenutnih unapređenja kvaliteta i produktivnosti, te utjecati na uklanjanje izvjesnih, očigledno štetnih, uzroka. Vremenom se unapređenje smanjuje ili čak krene u obrnutom smjeru. Menadžment mora

naučiti lekciju da je od sada pa nadalje on odgovoran za unapređenje sistema. "Sistem je mreža međusobno povezanih i zavisnih komponenta koje rade u sprezi u nastojanju da ostvare cilj sistema. Sistem mora imati cilj. Bez cilja, bez svrhe – nema sistema." Sistemom se mora upravljati. Ukoliko sve komponente sistema ne funkcioniraju dobro, od dobavljača do kupaca (potrošača), zaposleni neće očigledno moći ostvarivati i povećavati kvalitetu, produktivnost i druge ciljeve koji se pred njih postavljaju putem postera, parola, upozorenja i sl;

11. *eliminacija brojčanih pokazatelja obavljenog posla, kao i numeričkih ciljeva menadžmenta* – potrebno je ukinuti radne standarde (kvote). Kvota je apsolutno inkompatibilna s beskrajnim usavršavanjem. Postavljanje kvota neminovno dovodi do toga da zaposleni budu orijentirani na kvantitet, a zapostavljaju kvalitet svoga rada. U tom smislu, potrebno je ukinuti i numeričke ciljeve ljudima iz menadžmenta. Organizacije se trebaju fokusirati na pitanja kvaliteta, umjesto što slijepo jure za brojevima. Koncentracija pažnje samo na kraj procesa ne predstavlja efikasan način za unapređenje procesa ili aktivnosti. Umjesto numeričkih kvota, menadžment treba raditi na unapređenju procesa;
12. *uklanjanje prepreka koje ugrožavaju ponos i dignitet uposlenika* – Deming smatra da je odlika ljudi da žele raditi kako treba. U tome ih sprečava neadekvatan menadžment, loša komunikacija, neadekvatna oprema, nesavršeni materijali i druge prepreke koje menadžeri moraju ukloniti kako bi se kvalitet poboljšao. Sistemi koji teže ka prevazilaženju ovakvih prepreka trebaju zamijeniti sisteme gdje se uposlenici stalno stavljaju na probu, tako što se ocjenjuju, rangiraju i kategoriziraju;
13. *osnivanje jakih obrazovnih programa i drugih oblika educiranja uposlenika, s ciljem ličnog profesionalnog usavršavanja* – ono što organizaciji treba nisu samo dobri uposlenici, njoj su potrebne osobe koje se usavršavaju. Menadžeri, kao i svi uposlenici, moraju biti adekvatno obučeni. Obuka podrazumijeva upoznavanje s metodama i tehnikama kontrole kvaliteta, kao i dodatne instrukcije o timskom radu i filozofiji kulture organizacije u pogledu TQM. Deming obuku smatra primarnom za postizanje ciljeva organizacije. Znanje predstavlja osnovu za stjecanje prednosti nad konkurencijom.

14. uključivanje svih zaposlenika u proces transformacije – Deming smatra da se proces transformacije može uspješno provesti samo ako se svi zaposleni uključe u njene tokove. Transformacija predstavlja zadatak svih. Kultura kvaliteta mora postati praksa.

Potpuno upravljanje kvalitetom odnosno potpuna kvaliteta zasniva se na tri temeljna načela, a to su²⁶: a) usmjerenost na korisnika, b) neprekidno unapređivanje i učenje i c) učešće svih zaposlenih i timski rad.

a) *Usmjerenost na korisnika*

Savremena definicija kvaliteta kaže da se ona svodi na zadovoljenje i prevazilaženje zahtjeva korisnika. Organizacije moraju obratiti pažnju na sve aspekte roba i usluga koji utječu na kvalitet i zadovoljstvo korisnika. Ovdje se ne misli samo na jednostavno zadovoljenje zahtjeva korisnika, smanjenje grešaka i reduciranje broja reklamacija. Napori organizacija moraju biti usmjereni na razvoj novih proizvoda, koji istinski zadivljuju korisnika. Pri tome se adekvatno mora reagirati na sve promjene zahtjeva korisnika i tržišta. Posmatrano sa stanovišta potpunog kvaliteta, sve strateške odluke koje se donose u organizacijama moraju počivati na shvatanju korisnika.

Organizacije moraju shvatiti da su unutrašnji korisnici isto tako važni za osiguranje kvaliteta kao i eksterni, tj. oni koji kupuju proizvode. Zaposleni koji sebe posmatraju kao dio lanca isporučioca i korisnika najbolje razumiju vlastitu vezu s kvalitetom krajnjeg proizvoda. Poslovna etika, zdravstvena zaštita i sigurnost, očuvanje životne okoline, razmjena informacija o kvalitetu unutar same organizacije, a i društvenih zajednica, također su važni aspekti koncepta usmjerenosti na kupca/korisnika.

b) *Neprekidno unapređivanje i učenje*

Neprekidno unapređivanje ima korijene u industrijskoj revoluciji. Utemeljitelj naučnog menadžmenta Frederic Taylor tvrdio je da je menadžment odgovoran za iznalaženje najboljeg načina za obavljanje poslova i odgovarajuću obuku radnika.

Neprekidno unapređivanje i učenje trebaju postati integralni dio upravljanja sistemima i procesima. Neprekidno unapređivanje (*Continuous Improvement*) odnosi se kako na inkrementalna – mala i postepena, tako i na skokovita – velika i brza poboljšanja. Unapređenja se manifestiraju na sljedeći način:

26 Lazibat, Tonči: *Upravljanje kvalitetom*, Znanstvena knjiga, Zagreb, 2009, str. 222.

- ♦ povećanjem učinka i efikasnosti korištenja resursa,
- ♦ povećanjem odziva i skraćanjem proizvodnih ciklusa,
- ♦ smanjenjem grešaka, te
- ♦ povećanjem vrijednosti isporučene korisniku kroz poboljšane proizvode i usluge.

Potreba za unapređivanjem proizvoda i usluga radi osvajanja prednosti na tržištu, smanjenja grešaka, kao i poboljšanja proizvodnosti oduvijek je bio suštinski cilj poslovanja. Učenje je pojam koji se odnosi na prilagođavanje promjenama, što rezultira postavljanjem modificiranih ciljeva i usvajanje novih pristupa. Proces učenja odvija se uspostavljanjem povratne sprege između prakse i rezultata.

Ciklus učenja se sastoji iz četiri faze:

- ♦ planiranja,
- ♦ izvršavanja planova,
- ♦ procjene napretka, te
- ♦ prilagođavanja planova na osnovu rezultata procjena.

Peter Senge²⁷ definira organizaciju koja uči kao: *organizaciju koja neprekidno proširuje mogućnosti za kreiranje svoje budućnosti. Za takvu organizaciju nije bitno jedino da opstane. Učenje radi opstanka ili kako se drugačije naziva adaptivno učenje vrlo je važno, čak neophodno. Ali, za organizacije koje uče adaptivno učenje mora biti praćeno generativnim učenjem, učenjem koje povećava naše kapacitete da stvaramo.*

c) Učešće svih zaposlenih i timski rad

Juran je smatrao da je sposobnost menadžera da mobilizira znanje i kreativnost cjelokupne organizacije osnovni razlog brzog napretka pokreta za kvalitet u Japanu. Situacije u kojima menadžeri zaposlenima na raspolaganje stavljaju neophodna sredstva i ohrabruju ih za poduzimanje određenih akcija gotovo uvijek rezultiraju boljim proizvodnim procesima i proizvodima. Dozvoljavajući zaposlenima da, pojedinačno ili u timovima,

²⁷ Peter Senge je profesor *Sloan School of Managementa na Massachusetts Institute of Technology*. Peter Senge jedan je od vodećih svjetskih teoretičara menadžmenta. Višestruki je doktor nauka te jedan od osnivača i predsjednik Društva za organizacijsko učenje (*Society for Organizational Learning - SoL*), mreže samostalnih organizacija iz više od 40 zemalja svijeta koje okupljaju praktičare, konsultante i istraživače s ciljem razvoja sposobnosti kreiranja i ostvarivanja budućnosti društva u skladu s najvišim težnjama ljudi. Senge, M. Peter: *Peta disciplina - Umeće i praksa organizacije koja uči*, Asse, Beograd, 2003.

učestvuju u donošenju odluka koje utječu na njihov posao, a i na same korisnike, menadžeri stvaraju širok manevarski prostor za unapređivanje kvaliteta. Dobre namjere, a bez konkretnih koraka, nisu dovoljne za uspjeh. Menadžeri moraju uspostaviti sistem u kome aktivno učešće zaposlenih postaje dio kulture, u kome se vrednuje timski rad, analiziraju uspjesi, ohrabruje preuzimanje odgovornosti i pruža finansijska i tehnička podrška neophodna za kreativan rad. Uklanjanje birokratskih ograničenja i davanje ovlaštenja zaposlenima za donošenje odluka koje doprinose zadovoljenju zahtjeva korisnika preduvjet je za uspostavljanje povjerenja i stvaranja produktivne klime u radnom okruženju.

5.1. Infrastruktura TQM-a

Navedena tri načela potpunog kvaliteta trebaju biti podržana integriranom organizacijskom infrastrukturom, skupom menadžerskih praksi i skupom tehnika i alata. Infrastruktura se odnosi na osnovne menadžerske sisteme potrebne za efikasno funkcioniranje i izvršavanje načela TQM-a²⁸. Infrastruktura koja podržava osnovne principe potpunog kvaliteta sadrži sljedeće elemente²⁹: 1) liderstvo, 2) strateško planiranje, 3) upravljanje ljudskim resursima, 4) upravljanje procesima i 5) upravljanje podacima i informacijama.

1) *Liderstvo*

Uspjeh svake organizacije zavisi od učinka radnika na najnižoj ljestvici u organizaciji. Ross Perot³⁰ je rekao da se stvarima upravlja, a da ljude treba predvoditi. Svi menadžeri moraju se ponašati kao lideri u oblasti kvaliteta. Njihov zadatak je uspostaviti sistem vrijednosti o kvaliteti i ugraditi ga u strukturu organizacije. Lično učešće top-menadžera u stalnim aktivnostima, za koje znaju svi zaposleni, služi kao primjer. Menadžment sagledava šire perspektive i definira viziju i misiju organizacije. Tu je da ohrabri zaposlene i oda im priznanje. U slučaju da posvećenost kvalitetu nije prioritet u organizaciji, bilo koja inicijativa može lako propasti. U većini organizacija posvećenih potpunom kvalitetu izvršno rukovodstvo definira politiku kvaliteta, daje smjernice za inicijative u vezi sa kvalitetom

28 Lazibat, Tonči: *Upravljanje kvalitetom*, Znanstvena knjiga, Zagreb, 2009, str. 224. i 225.

29 www.tqm.com

30 Ross Perot je američki milijarder i bivši predsjednički kandidat. Nedavno je pokrenuo internetsku stranicu kako bi naglasio ono što naziva 'ekonomskom krizom' pred kojom se našla Amerika zbog velikog deficita u budžetu. Mnogi smatraju kako je internetska stranica ustvari predstava u kojoj Perot barata brojkama i grafikovima, sličnim onima koje je koristio u svrhu političkog marketinga tokom svojih predsjedničkih kampanja 1992. i 1996. godine.

i preispituje kvalitet poslovanja. Lideri trebaju ohrabriti zaposlene da se ponašaju u skladu s moralnim principima i da budu korisni članovi društvene zajednice.

2) *Strateško planiranje*³¹

Postizanje kvalitete i liderske pozicije na tržištu zahtijeva viziju budućnosti, radi koje se organizacije moraju pozabaviti nekim fundamentalnim pitanjima:

- ♦ Ko su naši korisnici?
- ♦ Kakva je naša misija?
- ♦ Koje principe naša organizacija vrednuje?

Strateško planiranje bi trebalo biti pokretač unapređivanja kvalitete u cjelokupnoj organizaciji. One se moraju, na duge staze, posvetiti interesima svih zainteresiranih strana (*Stakeholders*) i to: korisnika, zaposlenih, podgovarača, akcionara, javnosti i društvene zajednice.

3) *Upravljanje ljudskim resursima*

Postizanje ciljeva u vezi s kvalitetom poslovanja zahtijeva potpuno posvećenu, obrazovanu, obučenu i u sve procese uključenu radnu snagu. Zaposleni, koji dolaze u neposredni kontakt s korisnicima, moraju posjedovati sposobnost za potpuno razumijevanje njihovih zahtjeva i potreba. Od radnika na proizvodnim linijama se zahtijevaju specifične tehničke sposobnosti, a od svih zaposlenih, bez izuzetka, sposobnost i trud u korištenju podataka i informacija za neprekidno unapređivanje. Ove sposobnosti mogu se steći jedino odgovarajućim obrazovanjem i obukom. Najveći izazovi u oblasti razvoja zaposlenih podrazumijevaju integriranje prakse upravljanja ljudskim resursima – izbora, odavanja priznanja, kvalitete rada, obuke i napredovanja u karijeri i njeno uklapanje u poslovne tokove.

31 Primjena strateškog planiranja u javnom sektoru SAD-a povezana je sa zahtjevima reformatora javnog sektora da se mora voditi poput poslovnog. Pioniri u tom pothvatu bile su savezne države Pregon i Teksas. Detaljnije: Šeparović, P. I.: *Izazovi javnog menadžmenta, dileme javne uprave*, Golden marketing, Zagreb, 2006, str. 100–117.

4) Upravljanje procesima

Upravljanje procesima obuhvata projektiranje procesa koji rezultiraju proizvodima i uslugama, s ciljem zadovoljavanja potrebe korisnika, svakodnevnu kontrolu ispravnosti njihovog odvijanja i njihovo kontinuirano unapređenje. Dobro projektirani procesi rezultiraju kvalitetnijim proizvodima i uslugama, manjim škartom i potrebom dorade. Upravljanje procesima podrazumijeva poduzimanje aktivnosti prevencije. Prevencija podrazumijeva ugrađivanje kvalitete, pri projektiranju, u proizvode i usluge, kao i u procese kojima se oni dobivaju. Troškovi prevencije u fazi projektiranja su neusporedivo niži od troškova koji nastaju pri korekcijama nastalih problema.

5) Upravljanje podacima i informacijama

Savremeno poslovanje se sve više svodi na mjerenja i analize koje se koriste pri planiranju, preispitivanju rezultata poslovanja, unapređivanju procesa i operacija, kao i poređenju s konkurentskim organizacijama. Primjena statističkih metoda s realnim podacima predstavlja moćno sredstvo za rješavanje problema i neprekidno unapređivanje.

Mjerenjima se dobijaju najvažniji podaci o ključnim procesima, proizvodima, uslugama i postignutim rezultatima. Za ocjenjivanje i unapređivanje kvaliteta koristi se više tipova podataka i informacija:

- ♦ potrebe korisnika,
- ♦ karakteristike proizvoda i usluga,
- ♦ izvođenje operacija,
- ♦ rezultati istraživanja tržišta, te
- ♦ rad zaposlenih.

Analizom podataka i informacija stvara se osnova za donošenje odluka na svim nivoima u organizaciji.

5.2. Osnovni principi TQM-a³²

Model potpunog upravljanja kvalitetom zasniva se na osam osnovnih principa: 1) usredotočenost na korisnika, 2) liderstvo, 3) uključivanje

³² www.tqm.com

svih zaposlenih, 4) procesni pristup, 5) sistemski pristup menadžmentu, 6) neprekidno unapređenje, 7) odlučivanje na osnovu činjenica i 8) uzajamno korisni odnosi sa korisnicima.

Usredotočenost na korisnika

Organizacije zavise od kupaca i zbog toga moraju spoznati njihove potrebe kako trenutne, tako i buduće. Na taj način organizacija saznaje u kom smjeru treba djelovati i usmjeravati svoje aktivnosti u vezi sa ispunjavanjem potreba korisnika, njihovog prevazilaženja i dovođenja do stepena izvrsnosti.

Primjenom ovog principa organizacija dobiva na boljem razumijevanju potreba svojih korisnika, povezuju se ciljevi organizacije s potrebama korisnika, cijela organizacija se upoznaje s potrebama korisnika, dobiva se uravnotežen pristup zadovoljavanja zahtjeva korisnika i drugih interesnih grupa (zaposleni, snabdjevači, finansijeri i dr.).

Liderstvo

Lideri u organizacijama trebaju uspostaviti jedinstvo svrhe postojanja i pravaca djelovanja organizacije. Lideri moraju motivirati zaposlene da na pravi način i aktivno učestvuju u svim aktivnostima koje vode ka postizanju ciljeva organizacije.

Uključivanje svih zaposlenih

Uposlenici predstavljaju najvažniji resurs za svaku organizaciju. Njihovo uključivanje i potpuna posvećenost u poslovanje i aktivnosti organizacije predstavlja priliku da se postojeća znanja iskoriste i primjene na pravi način, a sve s ciljem dobrobiti cijele organizacije.

Primjenom ovog principa zaposleni shvataju težinu vlastitog doprinosa i uloge u organizaciji. Zaposleni postaju vlasnici nad procesima i postaju odgovorni za svoj proces. Zaposleni traže šanse za unapređenje i daljnje usavršavanje vlastitog znanja i javlja se otvorena diskusija u rješavanju problema.

Procesni pristup

Ukoliko se želi da organizacija ispunjava ciljeve na efektivan i efikasan način, to se mora učiniti putem obavljanja aktivnosti kroz procese. Lako je zaključiti da tradicionalno orijentirane organizacije, odnosno organizacije koje su funkcionalno orijentirane, moraju se u što skorije vrijeme usmjeriti prema procesima i izvršavanju svojih aktivnosti i ciljeva kroz procese.

Sistemska pristup menadžmentu

Ukoliko organizacija shvati važnost sistemskog pristupa, kojim su svi procesi povezani i usmjereni ka ispunjavanju ciljeva organizacije, tada se ispunjava uvjet za postizanje uspjeha.

Primjena ovog principa često i uspješno vodi ka shvatanju međuzavisnosti procesa unutar jednog sistema, boljem shvatanju obaveza i zaduženja, a time i neutraliziranju međufunkcionalnih barijera, definiranju načina na koji se obavljaju pojedine aktivnosti unutar sistema i svakako neprekidnom unapređivanju sistema putem mjerenja.

Neprekidno unapređivanje

Ovaj princip mora biti stalan cilj organizacija koje imaju ozbiljne namjere u poslovanju. Primjenom ovog principa organizacija dobiva konzistentan pristup neprekidnog unapređivanja performansi kroz cijelu organizaciju, omogućavanje obuke zaposlenih, postavljene ciljeve za vođenje i mjere za praćenje neprekidnog unapređivanja, uspostavljene kulture u kojoj će neprekidno unapređivanje postati cilj svakog pojedinog zaposlenog.

Odlučivanje na osnovu činjenica

Sve odluke unutar organizacije su zasnovane na analizama podataka i informacija.

Primjena ovog principa vodi ka sigurnosti da su podaci dovoljno tačni i pouzdani, dostupnosti podataka onima kojima su potrebni, odlučivanju na analizi činjenica kombiniranih s iskustvom i intuicijom.

Uzajamno korisni odnosi s korisnicima

Neophodno je da organizacije i njihovi snabdjevači imaju uzajamno korisne odnose zbog toga što su međusobno zavisni, a time povećavaju sposobnost i jednih i drugih na stvaranju vrijednosti. Da bi organizacija postigla uspjeh na tržištu i ostvarila zavidnu poziciju među konkurentima, mora integrirati elaboriranih osam principa.

U praksi je dokazano da osnovni principi menadžmenta kvalitetom optimalno funkcioniraju ukoliko je došlo do potpune integriranosti. Bitno je naglasiti i kako je neophodno posvetiti maksimalnu pažnju svakom principu jer je to preduvjet za ispunjavanje ciljeva organizacije.

Koncepcija TQM, nakon što se izvrše neznatne modifikacije, može se primijeniti i na javnu upravu. Upravljanje kvalitetom prema TQM-u se koncentrira na ispunjavanje očekivanja klijenata ili čak na premašivanje tih očekivanja. Kod primjene TQM-a u javnom sektoru potrebno je uvažavati posebne zahtjeve koje postavlja država. Naročito valja imati na umu da u javnom sektoru ne postoji ista homogenost usluga kakva postoji u privatnom sektoru.

5.3. Proces uvođenja TQM-a u javnu upravu

U ovom radu proces uvođenja potpunog upravljanja kvalitetom u javnu upravu predstaviti ćemo u tri faze³³.

Prva faza – priprema za uvođenje potpunog upravljanja kvalitetom. Potpuno upravljanje kvalitetom zahtijeva pažljivo planiranje, odnosno detaljno razmatranje svih aktivnosti koje su značajne za organizaciju. Ova faza uključuje sljedeće korake:

- 1) osiguravanje podrške i zalaganje vrhovnog menadžmenta (Vijeća ministara, Vlade Federacije BiH, Vlade RS, vlada kantona, općinskog načelnika i vijeća),
- 2) osnivanje Odbora za upravljanje potpunim kvalitetom,
- 3) gradnja tima unutar odbora za upravljanje potpunim kvalitetom,
- 4) educiranje članova odbora za upravljanje potpunim kvalitetom,
- 5) stvaranje strateške orijentacije: misije i vizije organizacije,
- 6) odbor za upravljanje potpunim kvalitetom prevodi izjavu o viziji u skup širokih ciljeva koje organizacija želi postići,

³³ Lazibat, Tonći: *Upravljanje kvalitetom*, Znanstvena knjiga, Zagreb, 2009, str. 231–235.

- 7) predsjednik i odbor za upravljanje potpunim kvalitetom trebaju redovno informirati o koracima,
- 8) identificirati snage i slabosti organizacije (SWOT analiza),
- 9) identificirati zagovornike i protivnike,
- 10) ocijeniti zadovoljstvo/stav uposlenika jednom godišnje, te
- 11) ocijeniti zadovoljstvo građana korisnika usluga.

Druga faza – planiranje potpunog upravljanja kvalitetom. Nakon što su provedene potrebne pripreme, ova faza uključuje sljedeće korake:

- 1) planiranje implementacijskog pristupa i zatim primjena PDCA kruga³⁴,
- 2) odbor za upravljanje potpunim kvalitetom odgovoran je za izbor početnih projekata potpune kvaliteta na temelju snaga i slabosti organizacije, karaktera uposlenika, vizije i ciljeva te vjerovatnoće uspjeha,
- 3) sastavljanje timova za realizaciju projekata³⁵, te
- 4) osiguravanje i usavršavanje timova prije početka realizacije projekata.

Treća faza – provođenje potpunog upravljanja kvalitetom. Ova faza izvršava ono što je planirano u prethodnoj fazi. Ova faza uključuje sljedeće korake:

- 1) pokretanje i usmjeravanje tima. Odbor za upravljanje potpunim kvalitetom usmjerava i pokreće svaki tim na ranije dodijeljenim projektima,

³⁴ Čuveni PDCA krug razvio je Walter Shewhart, koji prvi put uvodi sistemski pristup unapređivanju radnih procesa. Metod PDCA (Plan, Do, Check, Action) čine četiri međusobno povezane faze:

- *Plan* – planiraj: uspostavi ciljeve i procese neophodne za ostvarivanje rezultata u skladu sa zahtjevima kupaca i politikom organizacije,
- *Do* – uradi: implementiraj procese,
- *Check* – provjeri: obavi monitoring i mjeri procese i proizvod prema politikama, ciljevima i zahtjevima za proizvod i izvještavaj o rezultatima, te
- *Action* – djeluj: poduzmi akcije za stalno poboljšanje performansi procesa. Detaljnije: Heleta, Milenko: *Menadžment kvalitetom*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2008, str. 30.

³⁵ Formiranje timova za obavljanje zadataka u javnoj upravi detaljno je obrađeno u: Kavran, Dragoljub: *Javna uprava – reforma, trening i efikasnost*, Savet za državnu upravu Vlade Republike Srbije, Beograd, 2003, str. 209–234.

- 2) timovi za realizaciju projekata redovno izvještavaju o napretku i postignutim rezultatima odbor za upravljanje potpunim kvalitetom,
- 3) posebni projektni timovi dostavljaju informacije o zadovoljstvu internih i eksternih korisnika usluga,
- 4) modificiranje organizacione infrastrukture prema potrebi. Odbor za upravljanje potpunim kvalitetom vodi brigu o – promjeni procesa i procedure, organizacijskoj strukturi, programima nagrađivanja uposlenika i odavanja priznanja, itd. Ovaj korak treba provoditi neprestano.

6. Zaključak

Na osnovu svega navedenog može se zaključiti da je *Total Quality Management (TQM)* postao najjače sredstvo za postizanje visokog nivoa kvaliteta javnih usluga. Mnoge organizacije širom svijeta shvatile su da je *TQM* put upravljanja budućnosti. *TQM* je sredstvo pomoću koga organizacije realiziraju osnovni cilj, a to je zadovoljenje interesa i potreba građana. *TQM* zadovoljava zahtjeve klijenata uz pomoć: ljudi koji su ovlašteni u institucijama; podrške kulture i unutrašnje nagrađivanje; procesa koji se moraju kontinuirano mjeriti – njihova efikasnost i unapređivanje; i shvatanja sistematskog poslovanja, razvijanja i unapređivanja.

TQM mora biti prisutan u institucijama javnog sektora i mora početi s vrha. Dakle, top-menadžment mora pokazati da je ozbiljan u vezi s kvalitetom i njenom implementacijom. Ukoliko ovo izostane, zaposleni kvalitet neće shvatiti ozbiljno i institucije javnog sektora su osuđene na propast i prije početka procesa unapređenja. Srednji menadžeri imaju veoma važnu ulogu, a to je da sve informacije koje se odnose na kvalitet saopće na razumljiv način zaposlenima kako bi zaposleni mogli dati sve od sebe.

Total Quality Management dokazao se mnogo puta kao efikasan proces unapređenja i samog funkcioniranja organizacije, a njegova vrijednost potvrđuje se samo sveobuhvatnim i dobro osmišljenim implementacijskim procesom. Stoga je potrebno naglasiti ključne aspekte uvođenja *TQM* i utjecaj na institucije javnog sektora odnosno na organizacijske promjene koje iz toga proizlaze, s posebnim akcentom na primjenu filozofije potpunog kvaliteta u javnoj upravi.

TQM kao proces predstavlja niz promjena i treba ga shvatiti kao filozofiju rada koja kao takva utječe na način i oblikovanje poslovanja javnog

sektora. Upravljanje kvalitetom kao ključnim resursom u tržišnoj utakmici za animiranje klijenata znači kontinuiranu potragu za boljim tehničkim, tehnološkim, marketinškim i drugim poboljšanjima koja će na kraju stvoriti željeni rezultat, a to je zadovoljni građanin, odnosno porezni obveznik – građanin koji glasa na izborima.

U mnogim institucijama uvođenje TQM-a imalo je za posljedicu promjenu faktora koji su bitni za organizaciju: organizacijska struktura, stil rukovođenja, orijentiranost organizacije, konkurentsku prednost, službenike i stil rada.

Dok je ranija vertikalna hijerarhija s mnogo nivoa bila gotovo pravilo u institucijama gdje se implementirao, TQM organizacija se strukturira horizontalno, s malo hijerarhijskih nivoa.

Stil rukovođenja u instituciji koja je implementirala TQM je kooperativan, a ne autokratski, što službenicima ostavlja mogućnost da sami preuzmu odgovornost i poduzmu inicijativu. Tačka orijentacije u TQM-u je klijent. Orijentacija na klijenta i ispunjavanje interesa i potreba građana ionako pokazuje pozitivne efekte na sve oblike unutar institucije javnog sektora. Konkurentska prednost postiže se TQM-om, putem dobivanja na vremenu, a ne više nižim troškovima. Potreba za službenikom do sada je bila sigurna. U budućnosti će biti važan lični rast. Istina, to također znači imati snage i hrabrosti za donošenje odluka koje su do sada donosili pretpostavljeni. Radnoj grupi odnosno timu posvećuje se više pažnje. Važan je učinak grupe, a manje učinak pojedinca. To je u skladu sa mišljenjem da svijest o kvalitetu mora postojati kod svakog da bi se proizveo kvalitet.

Posljednih godina mnogo se radi na primjeni i uvođenju TQM-a u državnu i lokalnu upravu. Taj novi način razmišljanja uključuje metode unapređenja kvaliteta slične kao u privatnom sektoru. *Total Quality Management* može se definirati kao odnos do procesa upravljanja i seriju postupaka koji su međusobno tako koordinirani da osiguravaju i omogućavaju instituciji stalno unapređenje i usavršavanje procesa, a time i postupaka i procedura radi dostizanja, zadovoljenja i premašivanja potreba građana.

Praktična realizacija TQM-a bazira se na statističkim metodama kojima se sistematski sagledava uzrok pogreške. Do uzroka pogreške dolazi se posmatranjem i proučavanjem radnog procesa u cjelini. Jednom pronađeni uzrok pogreške ne uklanja se neposredno, već se podešava i mijenja radni proces koji je do te pogreške i doveo.

Stoga za dugoročan uspjeh u radu javne uprave presudnu ulogu ima uvođenje standardnih radnih procesa i procedura kontrole kvaliteta usluga kako bi se građanima i svim ostalim institucijama zajamčila kvalitetna, transparentna i efikasna usluga. U tome i jest osnovna vrijednost sistema upravljanja kvalitetom i TQM-a, a to je sagledavanje cjelokupne institucije kao niza isprepletenih radnih procesa i procedura, gdje kvalitet ima presudnu i najvažniju ulogu, a uvijek s ciljem zadovoljenja potreba građana. U organizacijama javne uprave koje su implementirale TQM nije bitno tražiti krivca za uzrokovanu pogrešku, već kako sistematski u budućnosti spriječiti da se takva pogreška ponovi.

Savremeni pristup kontroli kvaliteta i isticanju važnosti zadovoljstva građana omogućio je razvoj filozofije poslovanja u kojoj svi djelatnici, pa i svi interni procesi u privatnom sektoru teže jednom jedinom cilju, a to je kontinuirano vlastito profesionalno osposobljavanje. Ukorak s navedenim, potrebno je vizionarski razmatrati sve moguće probleme i indentificirati sve izvore otpora unutar javne uprave ka uvođenju i primjeni filozofije TQM-a. Stoga je veoma bitno u početku indentificirati promjene u institucijama koja proizlaze iz “nove” filozofije upravljanja, indentificirati promjene u samoj organizacijskoj strukturi (ako do njih dolazi) i indentificirati izvore otpora među zaposlenima sa novim načinom poslovanja, te znati kako ublažiti izvore otpora kako oni ne bi zaustavili proces implementacije. Međutim, uvođenje TQM-a u državne i lokalne uprave nailazi na jedan novi problem, a to je sasvim novi svijet politike isprepleten autokratskom, pasivnom, *status quo* birokratijom koja svugdje u svijetu pruža otpore ka bilo kojoj promjeni. Jedan od razloga je i taj što se u većini zemalja u javnom sektoru zapošljavaju osobe koje imaju određene političke veze ili su politički podobni. TQM iza sebe povlači novu organizacijsku kulturu, kulturu kvaliteta, a u takvom okruženju klijent odnosno građanin i njegovo zadovoljstvo imaju ključnu ulogu koju javni sektor teško prihvata.

Iz svega navedenog vidljivo je da je o kvalitetu umnogome lakše govoriti nego zaista donijeti odluku o njenoj implementaciji i uvođenju. Nove stvari, nove probe, dovode ljude u rizik. Malo je onih koji su spremni prihvatiti rizik. Jednom kada politika i vodstvo unutar uprava donesu odluku i odaberu smjer ka uvođenju sistema upravljanja kvalitetom, osnovno je da ih ideja stalnog unapređenja kvaliteta i vrijednosti koje ona ima nikada ne napusti. Samo na taj način, uz velike napore TQM, zaživjet će kao dio organizacijske kulture, te će je s vremenom pretvoriti u kulturu kvaliteta.

Literatura

1. Begić, I. Kasim: *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog mirovnog sporazuma (1991.-1996.)*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997.
2. Đorđević, Snežana: *Vlasti u akciji – svet javnih usluga*, Čigoja štampa, Beograd, 2008.
3. Đorđević, Snežana: *Analiza javnih politika*, Čigoja štampa, Beograd, 2009.
4. Filipović, Muhamed: *Bosna i Hercegovina – najvažnije geografske, historijske, kulturne i političke činjenice*, Sarajevo, 1997.
5. Grdešić, Ivan: *Osnove analize javnih politika*, Zagreb, 2006.
6. Heleta, Milenko: *Menadžment kvalitetom*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2008.
7. Ibrahimagić, Omer: *Državno uređenje Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2005.
8. Kavran, Dragoljub: *Javna uprava – reforma, trening i efikasnost*, Savet za državnu upravu Vlade Republike Srbije, Beograd, 2003.
9. Koprić, Ivan: *Modernizacija hrvatske uprave*, Zbornik radova Zagreb, 2003.
10. Lazibat, Tonči: *Upravljanje kvalitetom*, Znanstvena knjiga, Zagreb, 2009.
11. Leskovic, Saša: *Tranzicija i reforma javne uprave – politika reforme javne uprave u zemljama u tranziciji sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Fakultet političkih nauka Sarajevo, 2009.
12. Luburić, Radoica: *Umijeće uspješnog upravljanja*, HESPERIAedu, Beograd, 2008.
13. Miličević, N. – R. Dunđerović – F. Šero: *Edukacija kadrova u lokalnim organima uprave i samouprave – istraživanje*, Centar za promociju civilnog društva, Sarajevo, 2003.
14. Šeparović, P.I.: *Izazovi javnog menadžmenta, dileme javne uprave*, Golden marketing, Zagreb, 2006.
15. Gavrić, S. – D. Banović – C. Krause, urednici: *Uvod u politički sistem Bosne i Hercegovine – izabrani aspekti*, Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Konrad Adenauer, Sarajevo, 2009.
16. Senge, Peter M.: *Peta disciplina - Umeće i praksa organizacije koja uči*, Asse, Beograd, 2003.
17. Šimac, Neven: *Evropski principi javne uprave*, Udruga za demokratsko društvo, Zagreb, 2002.
18. *Izveštaj Evropske komisije o napretku BiH u 2009. godini*, SEC

1338, Brisel 14.10. 2009.

19. *SIGMA, European Principles for Public Adminsitration*, Sigma Paper 27, OECD, Paris, 2003.
20. *Statut Vijeća Evrope*, <http://conventions.coe.int>
21. *Ustav Bosne i Hercegovine*, Sarajevo. OHR, Office of the High Representative
22. *Ustav Federacije BiH*, Sarajevo www.parlamentfbih.gov.ba
23. *Ustav Republike Srpske*, www.narodnaskupstinars.net

SOCIJALNI KAPITAL KAO FAKTOR ODRŽIVOG RAZVOJA

SOCIAL CAPITAL AS A SUSTAINABLE
DEVELOPMENT FACTOR**Sažetak**

Socijalni kapital i održivi razvoj su koncepti o kojima se mnogo raspravlja u naučnim krugovima, ali još uvijek ne postoje općeprihvaćene definicije ovih pojmova. Svaki pokušaj naučnog pristupa ovim fenomenima nailazi na brojne prepreke uzrokovane različitim i često protivrječnim razumijevanjem ovih pojmova. Ipak, bez obzira na postojanje tih prepreka, u posljednje vrijeme evidentan je veliki interes naučnika širom svijeta za proučavanjem problematike socijalnog kapitala i njegovog značaja za razvoj društva. Iako bi istraživanja uloge socijalnog kapitala u različitim segmentima razvoja bila olakšana kada bi postojala usaglašenost oko definicija koncepata „socijalnog kapitala“ i „održivog razvoja“, to nikako ne umanjuje doprinos rezultata dosadašnjih istraživanja u ovom području. Budući da se radi o velikom potencijalu, socijalni kapital bi se kao resurs trebao uzet u obzir prilikom definiranja strategija održivog razvoja. S obzirom na veliki broj definicija i jednog i drugog pojma koje su u upotrebi, te na nejasnoće u razumijevanju ovih koncepata, autorica ovog teksta daje pregled definicija koje su se najčešće koristile u empirijskim istraživanjima u ovoj oblasti. Zatim, analizira doprinos različitih studija socijalnog kapitala s obzirom na njegov značaj za održivi razvoj, ističući njegov značaj za razvoj lokalnih zajednica. Na kraju, autorica zaključuje kako bi se sa preciznim definiranjem ovih pojmova izbjegle prepreke na koje se nailazi prilikom mjerenja stepena ostvarenja dugoročnih strateških razvojnih ciljeva. U zaključku se ukazuje kako bi vlasti trebale uzeti u obzir značaj uloge socijalnog kapitala prilikom razvijanja razvojnih politika, te bi u tom smislu trebale učestvovati u njegovom kreiranju.

Ključne riječi: socijalni kapital, održivi razvoj, sinergija, lokalni razvoj

Summary

Social capital and sustainable development are concepts, much discussed in scientific circles, but still without any generally accepted definitions of these terms. Any attempt to make a scientific approach to these phenomena encountered numerous obstacles caused by different and often contradictory understanding of these concepts. However, regardless of the existence of these obstacles, recently, the great interest of scholars around the world to study issues of social capital and its importance for the development of society is evident. Although if there were some consistency regarding the definition of “social capital” and “sustainable development concepts”, then research of role of social capital in various segments of development would be facilitated, however not diminishing the contribution of the previous research results from this area. Since this stands for a great potential, social capital should be considered as a resource when defining the sustainable development strategy. Given the large number of definitions of both notions in use, and the ambiguity in the grasping of these concepts, the author provides an overview of most commonly utilized definitions that have been used in empirical research in this area, subsequently analyzing the contribution of various studies of social capital in view of its importance for sustainable development, stressing its importance for the development of local communities. Finally, the author reaches a conclusion that by these terms’ precise defining, obstacles, encountered when measuring the degree of achievement of long-term strategic development objectives, would have been avoided. The concluding section shows how authorities should take into account the importance of social capital development’s role in policy fashioning, and in that sense should take participation in its creating.

Key words: *Social capital, sustainable development, synergy, local development*

1. Socijalni kapital – različiti koncepti

Termin „socijalni kapital“ prvi put je upotrijebio L. Judson Hanifan početkom 20. vijeka, ukazujući na značaj uključivanja zajednice u demokratske procese. Socijalni kapital, kako ga je razumijevao ovaj autor, nije se odnosio na privatni posjed, materijalnu imovinu itd., nego na vrijednosti svakodnevnog života ljudi, kao što su dobra volja, prijateljstvo, društvene interakcije između pojedinaca i porodica koje čine određenu društvenu grupu. Koncept socijalnog kapitala u 20. vijeku javlja se još nekoliko puta u

djelima različitih autora (John Seeley, Jane Jacobs, Glenn C. Lourz, Pierre Bourdieu, Ekkehart Schlicht...), ali ne privlači mnogo pažnje u naučnim krugovima. Tek u kasnim 80-im godinama 20. vijeka sociolog James S. Coleman postavlja ovaj termin na intelektualnu agendu upotrebljavajući ga u originalnoj Hanifanovoj verziji. Socijalni kapital za Colemana nije pojedinačan entitet, nego raznolikost entiteta koji imaju zajednička dva elementa: svi se baziraju na nekim aspektima društvenih struktura i oni omogućuju djelovanje određenih aktera – bilo da su to pojedinci ili udruženja – unutar strukture¹.

U literaturi nalazimo na različite definicije socijalnog kapitala:

- „... karakteristike društvene organizacije kao što su povjerenje, norme, i mreže koje mogu unaprijediti efikasnost društva pomoću koordiniranih aktivnosti“ (Putnam, 1993);
- „... sposobnost aktera da obezbijede beneficije kroz predanost članstvu u mrežama i ostalim društvenim strukturama“ (Portes, 1998);
- „... socijalni kapital predstavlja stepen društvene kohezije koji postoji u zajednicama. On se odnosi na procese između ljudi u uspostavljenim mrežama, normama i društvenom povjerenju, koji omogućuju koordinaciju i saradnju za dobrobit svih“ (Svjetska zdravstvena organizacija, 1998);
- «... informacije, povjerenje, i norme reciprociteta koje su prisutne u nekoj društvenoj mreži“ (Woolcock, 1998);
- „Socijalni kapital društva uključuje institucije, odnose, stavove i vrijednosti koje upravljaju međuljudskim interakcijama i doprinose ekonomskom i socijalnom razvoju. Socijalni kapital, međutim, nije jednostavno suma institucija koje podupiru društvo, on je također i ‘ljepak’ koji ih drži na okupu. To podrazumijeva zajedničke vrijednosti i pravila društvenog ponašanja u personalnim odnosima, povjerenje, i društveni osjećaj za civilnu odgovornost zbog čega je društvo nešto više od skupa pojedinaca“ (Svjetska banka, 1998);
- „Socijalni kapital je neposredna neformalna norma koja promovira saradnju između dvije ili više individua“ (Fukuyama, 1999);

¹ Opširnije o razvoju koncepta socijalnog kapitala vidjeti u: Putnam, Robert D.: *Democracies in Flux: the evolution of Social Capital in Contemporary Society*, University Press, Oxford, 2002, str. 4–5.

- „Socijalni kapital čine mreže uključujući zajedničke norme, vrijednosti i razumijevanje koji omogućuju saradnju unutar ili između grupa“ (OECD², 2001);
- „Socijalni kapital, posmatran iz aspekta značaja za pojedinca, odnosi se na mogućnost pristupa resursima, zahvaljujući učešću u društvenim mrežama” (Ciabattari, 2007: 35).

Istraživanja Svjetske banke ukazuju i na sljedeću tipologiju socijalnog kapitala prema kojoj razlikujemo uvezujući, premošćujući i povezujući socijalni kapital (Svjetska banka, 2002).

Uvezujući društveni kapital se odnosi na udruge i druge mreže neformalnih asocijacija. On služi kao kolektivni mehanizam za održanje (izlaženje na kraj sa problemima) i upravljanje rizikom u situacijama gdje su odsutni novac, fizički resursi i mreže grupne vrijednosti. Međutim, uvezujući društveni kapital može prisiliti siromašne na dugoročno siromaštvo zato što djeluje kao prepreka za vanjske mogućnosti i resurse, te samim tim može produbiti društvene podjele i konflikte i na taj način onemogućiti razvoj.

Premošćujući društveni kapital, sa druge strane, predstavlja one mreže i formalne asocijacije koje povezuju pojedince i grupe neovisno od glavnih društvenih kategorija i podjela. On siromašnim otvara mogućnost da pristupe novim resursima, te unapređuje opće povjerenje i reciprocitet. Samim tim premošćujući društveni kapital igra ključnu i dugoročnu ulogu u održivom razvoju.

Povezujući društveni kapital predstavlja veze koje pojedinci imaju sa višim nivoima na kojima se donose odluke i alociraju resursi, te im samim tim potencijalno omogućava pristup dodatnim resursima i omogućuje da budu politički relevantni.

Stanovišta o socijalnom kapitalu se razlikuju, ali ono što je svim teorijama zajedničko jeste da je interakcija među pojedincima unutar pojedinih društvenih struktura ono što omogućuje održavanje reprodukcije društvenih beneficija. Kao ključni elementi socijalnog kapitala najčešće se navode socijalne norme uzajamnosti, mreže i povjerenje kao sastavni dio društvenih interakcija. Norme uzajamnosti/reciprociteta su veoma značajan izvor socijalnog kapitala. Ukoliko se neko društvo odlikuje sistemom društvenih normi koje se strogo poštuju i čije se kršenje sankcionira na

² Organization for economic cooperation and development: Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj

adekvatan način, pretpostavlja se da će i stupanj povjerenja koji postoji među ljudima u tom društvu biti veći. Mrežu čini povezana grupa ljudi koji obično imaju neke zajedničke atribute. Naprimjer, članovi mreže mogu biti ljubitelji nekog sporta ili dijeliti zajedničke interese. Povjerenje se odnosi na nivo povjerenja koje ljudi imaju u to da će neko drugi djelovati u skladu s onim što je rekao, da će uraditi ono što se očekuje, ili da je to što je neko rekao pouzdano. Povjerenje se može vezati ne samo za pojedince, nego i za grupe i institucije u društvu, uključujući vlasti.

Socijalni kapital stvara se u različitim tipovima međuljudskih odnosa, kao što su porodični odnosi, prijateljstvo, poslovni odnosi, odnosi unutar obrazovnih, religijskih, etničkih, interesnih i drugih grupacija, države i ostalih institucija. S obzirom na obimnost ljudskih interakcija, veoma je teško odrediti izvore odnosno osnovne faktore koji utiču na formiranje socijalnog kapitala. Svjetska banka i OECD su identificirali osam izvora ili dimenzija koje se smatraju relevantnim za razvoj socijalnog kapitala. To su: porodice, škole, lokalne zajednice, firme, civilno društvo, javni sektor, gender i etničke grupe. Ove međunarodne agencije razmatraju mogućnost formiranja socijalnog kapitala na svakom od ovih nivoa. Međutim, veoma je teško strogo definirati izvore socijalnog kapitala i objasniti načine na koji se on stvara. Različite koncepcije socijalnog kapitala, razlikuju se i u pogledu izvora i determinanti socijalnog kapitala. S obzirom na višeznačnost socijalnog kapitala i složenost definicija, ovaj termin je još uvijek dosta kompleksan i stoga je nemoguće nastojati ga objasniti iz nekoliko datih izvora.

Najpoznatiji svjetski kritičar koncepta socijalnog kapitala Ben Fine (2010) ukazuje na to kako je postojanje različitih pristupa definiranju ovog pojma dovelo do njegove zloupotrebe. Kako bi se izbjegle zamke koje otežavaju razumijevanje socijalnog kapitala, a samim tim utiču i na adekvatan pristup istraživanju ovog fenomena, Fine u svom kritičkom osvrtu na studije o socijalnom kapitalu ukazuje na koji način bi se trebala vršiti istraživanja o socijalnom kapitalu.

S obzirom da je socijalni kapital kao koncept relativno nov i višeznačan, njegovo mjerenje je naročito problematično. U empirijskim studijama korišten je veliki broj različitih varijabli kao indikatora socijalnog kapitala. Najčešće korišteni indikatori za mjerenje socijalnog kapitala su:

- učešće pojedinaca u različitim tipovima organizacija i neformalnih mreža,

- stupanj povjerenja u druge ljude i solidarnost,
- učešće u kolektivnim aktivnostima i saradnja sa ostalim članovima zajednice,
- pristup informacijama i komunikacija,
- socijalna kohezija i uključenost, te
- osnaživanje građanskog uticaja i političke aktivnosti.

Čini se da definicija koju je ponudila Svjetska banka sadrži gotovo sve najvažnije elemente socijalnog kapitala koji se najčešće koriste pri njegovom definiranju, te bi se u tom smislu mogla smatrati referentnom tačkom za potrebe ovog teksta.

2. Održivi razvoj, višeznačnost, problemi realizacije

Održivi razvoj je, kao i socijalni kapital, također višeznačan i kompleksan pojam, što njegovo razumijevanje čini problematičnim. U literaturi se navodi čak 40 definicija održivog razvoja (Carter, 2004: 216) od kojih je najčešće korištena ona koju je Svjetska komisija za okoliš i razvoj (World Commission on Environment and Development – WCED) upotrijebila u svom izvještaju poznatom kao *Burtland Report* 1998. godine. U tom dokumentu održivi razvoj je definiran na sljedeći način: „Održivi razvoj je onaj razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjih naraštaja a da ne ugrožava sposobnost budućih da zadovolje vlastite potrebe“ (WCED, 1987: 43). Kao ključna načela održivog razvoja navode se jednakost³, demokratija⁴, načelo opreza⁵, integracija zaštite⁶, te planiranje⁷.

Koncept održivog razvoja temelji se na tri područja: ravnomjernom ekonomskom rastu, zaštiti i očuvanju okoliša, te poštivanju i unapređenju socijalnih i ljudskih prava. Iako su na početku isticana prva dva aspekta

3 „Naša nesposobnost da promičemo opći interes u održivom razvoju često je proizvod relativnog zanemari-vanja ekonomske i društvene pravde u i među državama“ (WCED, 1987: 49)

4 „Održivi razvoj zahtijeva: politički sistem koji garantuje stvarno učešće građana u procesu odlučivanja“ (WCED, 1987: 65)

5 „Kako bi zaštitile okoliš, države će općenito postupati oprezno prema svojim mogućnostima. Tamo gdje postoji opasnost za ozbiljnu i nepopravljivu štetu, nedostatak sigurnih naučnih dokaza neće se koristiti kao razlog za odgađanje mjera u sprečavanju uništavanju okoliša.“ (Agenda 21, načelo 15)

6 „Cilj održivog razvoja i integrirane prirode globalnog izazova okoliša i razvoja predstavlja problem za institucije (...) koje su osnovane na temelju uskih preokupacija i razgraničenih briga.“ (WCED, 1987: 9)

7 Agenda 21 nalaže da svaki nivo vlasti (nadnacionalne, nacionalne, regionalne i lokalne) mora planirati strategiju održivog razvoja.

koncepta, razvojem ideje sve se veća pažnja posvećivala i jačanju socijalnog aspekta koncepta. Osnovna ideja koncepta održivog razvoja sastoji se u tome da se uz pomoć razvijanja moderne tehnologije uspostavi ravnoteža između tri navedene komponente.

Bez obzira na činjenicu da ne postoji jasno definirano općeprihvaćeno značenje održivog razvoja, u literaturi se mogu naći različiti pokušaji uspostavljanja tipologija održivog razvoja. Najdetaljnija je ona koju je prezentirao O'Riordan (Carter, 2004: 219), a koja razlikuje faze održivosti s obzirom na način vrednovanja ljudskih i prirodnih resursa. Prema ovoj tipologiji, u vrlo slaboj održivosti potrošnja prirodnih resursa se može smanjivati pod uvjetom da se oni kompenziraju povećanjem ljudskog kapitala. Slaba održivost osigurava zaštitu esencijalnih prirodnih resursa kao što su ozon, tropske šume..., ali je još uvijek dozvoljena zamjena drugim vrstama prirodnih resursa. U snažnoj održivosti primjena načela opreza najviše dolazi do izražaja jer se svako korištenje prirodnih resursa treba nadoknaditi (recikliranje, pošumljavanje, smanjivanje nejednakosti i sl.). U vrlo snažnoj održivosti potpuno se primjenjuje koncept dubinske ekologije⁸ koju karakteriziraju državna ekonomija, društveno-političko i ekonomsko samopouzdanje.

Nejasnoće u razumijevanju koncepta održivog razvoja dovele su do mnogih kontradiktornih tumačenja ovog pojma. Tome je u najvećoj mjeri doprinijelo nepostojanje preciznih kriterija koji bi pomogli zemljama da realiziraju načela održivog razvoja. Umjesto toga, postoje različite strategije usmjerene na ostvarenje održivog razvoja koje su bazirane na vrlo nejasnom konceptu, te stoga ne mogu ni mjeriti stepen ostvarenog cilja u tom pravcu.

Koncept održivog razvoja će se u ovom tekstu razmatrati s obzirom na navedena tri temeljna područja koja bi se mogla smatrati relevantnim indikatorima njegovog ostvarenja u konkretnim društvenim zajednicama.

8 Dubinska ekologija predstavlja oblik radikalne ekološke kritike tehničke civilizacije jer kritizira njezine temeljne vrijednosti – tehnolatriju (religiozno obožavanje tehnike), antropocentrizam (uvjerenje da samo ljudi imaju vrijednost), instrumentalizam i resursizam (shvaćanje prirode kao “skladište sirovina”), konzumizam (izjednačavanje blagostanja i atomizirane potrošnje tehničkih novotarija i senzacije masovnih medija), linearni progresivizam (uvjerenje o postojanju povijesno-socijalnog napretka, koji kulminira u modernoj civilizaciji) itd. Opširnije o ovom konceptu vidjeti u: Markus, T.: *Dubinska ekologija kao ekološka filozofija*, u : *Socijalna ekologija*, Zagreb, 2003, str. 143–163.

3. Značaj uključivanja socijalnog kapitala u strategije o održivom razvoju

Socijalni kapital se mora tretirati kao jedan od bitnih elemenata ekonomskog i društvenog razvoja svake šire zajednice jer osigurava efikasan pristup privrednim resursima i omogućuje razvoj ljudskih potencijala i potencijala društva uopće.

3.1. Empirijska istraživanja o ulozi socijalnog kapitala u održivom razvoju

Na veliki značaj socijalnog kapitala za održivi razvoj ukazuje Kanchan Chopra u svom eseju "Socijalni kapital i održivi razvoj: uloga formalnih i neformalnih institucija u zemljama u razvoju" – "Social capital and sustainable development: the role of formal and informal institutions in a developing country" (2001). Chopra smatra da je koncept "socijalni kapital" dao jednu sasvim novu dimenziju raspravama o održivom razvoju. Institucije su dugo vremena smatrane ključnim u teoriji o razvoju. Međutim, uvidom u zastupljenost formalnih i neformalnih grupa koje čine socijalni kapital, koncept razvoja se povezuje sa drugim faktorima koji polako preuzimaju centralnu poziciju u teoriji o razvoju. Održivi razvoj je uvjetovan širinom interakcija koje se ostvaruju u okviru tradicionalnih podjela između države, tržišta i netržišnih institucija koje kreiraju socijalni kapital u društvu. Jačanje neformalnih institucija korištenjem tehnologije, finansija i humanog kapitala iz različitih sektora predstavlja suštinski faktor u operacionalizaciji koncepta održivog razvoja.

Istražujući različite metode unapređenja socijalnog kapitala Peter Evans (1997) dolazi do zaključka da bi bolje razumijevanje prirode sinergijskih odnosa između države i društva i uvjeta pod kojim se ovi odnosi najlakše ostvaruju trebalo postati značajna komponenta svih budućih teorija o razvoju. Evansova vizija sinergije ima stroge implikacije na teorijsku i praktičnu dimenziju rasprave o društvenom i ekonomskom razvoju. U teorijskom smislu ona zahtijeva pristup razvoju iz aspekta širih institucionalnih okvira. Ništa više ne može ograničiti složene interakcije između društvenih aktera, neformalnih normi i mreža i formalnih organizacionih struktura koje su uključene u kreiranje sinergije. Sinergija je toliko snažno oružje razvoja da se nikako ne smije ignorisati u teoriji o razvoju. Ona uvećava društveno vrijedne rezultate koji mogu biti derivirani iz postojećih resursa a koji zahtijevaju minimalno ulaganje materijalnih resursa i vlastite kreativnosti. S praktične strane, ove analize impliciraju da oni koji su za-

interesovani za kreiranje socijalnog kapitala, čak i među grupama koje su u opoziciji prema državi ne smiju automatski pretpostaviti da je država neprijatelj. Čak i u relativno autoritarnim režimima, saradnja sa reformskim snagama unutar države može biti produktivna.

Nekoliko istraživača proučavalo je odnose između indikatora socijalnog kapitala i niza ekonomskih varijabli, uključujući lična primanja, investicije, produktivnost i bruto društveni proizvod.

Knack i Keefer (1997) istraživali su socijalni kapital mjereći stupanj povjerenja i građanske saradnje na uzorku od 29 tržišnih ekonomija. Oni su ustanovili da indeks povjerenja raste za deset procenata što je povezano sa povećanjem godišnjeg bruto društvenog proizvoda po glavi stanovnika za 0,8 procenata u periodu od 1980. do 1992, a da povećanje od osam procenata u polju građanske saradnje povezano sa povećanjem ekonomskog rasta za više od jednog procenta.

Inglehart (1997) je ustanovio prilično pozitivnu korelaciju između članstva u grupama i ekonomskog razvoja u siromašnijim zemljama i prilično negativnu korelaciju između ovih varijabli u bogatijim zemljama. Inglehart ukazuje na to da njegovo otkriće podupire stajalište da volonterske organizacije igraju pozitivnu ulogu u ranoj fazi ekonomskog razvoja.

Narayan i Pritchett (1997) su mjerili socijalni kapital u ruralnim dijelovima Tanzanije. Istraživanje je provedeno u 87 sela u području ruralne Tanzanije, a fokus istraživanja je bio na istraživanju socijalnog kapitala i prihoda domaćinstava. Njihovo istraživanje je bilo fokusirano na mjerenje tri aspekta socijalnog kapitala: individualno članstvo u grupama; karakteristike tih grupa; individualne vrijednosti i stavovi, naročito njihova definicija i očekivani nivo povjerenja u različitim grupama, i njihova percepcija socijalne kohezije. Ispitanicima su, također, postavljana pitanja o karakteristikama svake od grupa čiji je pojedinac bio član, uključujući prihod grupe, njeno funkcionisanje i proces donošenja odluka. Oni su upoređivali ove pokazatelje socijalnog kapitala sa podacima o prihodu domaćinstava u istom selu. Došli su do zaključka da socijalni kapital dovodi do povećanja prihoda domaćinstava. Pokazalo se da socijalni kapital utiče na primanja domaćinstava putem mehanizama, kao što su bolje pružanje javnih usluga, veća upotreba modernih agrikulturnih sredstava, veća aktivnost zajednice na izgradnji puteva i veća upotreba kredita u agrikulturi. Istraživanje porodica u ruralnim područjima pokazalo je da su neformalni sistemi kao porodica, prijatelji i susjedi i manje formalni sistemi kao što su zadruge i klubovi naročito važni izvori prijateljstva, statusa informacija i usluga.

3.2. Socijalni kapital kao indikator održivog razvoja

Kreirajući svoje nacionalne strategije razvoja, razvijene zemlje poput Kanade, socijalni kapital tretiraju kao jedan od bitnih indikatora razvoja (Smith, 2004). Kanadska vlada je usvojila set indikatora o održivom razvoju zahvaljujući inicijativi koju je pokrenula nezavisna agencija kanadske vlade Nacionalni radni sto za okoliš i ekonomiju (NRTEE), koju sačinjava 25 donosilaca odluka i profesionalaca iz svih sektora društva. Premisa od koje se krenulo je da društvo mora više računati na ekonomske, okolišne i ljudske resurse koji su neophodni za održavanje zdravog društva i ekonomije. Zbir ovih resursa čini nacionalni kapital koji se mora održavati, ako se želi postići održivost. Ova agencija je došla do zaključka da Kanada nema dovoljno podataka o prirodnim i ljudskim resursima i o povezanosti između okolišnih, socijalnih i ekonomskih pitanja. Kanada se, kao i ostale razvijene zemlje, oslanja uglavnom na makroekonomske indikatore, kao što je bruto društveni proizvod, prilikom donošenja strategija ekonomskog razvoja. Ovi indikatori obuhvataju samo jedan dio faktora koji utiču na razvoj a koji nisu uključeni u strateške razvojne ciljeve. Stoga NRTEE predlaže set lako razumljivih indikatora za mjerenje prirodnog i humanog kapitala :

- indikator za mjerenje čistoće zraka,
- indikator za mjerenje čistoće pitke vode,
- indikator za mjerenje emisije gasova,
- indikator za mjerenje šumskih površina,
- indikator za mjerenje močvarnih područja, te
- indikator za mjerenje humanog kapitala

NRTEE je predložio Federalnoj agenciji za statistiku da ove indikatore objavljuje na godišnjoj bazi, a da ih Ministarstvo finansija Kanade uključi u državni proračun. Ova agencija je, također, predložila da se baza podataka proširi i na izvještavanje o kapitalu, tj. da se u državni proračun uključe podaci o prirodnom, humanom i socijalnom kapitalu. Ovakvi indikatori bi trebali pružiti bolju osnovu za procjenu interakcija između ekonomije, okoliša i društva, te unaprijediti mogućnosti mjerenja progressa u tom pravcu.

U kanadskom primjeru je evidentan značaj koju je odigrala organizacija, kao što je NRTEE. Uloga ove organizacije u podsticaju vlade da istraži mogućnosti za kreiranje indikatora održivog razvoja i da uključi aktere iz različitih oblasti u diskusiju bila je ključna za rezultat.

Socijalni kapital sve je više u fokusu istraživača, analitičara i donosilaca odluka. Interes za proučavanjem socijalnog kapitala doveo je do potrebe za mjerenjem socijalnog kapitala u cilju boljeg razumijevanja društva i njegovog funkcioniranja. Mjerenje socijalnog kapitala omogućuje dodatne varijable za društvena pitanja koja se ne mogu objasniti socioekonomskim i demografskim indikatorima. Sve je više istraživanja koja su usmjerena na osiguravanje okvira za razumijevanje različitih dimenzija i komponenata socijalnog kapitala i načina koji će olakšati njihovo mjerenje. U tom smislu, evidentni su napori istraživača usmjereni na razumijevanje, opisivanje i definiranje socijalnog kapitala u kontekstu ostalih formi kapitala (prirodnog, finansijskog i humanog), te na njegov doprinos društvenom blagostanju. Istraživanja su pokazala (Boutiller, 2009) da velike kompanije, ako žele uspjeti ostvariti ciljeve koji se od njih očekuju na globalnom planu poštujući pri tom osnovne principe koncepta održivog razvoja, moraju posvetiti ozbiljnu pažnju socijalnom kapitalu. To znači da moraju pažljivo analizirati mnogostruke odnose između različitih društvenih grupa koji mogu biti od ključnog interesa za ostvarenje njihovih ciljeva. Uzimajući u obzir njihove interese, kompanije mogu izraditi strategije koje će omogućiti postizanje zajedničkih ciljeva uz maksimalno poštivanje osnovnih principa održivog razvoja.

Brojne su studije u kojima su identificirane aktivnosti vlasti za koje se vjeruje da bi mogle osnažiti formiranje socijalnog kapitala. Naprimjer, stručnjaci i donosioci odluka u SAD-u koji su okupljeni u Saguaro grupu⁹ radili su zajedno više od tri godine kako bi istražili praktične načine za izgradnju socijalnog kapitala, te su izradili listu od 38 preporuka. Dok su neke od preporuka namijenjene uposlenicima, porodicama i pojedincima, većina je onih koje su namijenjene vlastima. Oficijelna stranica Svjetske banke o socijalnom kapitalu nudi sugestije i ilustracije kao i napredne ideje i prijedloge brojnih vladinih i nevladinih organizacija i nezavisnih autora. Postoje razlike u pristupima kod različitih autora. Ove razlike su dijelom proizašle iz različite konceptualizacije socijalnog kapitala i različ-

9 Profesor Robert D. Putnam pokrenuo je inicijativu pod nazivom *The Saguaro Seminar: Civic Engagement in America* (Saguaro seminar: Građanski angažman u Americi) u okviru Škole za upravu na Univerzitetu Harvard. Projekt je fokusiran na širenje spoznaja o nivoima povjerenja i učešću zajednice u strategijama razvoja. Seminar Saguaro obuhvata veliki broj istraživanja u oblasti socijalnog kapitala. Službena stranica inicijative Saguaro seminara je <http://www.ksg.harvard.edu/saguaro/index.htm>. U okviru ove inicijative publikuje se izvještaj pod nazivom „Bettertogether” koji se može naći na veb-stranici: www.BetterTogether.org. Grupu Saguaro čini 33 člana, uključujući lidere iz različitih oblasti (od vladinih zvaničnika do vjerskih lidera, od predstavnika sindikalnih organizacija do direktora kompanija, od izabranih predstavnika vlasti do uličnih radnika). Svi članovi posvećeni su unapređenju infrastrukture građanskog angažmana u Americi. Ovih 25 praktičara i devet akademskih istraživača od 1999. god. organizuju dvodnevne sastanke u cilju razvijanja praktičnih strategija za unapređenje socijalnog kapitala u Americi.

tog razumijevanja načina na koji se socijalni kapital formira. Drugi razlog ove razlike proističe iz činjenice što neki autori daju svoje prijedloge u zavisnosti od specifičnosti situacija i potreba društvenih zajednica u kojima su provedene studije. Naprimjer, neki od prijedloga istraživača Svjetske banke su primjenjivi isključivo na smanjenje siromaštva u zemljama „Trećeg svijeta“, dok su neki od prijedloga Seguro grupe, kao što je proces reforme u finansiranju političkih kampanja, relevantne samo za Sjedinjene Američke Države.

4. Uloga socijalnog kapitala u razvoju lokalnih zajednica

Sinergija između različitih sektora društva koju omogućuje socijalni kapital najbolje se očituje na lokalnom nivou. Na Svjetskoj konferenciji o zaštiti životne sredine i razvoju, koja je održana u Riju 1992. godine, usvojena je Lokalna agenda 21, dokument koji implicira da je za postizanje održivog razvoja potrebna saradnja svih sektora društva. Osnovni principi na kojima počiva Lokalna agenda 21 su:

- učešće lokalnih vlasti,
- učešće stanovništva, posebno žena, omladine, nevladinih organizacija i poduzetnika,
- dugoročan proces planiranja i razgovora, koji se bazira na integraciji ekonomskih, ekoloških i socijalnih aspekata,
- cilj je program djelovanja s kojim se svi slažu (konsenzus) i koji je orijentisan ka osnovama održivog razvoja,
- radi se o procesu tokom kojeg svi sudionici uče jedni od drugih,
- novi način razumijevanja politike (kooperacija i konsenzus) dolazi do izražaja, te
- postizanje cilja, odnosno kretanje ka cilju mora se uvijek nanovo ispitivati tokom ovog procesa i to na osnovu jasnih indikatora.

Lokalna agenda 21 podrazumijeva aktivan društveni angažman građana, te je stoga za njenu uspješnu implementaciju potrebno osigurati angažiranost različitih aktera društvene zajednice iz oblasti politike, uprave, ekonomije, sindikata, religioznih zajednica, udruženja i neformalnih grupa građana. Učešće lokalnih zajednica u ostvarivanju ciljeva imenovanih u Agendi 21 je od odlučujućeg značaja za njihovu realizaciju. U poglavlju

28 Lokalne agende 21 navodi se: „Lokalne zajednice su te koje upravljaju ekonomskom, socijalnom i ekološkom infrastrukturom, nadziru građevinske i urbanističke planove, odlučuju o lokalnoj politici zaštite životne sredine, o propisima u ovoj oblasti, te sudjeluju i u provođenju nacionalne i regionalne politike zaštite životne sredine. Kao politički i upravni nivo koji je najbliži građanima lokalne zajednice igraju glavnu ulogu u procesu informisanja i mobiliziranja građana na putu ka održivom razvoju. Svaka lokalna zajednica trebalo bi da započne razgovore sa svojim građanima, lokalnim organizacijama i privatnim poduzetnicima, te da zajedno s njima zaključi i donese nacrt ‘lokalne Agende 21’, specifične za svoje područje. Stalnim konsultacijama i postizanjem konsenzusa lokalne zajednice će u razgovoru sa organizacijama svojih građana, obrtnika, poduzetnika biti u mogućnosti da formulišu najbolju strategiju održivog razvoja. Sa druge strane, stalnim konsultacijama mijenja se svijest građana o pitanjima održivog razvoja”.

Rukovodeći se osnovnim principima Agende 21, svaka lokalna zajednica bi trebala da definira najbolju strategiju svoga razvoja koja je nastala kao rezultat planiranja uz učešće svih aktera zajednice. Koliko je jedna zajednica u stanju da mobilizira građane i uključi što više aktera zajednice u kreiranje strategije lokalnog razvoja najviše zavisi od socijalnog kapitala koji postoji u zajednici. U društvima sa nižim stupnjem socijalnog kapitala vrlo je teško okupiti građane da uzmu učešće u rješavanju određenih pitanja od zajedničkog interesa. Manjak socijalnog kapitala, uzrokovan različitim faktorima (od kojih je najznačajniji gubitak povjerenja u druge ljude, lokalne vlasti itd.) može biti veoma poguban za razvoj malih zajednica. Međutim, socijalni kapital se može izgraditi postepenim uključivanjem svih aktera zajednice u proces planiranja lokalnog razvoja. Planiranje lokalnog razvoja uz učešće zajednice koji se u literaturi često naziva učesničko planiranje, igra veliku ulogu u procesu stvaranja i jačanja socijalnog kapitala.

5. Zaključak

Socijalni kapital je nešto na šta se mora računati prilikom planiranja dugoročnih strategija održivog razvoja. To je veoma teško postići ako se prethodno jasno ne definira šta se podrazumijeva pod pojmovima “socijalni kapital” i “održivi razvoj”. U suprotnom može doći do veoma spornih i kontradiktornih prijedloga koji proizlaze iz suštinskog nerazumijevanja ovih koncepata.

Preciznim definiranjem kriterija za mjerenje stupnja ostvarenja socijalnog kapitala i održivog razvoja može se ostvariti veliki napredak u

mjeranju stepena ostvarenja dugoročnih strateških razvojnih ciljeva koji su u uvjetima nepostojanja takvih kriterija potpuno nejasni i neizvjesni.

Kako je socijalni kapital važan resurs u postizanju održivog razvoja potrebno je raditi na njegovom razvijanju. Vlasti bi svojim mjerama podsticanja rada udruženja građana i kreiranja atmosfere za učešće ovih organizacija u realizaciji programa koji su od javnog interesa umnogome unaprijedila postojeći socijalni kapital. Vlade razvijenih zemalja već poduzimaju različite aktivnosti u cilju jačanja različitih formi socijalnog kapitala. Osiguravanje osnovnog sistema svojinskih prava i građanskog poretka su normalni preduvjeti za povećanje društvenog povjerenja. Također, često se u postojećim programima vlasti nalaze ciljevi koji su usmjereni na jačanje formi socijalnog kapitala, iako nisu formulirani na taj način. Postoje različiti prijedlozi vladinih politika koje bi mogle ojačati socijalni kapital. Neki prijedlozi npr. da se poveća izvor finansiranja za obrazovanje su usmjereni na otkrivanje širih determinanti koji pokazuju nivo socijalnog kapitala u društvu. Drugi prijedlozi ukazuju na istraživanje uticaja socijalnog kapitala i njegovih izvora i efekata, na mnogo direktniji način, kroz aktivne vladine politike kreiranja novog socijalnog kapitala, ili kroz promjene vladinog pristupa u stimuliranju latentnog socijalnog kapitala. Država svojim mjerama može i da ozbiljno ugrozi socijalni kapital, koji je veoma teško obnoviti. Međutim, vlasti često moraju da se upuste u promovisanje zajednica ukoliko u društvu ne postoji sklonost ka spontanom udruživanju. Naravno, državna intervencija sa sobom nosi rizik, pošto ona vrlo lako može potkopati spontane zajednice koje se uspostavljaju u civilnom društvu

Kako je socijalni kapital značajan resurs lokalnog razvoja, vlasti moraju voditi računa o tome da više rade na mobilizaciji stanovnika lokalne zajednice na konkretnim akcijama u kojima će zajedno raditi različiti akteri zajednice (pripadnici političkih stranaka, članovi udruženja građana, predstavnici manjinskih grupa, članice ženskih organizacija, ugroženih skupina stanovništva itd.). S druge strane, ne smiju se zanemariti niti napori nevladinih organizacija da u partnerstvu sa vlastima i biznis sektorom rade za dobrobit zajednice. Saradnja svih sektora društva osigurava povjerenje građana u njihov rad, te samim tim dovodi do osnaživanja socijalnog kapitala

Edukacija o civilnom društvu i korištenje iskustva i dobrih praksi drugih zemalja su osnovni preduvjeti za izradu dugoročnih razvojnih planova u koje trebaju da budu uključeni predstavnici svih segmenata društva (stručnjaci, predstavnici udruženja građana, predstavnici poslovnog sektora, djelatnici u državnim službama itd.).

Literatura

1. Boutilier, Robert: *Stakeholder Politics, Social Capital, Sustainable Development, and the Corporation*, Greenleaf Publishing, 2009.
2. Carter, Neil: *Strategije zaštite okoliša: ideje, aktivizam, djelovanje*, Barbat, Zagreb, 2004.
3. Chopra, Kanchan: *Social capital and sustainable development: the role of formal and informal institutions in a developing country*, 2001.
4. Ciabattari, T.: *Single mothers, social capital, and work-family conflict*, Journal of Family Issues, 2007, str. 34–60.
5. Evans, Peter: *Government Action, Social Capital and Development: Reviewing the Evidence on Synergy*, In *State-Society Synergy: Government and Social Capital in Development*, edited by Peter Evans. University of California Press/University of California International and Area Studies Digital Collection, Edited Volume #94, 1997, str. 178–209, <http://repositories.cdlib.org/uciaspubs/research/94/8>
6. Fine, Ben: *Theories of Social Capital: Researchers Behaving Badly*, IIPPE, Pluto, 2010.
7. Fukuyama, Francis: *Social Capital and Civil Society*, The Institute of Public Policy, George Mason University, 1999.
8. Inglehart, R.: *Modernization and Postmodernization – Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press, New Jersey, 1997.
9. Knack, S. – P. Keefer: *Does social capital have an economic pay off? A cross-country investigation*, Quarterly Journal of Economics, vol 112, no 4, 1997, pp. 1251-1288.
10. Markus T.: *Dubinska ekologija kao ekološka filozofija*, u : *Socijalna ekologija*, Zagreb, 2003, str. 143–163.
11. Narayan, D. – L. Princhett: *Cents and Sociability: Household Income and Social Capital in Rural Tanzania*, World Bank Policy Research Working Paper no. 1796, World Bank, Washington, 1997.
12. OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development): *The Well-being of Nations: the Role of Human and Social Capital*, OECD, Paris, 2001.
13. Smith, R.: *The role of institutions in building frameworks to measure sustainable development: the canadian experience*, in: OECD: *Measuring sustainable development: Integrated economic and social frameworks*, 2004, str. 21–29.

14. Ostrom, E.: *Collective Action and the Evolution of Social Norms*, Journal of Economic Perspectives, 2000, str. 137–158.
15. Portes, A: *Social capital: its origins and applications in modern sociology*, Annual Review of Sociology. 24, 1998, str. 1–24.
16. Putnam, Robert D.: *Making Democracy Work : Civic Traditions in Modern Italy* (Princeton, NJ: Princeton University Press), 1993.
17. Putnam, Robert D.: *Democracies in Flux: the evolution of Social Capital in Contemporary Society*, University Press, Oxford, 2002.
18. WCED (World Commission on the Environment and Development): *Our Common Future*, Oxford University Press (*The Bruntland Report*), 1987.
19. Woolcock, Michael: *Social capital and economic development: toward a theoretical synthesis and policy framework*, Theory and Society, 1998, str. 151-208.
20. World Bank: *The Initiative on Defining, Monitoring and Measuring Social Capital: Overview and Program Description*, Social Capital Initiative Working Paper, no.1, The World Bank, Washington, 1998.

TURIZAM I LOKALNI RAZVOJ – SPELEOTURIZAM U BIH

TOURISM AND LOCAL DEVELOPMENT-SPELEOTOURISM IN B&H

Sažetak

Oko polovine bosanskohercegovačke teritorije pripada kršu. U radu se provjerava hipoteza da špilje mogu biti potencijalna baza turističkog i lokalnog razvoja nerazvijenih područja u Bosni i Hercegovini. Razvoj se poima u svojoj punoći, kao održivi u četiri ključna aspekta: ekonomskom, ekološkom, tehnološkom i socijalnom. Kao argumenti za dokazivanje hipoteze apostrofiraju se historijski momenti, recentni ekonomski profil, iskustva u turističkoj valorizaciji špilja u svijetu, potencijali bosanskohercegovačkih špilja, njihova turistička i razvojna atraktivnost, distribucija u prostoru, pozicija u odnosu na glavne prometne pravce i komplementarne sadržaje. Teorijski okvir je nova teorija ili teorija endogenog razvoja, preciznije stav da svaki prostor posjeduje unutrašnje karakteristike koje mogu dovesti do ekonomskog rasta tokom dužeg vremenskog perioda, pod pretpostavkom da se identificiraju i valoriziraju. U redu se ima u vidu potreba za definiranjem nove ekonomske geografije u kontekstu Krugmanovog razumijevanja ovog pojma. Metoda komparacija, analize, sinteze, deskripcije, te procjene se koriste za provjere osnovne hipoteze. Hipoteza se provjerava na 11 konkretnih primjera: špilja Vjetrenica, Ledenica, Orlovača, Klokočevica, Bijambarska špilja, Titova špilja, Djevojačka špilja, Hrustovačka špilja, špilja Hukavica, špilja Megara, kao i dva vojna podzemna skladišta kod Konjica i Han Pijeska (vještačke špilje). Naznačeni su osnovni elementi analize aktiviranja špilja u svrhu turističke eksploatacije kao komponente razvoja lokalnih i regionalnih zajednica. Procjena da je oko 5.000 EUR-a potrebno za jedno održivo radno mjesto u turističkoj eksploataciji špilja na nerazvijenim područjima upućuje na zaključak da se u traženju rješenja za eliminaciju ili ublažavanje problema siromaštva na lokalnom i regio-

nalnom nivou potrebno koncentrirati i na špilje, kao postojeće prirodne potencijale, da je potrebno prepoznati njihovu turističku i razvojnu atraktivnost, a potom organizirati prezentaciju i plasman na tržištu. U slučaju osam stotina špilja u svijetu, ta ocjena je u pozitivna. Turistička valorizacija špilja neće riješiti sve razvojne probleme nerazvijenih područja u Bosni i Hercegovini. Međutim, nesporno je da može ublažiti problem siromaštva u lokalnim i regionalnim zajednicama i inspirirati na proaktivniji pristup rješavanju razvojnih problema.

Ključne riječi: *turistički valorizirane špilje, speleoturizam, lokalni razvoj, siromaštvo*

Summary

Approximately, a half of the Bosnian territory is the area of karst. This paper is testing the hypothesis that caves may serve as a potential base of tourism and local development in underdeveloped areas in Bosnia and Herzegovina. The development is conceived in its fullness, as well as in sustainable within the four key aspects: economic, environmental, technological and social. As hypothesis proving arguments, we emphasize the historical moments, the recent economic profile, experience in the tourist valorization of caves in the world, Bosnian caves' potential, their development and tourist attraction, distribution in space, the position in relation to major transport routes and complementary facilities. The theoretical framework is a new theory of endogenous growth theory, more precisely the attitude that every space has internal features that can lead to economic growth over a longer period of time, assuming that it has been identified and evaluated. The need for defining a new economic geography in the context Krugman understands of this term is already bear in mind.

The method of comparison, analysis, synthesis, description, estimates is used to test the basic hypothesis. The hypothesis is being tested on eleven specific examples: the Vjetrenica cave, the Ledenica cave, the Orlovača cave, the Klokočevica cave, Bijambarska cave, the Tito's cave, the Djevojačka cave, the Hrustovačka cave, the Hukavica cave, the Megara cave, as well as two military underground warehouses near Konjic and Han Pijesak sand (manmade caves). The basic elements of analysis for the purpose of activating cave exploration as a component of tourism development of local and regional communities have been indicated. It is estimated that approximately 5000 € is needed for a sustainable workplace in the

tourist exploitation of caves in undeveloped areas suggesting on a task of seeking solutions to eliminate or mitigate the issue of poverty, and a need for paying close attention to caves , as already existing natural resources, to identify their development and touristic appeal, and then organize the presentation and placement on the market. In the case of eight hundredths of caves in the world, that rating is positive. Tourist valorization of caves will not solve all the problems of development of underdeveloped areas in Bosnia and Herzegovina. However, there is no doubt that it can alleviate the problem of poverty in local and regional communities and to inspire a more proactive approach to solving development problems.

Key words: *tourist valorized caves, speleotourism, local development, poverty*

1. Uvod

Turistička valorizacija špilja u Bosni i Hercegovini ima dugu tradiciju. To je i razumljivo s obzirom na broj i atraktivnost špilja. Oko 50% bosanskohercegovačke teritorije pripada kršu. Kao i većina drugih društvenih i ekonomskih pojava koje su bile prisutne u Evropi i turizam je došao sa austrougarskom okupacijom, a kasnije upravom (krajem 19, odnosno početkom 20. stoljeća). Špilje su, uglavnom, raspoređene u nerazvijenim ili nedovoljno razvijenim područjima. U radu se provjerava hipoteza da bi turistička valorizacija špilja mogla pozitivno utjecati na lokalni razvoj nerazvijenih područja. Provjera se vrši na jedanaest konkretnih primjera. Uz to, respektira se historijsko iskustvo bosanskohercegovačkih špilja, kao i iskustvo u turističkoj valorizaciji špilja u svijetu.

2. Historijsko iskustvo turističke valorizacije špilja u BiH

Špilje u Bosni i Hercegovini od samog početka nisu promatrane sa aspekta turističke eksploatacije, već prije svega, što je i razumljivo s obzirom na prilike, kao vojni (rezerve šalitre) i privredni potencijal (rezerve vode za ubrzani razvoj željezničkog saobraćaja). U istraživanja špilja se uključuju pojedinci, uglavnom, strani radnici koje je austrougarska uprava dovela. Njihove potpise moguće je naći u skrivenim hodnicima bosanskih špilja. Oni zajedno sa drugim istraživačima (šumari, vojni inženjeri, arheolozi) počinju otkrivati svijet bosanskohercegovačkog podzemlja i tako činiti prve korake na polju turističke valorizacije špilja. To potvrđuju i neke od najstarijih fotografija. Čest motiv razglednica sa Vrela Bune u Blagaju

(Hercegovina) su turisti koje lokalni vodič prevozi od stare derviške tekije u unutrašnjost špilje. I građevinski zahvati, naprimjer stepeništa u špilji Klokočevica na Igmanu kod Sarajeva, pokazuju da su neke špilje još u to vrijeme imale isključivo turističku namjenu. Značajna speleološka otkrića Čeha Karela Absolona pred Prvi svjetski rat u pećini Vjetrenici, potakla su istraživanja i izgradnju turističke staze u dužini od oko 1.700 metara.

Izgradnje velikih hidroenergetskih kapaciteta u kraškim oblastima 60-ih godina prošlog stoljeća potaknula je značajnija speleološka istraživanja. Razvoj turizma u špiljama Slovenije (Postojnska špilja, Škocjanske špilje, špilja Vilenica), Hrvatske (Cerovačke špilje, špilja Vrlovka), Srbije (Resavska špilja), motivira slična nastojanja u Bosni i Hercegovini. U bivšoj Jugoslaviji aktivne su bile 42 turističke špilje od čega 16 u Sloveniji (Habe, 1994). Bijambarska špilja kod Olova (centralna Bosna) i špilja Vjetrenica u Popovu polju (Hercegovina) su glavni „aduti“ sa kojima bosanskohercegovačka špiljska turistička ponuda izlazi na tržište. Treba spomenuti i Titovu špilju kod Drvara koja je pretvorena u muzej i koja je imala specifičan razvoj. Razvoj špiljskog turizma u Bosni i Hercegovini nije pratio i adekvatan razvoj institucija za ovaj specifični vid turizma. Špilje Bijambarska i Vjetrenica date su na upravljanje lokalnim zajednicama. Prva je data na upravljanje planinarskom društvu, a druga skromnom ugostiteljskom poduzeću koji nisu imale ni kadrovskih ni ekonomskih resursa da ih prezentiraju, a pogotovo ne da razvijaju njihov turistički potencijal. Politička podrška razvoju ovog vida turizma potpuno je izostala. Titova špilja, koja je bila institucija (muzej) sadržajno vezana za tradicije Drugog svjetskog rata, imala je stalnu posjetu i odgovarajući rast i razvoj sa pozitivnim efektima na lokalnu zajednicu.

Do posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini uređeno je i otvoreno još nekoliko špilja za turističke posjete, ali isključivo zalaganjem lokalne zajednice, odnosno speleološkog društva. Turistička privreda (agencije, hoteli, republičke turističke asocijacije) nije pokazala interes za ovaj vid turizma. Pored nabrojanih, za posjet turista bile su otvorene još špilja Ledenica kod Bosanskog Grahova (zapadna Bosna) i, svega par mjeseci, špilja Orlovača kod Sarajeva.

3. Siromaštvo

Sadašnji ekonomski profil Bosne i Hercegovine, kao i mnogih drugih zemalja u razvoju, a posebno zemalja u tranziciji, determinira siromaštvo, nezaposlenost, nejednakost. Oko 20% stanovništva je ispod međunarodno priznate linije siromaštva, a njih još oko 30% može biti gurnuto ispod ove linije na najmanji potres na tržištu. U izvještajima Svjetskog ekonomskog foruma za 2008–2009. godinu Bosna i Hercegovina ima rang 107 od 131 zemlje. (Lagumdžija, 2008: 67) Bosna i Hercegovina ima veoma loše parametre dostignutog stepena transformacije i upravljanja tranzicijom i to sa tendencijom pogoršanja. (Lagumdžija, 2007: 76). Stopa nezaposlenosti se procjenjuje od 20% do 43%, zavisno od metodologije i institucije koja prezentira podatke. Posebno je izražena nezaposlenost među mladima, preko 50% (Svjetska banka, 2005). Oko 20 procenata siromašnih izrazito oskudijeva u ključnim aspektima standarda: prihvatljivi stambeni i sanitarni uvjeti, pristup zdravstvenim uslugama, pismenost i uključenost u društvo. Analiza prezentirana u *Izvyještaju o humanom razvitku* ukazuje da je u BiH 27% odraslih siromašno sa obrazovnog aspekta, a da 16% pati zbog siromaštva u zdravstvenom smislu. (Anon, 2002). S aspekta pristupa poslu, siromašno je 22% radno-sposobnog stanovništva. Stambeni uvjeti su ispod praga siromaštva za 11% stanovnika, a 29% njih živi u uvjetima “pravnog siromaštva”, jer obitavaju u stanovima za koje nemaju odgovarajuća vlasnička ili stanarska prava. Ukupni rezultat ove analize ukazuje da je oko 72% odraslih siromašno bar u jednom aspektu (Anon, 2002). Ispod linije siromaštva najčešće su: djeca, osobe s niskim nivoom obrazovanja, stari i iznemogli, klasični socijalni slučajevi, kao i ruralno stanovništvo. Kada se analiziraju podaci za cjelokupno stanovništvo, osobe koje su naročito izložene riziku siromaštva su: djeca, posebno do pet godina starosti, raseljene osobe i povratnici, nezaposleni, osobe niskog obrazovanja. (Anon, 2003).

Pojedina područja Bosne i Hercegovine, prije svega područja izvan najužih regionalnih centara, posebno su pogođena problemom siromaštva. Drugim riječima rečeno, stanovnici prostora izvan najužih regionalnih centara (Sarajevo, Banjaluka, Mostar, Tuzla) izloženi su većem riziku od siromaštva. Područja na kojima su locirane analizirane špilje spadaju u kategoriju nerazvijenih ili nedovoljno razvijenih. Lokalne zajednice u kojima su evidentirane potencijalne turističke pećine imaju nivo ekonomske razvijenosti daleko niži od federalnog prosjeka, mjereno visinom ukupnog domaćeg proizvoda po stanovniku. U vrijeme sve veće ekonomske neizvjesnosti i evidentne globalne krize praćene recesijom, lokalne zajed-

nice uviđaju da štednja i domaćinsko poslovanje nisu dovoljne, nego da je potrebno podizanje kompetitivnosti. Lokalne zajednice uočavaju potrebu orijentacija na punu ekonomsku valorizaciju lokalnih resursa.

4. Lokalni razvoj

Kao što je poznato, nezavisno od tipa siromaštva u krajnjoj liniji jedino pravo i trajno rješenje problema je ekonomski razvoj i to razvoj održiv u svim svojim dimenzijama: ekonomskoj, ekološkoj, tehnološkoj i socijalnoj (Todaro – Smith, 2006). Kompetitivan razvoj lokalnih zajednica znači da one naprave najviše od onoga čime raspolažu. Domaći i međunarodni eksperti, znanstvene i druge institucije i organizacije kao adekvatno ili dovoljno dobro rješenje za rješavanje razvojnih problema Bosne i Hercegovine, siromaštva i nejednakosti naznačavaju, između ostalih, a veoma često na prvom mjestu, turizam. Ističe se da turizam može pozitivno i snažno doprinijeti društveno-ekonomskom i kulturnom razvoju, ukoliko se eliminira potencijalna opasnost od degradacije okruženja i gubitka lokalnog identiteta. Jednako se naglašava da su resursi na kojima se zasniva turizam osjetljivi i da postoji rastuća težnja za poboljšanjem kvaliteta okruženja. Kod pozicioniranja turizma kao rješenja problema siromaštva u nerazvijenim i zemljama u tranziciji, međunarodne institucije, organizacije i eksperti respektuju potrebu za razvojem turizma koji zadovoljava ekonomska očekivanja i zahtjeve okruženja, uz poštovanje ne samo društvene i prostorne strukture destinacija, već, također, i lokalnog stanovništva, očuvanje i jačanje ljudskog dostojanstva lokalnih zajednica i turista.

5. Iskustva drugih

Koliko stvarno ima interesa za špiljski turizam u svijetu? Prema Zhang – Jin (1996), u svijetu postoji oko 800 turističkih špilja. Neke od njih imaju impresivan broj posjetilaca. Halliday (1981) navodi da samo tri poznate američke špilje (Karsbad Caverns, Mammoth Cave i Wind Cave) posjeti 2.500.000 turista svake godine. Treba reći da su ove tri špilje i američki nacionalni parkovi. Na drugoj strani, slovenski nacionalni park Škocjanske špilje posjeti godišnje 50.000 turista, ali zato Postojinsku špilju posjeti 800.000 turista godišnje. Procjene su da špilje u svijetu godišnje posjeti preko 150 miliona posjetilaca, a da je prihod (direktni i lokalni koji se kreću u odnosu 1 : 2 – ulaz : suveniri, jelo, transport, putnička agencija)

oko 2,3 milijarde USD. Lista od 150 turističkih špilja koju su donijeli Cigna – Burri (2000) pokazuje da održivost (isplativost) neke turističke špilje ne zavisi isključivo od broja posjetilaca. Špilje Wee Jasper i Murrindal u Australiji sa 3.000, odnosno 2.000 posjetilaca, špilja Angelica sa 3.000 posjetilaca u Brazilu, špilja San Michele na Sardiniji (Italija) sa 3.000 posjetilaca ili špilje Metro, Te Hahi i Babylon koje zajedno posjeti 5.000 turista godišnje, osigurava dovoljan prihod lokalnim zajednicama koji ih čini samoodrživim.

6. Turizam ili okvir za turističku valorizaciju špilja

Okvir za turističku valorizaciju špilja odnosno potencijalno tržište determiniraju domaći i strani turisti koji su već izabrali Bosnu i Hercegovinu kao svoju destinaciju, turisti koji posjećuju susjedne zemlje, posebno Hrvatsku, kao i učenici i studenti kroz razne vidove nastavnih i vannastavnih aktivnosti.

Potencijalno tržište za razvoj speleoturizma, komponirano od turista koji su pokazali interes za ova područja, studenata i učenika, istraživača, može se procijeniti na oko 573 hiljade posjetilaca. Kao potencijal za kreiranje potražnje za ovim vidom turizma može se uzeti ukupna školska i studentska populacija, kao i turisti koji posjećuju Bosni i Hercegovinu.

Tabela : okvirni recentni potencijali Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina	Tendencija	Broj
Učenici osnovnih škola	smanjenja	380.686
Učenici srednjih škola	smanjenja	160.497
Studenti	rasta	104.280
Turisti	rasta	583.742

Izvor: podaci o obrazovanju za BiH preuzeti sa <http://bhas.ba/ARHIVA/2008/SAO/EDU/1.pdf> 15. 10. 2008. – podaci o broju turista preuzeti sa http://bhas.ba/Arhiva/2007/Saopcenja/Turizam/turizam_A_07.pdf pristup 15. 10, 2008.

S obzirom na trendove u turističkoj potrošnji, kod analize potencijalnog tržišta za navedene objekte mogli bi se uzeti i podaci o turističkoj atraktivnosti, mjerenoj brojem turista, Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Prema zavodima za statistiku, 2007. registrirano je preko 11 miliona turista u ovim zemljama. (Anon, 2008).

Prema tome, riječ je o ukupnom potencijalu od oko 1,2 miliona posjetilaca u prvom krugu izvan samih lokalnih zajednica odnosno od oko 11 miliona u drugom krugu, krugu neposrednog regionalnog okruženja. Pitanje je kako od ukupnog potencijalnog tržište kreirati efektivno tržište za turističku valorizaciju špilja, kako njime ovladati i kako njime dominirati?

7. Špilje kao turistički (polu)proizvodi

Iskustva zemalja u regionu (Hrvatska, Slovenija, Srbija) i u svijetu podržavaju tezu o pozitivnim efektima turističke valorizacije špilja na lokalni razvoj. Na primjeru izabranih špilje naznačavaju se elementi koji mogu biti relevantni za njihovu turističku valorizaciju u kontekstu lokalnog razvoja u Bosni i Hercegovini.

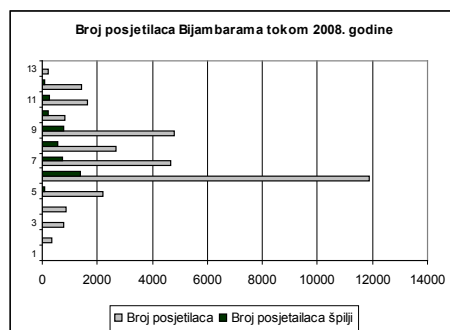
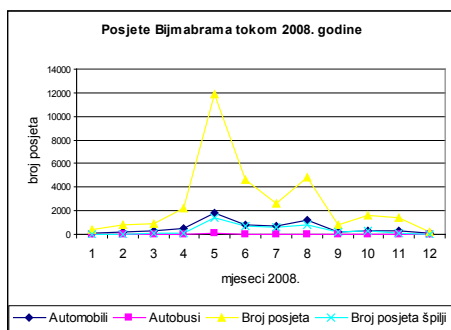
Špilja Vjetrenica je jedna od najznačajnijih špilja ne samo u Bosni i Hercegovini, nego na Balkanu. Jedinstveni prirodni fenomeni (jak vjetar koji ljeti puše iz špilje, a zimi u špilju), raznovrsna morfologija, podzemna jezera i jedinstveno bogatstvo podzemne (u većini slučajeva) endemične faune učinili su da Vjetrenicu u svojim radovima spominje već rimski historičar Plinije. Svojim položajem, na jugozapadnom obodu Popova polja nedaleko od Dubrovnika (Hrvatska), Mostara i Međugorja te prirodnog rezervata Hutovo blato, ima sve preduvjete za značajan turistički razvoj. Razloge zašto do toga do sada nije došlo treba tražiti u sukobima različitih koncepcija njenog vrednovanja. U ovom trenutku postoji urađena turistička staza i osvjetljenje koje omogućavaju obilazak, ali neizgrađena infrastruktura (makadamski put u dužini 15 km od Jadranske magistrale) i neriješeno pitanje gazdovanja pećinom ne mogu polučiti ni značajnije turističke efekte. Osim „klasičnih“ turista, ova špilja zbog svoje kompleksnosti i dužine nudi mogućnosti i za alternativni turizam specijaliziranim grupama (studenti, naučni radnici). Turistički obilazak traje 40 minuta. Posjeta špilji se može nadopuniti posjetama pravoslavnom manastiru u Zvali te Hutovu blatu i Svitavskom jezeru kao značajnim rezervatima ptica. Dodatna ulaganja bi bila potrebna samo u bolju propagandu i signalizaciju na magistralnim putevima.

Bijambarske špilje su kompleks od nekoliko špilja koje se nalaze u zaštićenom pejzažu Bijambara, oko 30 km sjeverno od Sarajeva. Za turizam je uređena Srednja bijambarska špilja koja je i najveći i najljepši speleološki objekt. Zbog neriješenih odnosa u upravljanju objektom (dato na upravljanje planinarskom društvu) špilja je zapravo bila pod nadzorom samo u dane vikenda, a sve ostalo vrijeme na raspolaganju nesavjesnim posjetiocima koji su kroz ovih trideset godina na mnogo mjesta uništili ili oštetili špiljske ukrase. Poslije posljednjeg rata špilja je ponovo uređena za posjet turista, ali novi upravitelj, Kantonalno javno poduzeće „Sarajevo šume“ nema iskustva u upravljanju ovakvim objektima. Ne postoje vodiči nego samo čuvari (rendžeri) koji se brinu o cjelokupnom zaštićenom području. Realizacija projekta COOR 2005. godine uz podršku delegacije Evropske komisije u Bosni i Hercegovini trebala je i da u potpunosti promijeni ovakvo stanje (poboljša staze i osvjetljenje u špilji, uspostavi vodičku službu, osigura edukativni i propagandni materijali). Uređeno je ukupno 350 m turističke staze, a posjet traje oko 30 minuta. S obzirom na blizinu Sarajeva posjeta nije ni izbliza onakva kakva bi mogla biti. Osnovni razlog za to je neodgovarajući upravitelj (bez iskustva u turizmu, turistička pećina nije primarni biznis). To najbolje pokazuju podaci o broju posjetilaca u zaštićenom području „Bijambare“ i špilji. Dodatna ulaganja su potrebna samo za novi propagandni materijal.

Tabela 2: broj posjeta Bijambaru tokom 2008.

Mjeseci 2008.	Automobili	Autobusi	Broj posjetilaca području	Broj posjetilaca špilji
1	93	0	364	0
2	182	0	778	0
3	268	1	881	61
4	489	12	2222	107
5	1848	91	11862	1376
6	802	37	4658	714
7	720	7	2663	562
8	1209	12	4799	796
9	202	1	817	216
10	266	16	1621	258
11	315	8	1420	89
12	56	0	211	0
Ukupno	6450	185	32296	4179

Izvor: Sarajevo šume d.o.o, podaci od 02. 01. 2009.

Graf 1: Posjete Bijmabarama tokom 2008. godine

Napomena: u decembru, januaru i februaru špilja je zatvorena.

Špilja Ledenica se nalazi nedaleko od sela Resanovci na magistralnom putu od Drvara prema Bosanskom Grahovu i dalje prema Splitu. Otvorena je za turističke posjete 1979. godine, a uz atraktivnu turističku stazu u špilji izgrađeni su parking, restoran i prijemna kućica. U početku je špilju zbog izuzetne ljepote ukrasa posjećivao veliki broj turista. Od 1987. godine broj posjetilaca se stabilizirao na oko 6.000 godišnje. To je, prije svega, rezultat nepostojanja propagande. Blizina Drvara (tada Titovog Drvara), u koji je godišnje dolazilo nekoliko stotina hiljada ljudi, nudila je mnogo više mogućnosti. Današnje stanje špilje karakteriše zapuštenost prijemnih objekata, staza u pećini zahtijeva kompletnu obnovu (bila je od drveta), a i rasvjeta je potpuno van upotrebe. Za ponovno aktiviranje špilje kao turističkog objekta bilo bi potrebno uložiti oko 10.000 EUR-a (obnova staze i rasvjete, mali prijemni objekt). Trajanje obilaska špilje je 50 minuta. Nepovoljnost za ovu špilju u sadašnjem trenutku je i relativno slaba putna komunikacija do Drvara odnosno Bosanskog Grahova.

Špilja Orlovača je jedna od najljepših špilja u okolini Sarajeva. Ukupna dužina istraženih kanala špilje položenih u nekoliko nivoa je oko 2,5 km, a za turistički obilazak bilo je uređeno oko 400 metara staze. Udaljena svega 12 km od grada Sarajeva, na magistralnom putu prema istočnoj Bosni ona ima sve uvjete za prosperitetan turistički razvoj. Kako je špilja otkrivena relativno kasno (zbog svojih morfoloških karakteristika – vrlo uzak i dugačak pristupni kanal do glavnih dvorana), potpuno je sačuvana od bilo kakvih ljudskih oštećenja. Nakon posljednjeg rata ponovo je uređena za turističke posjete, ali zbog entitetskih podjela broj posjetilaca iz Sarajeva je neznatan. Bolja organizacija i orijentacija prema tržištu Sarajevske

regije jedina je perspektiva za ovu pećinu. Osim u kvalitetniju propagandu za sada nisu potrebna nikakva druga ulaganja. Trajanje posjete je oko sat vremena.

Titova špilja se nalazi skoro u samom gradu Drvaru. Kao špilja nema nekih posebnosti (Mulaomerović, 1998), ali je interesantna zbog svoje historijske uloge (kao sklonište Glavnog štaba i maršala Tita) u partizanskoj borbi protiv fašizma u Drugom svjetskom ratu. Iako se taj dio historije Bosne i Hercegovine u novije vrijeme marginalizira, vjerujemo da bi određene ciljane grupe turista i školske ekskurzije imale interesa za posjetu. Potpuno aktiviranje u stanje kakvo je bilo prije posljednjeg rata zahtijeva rekonstrukciju barake na ulazu u špilju i prikupljanje muzejskog sadržaja. Procjena ulaganja je oko 25.000 EUR-a.

Djevojačka špilja, udaljena od grada Kladnja 6 km, jedno je od najvećih svetišta muslimana u Bosni i Hercegovini (Mulaomerović, 1998). Godišnje se u vrijeme dove (jedne vrste sezonske molitve ili hodočašća) okupi oko 30.000 posjetilaca. Do sela Brateljevići postoji lokalni asfaltni put, a od sela do špilje još 2 km makadamskog puta. Špilja nema posebnih sigastih ukrasa, ali je svojim dimenzijama zaista imponantna. Na kraju špilje nalazi se improvizirani mihrab (stepenište) koji ovaj dio pretvara u džamiju. U špilji se nalazi i grob djevojke koji ima posebno značenje u kultu ove špilje (po tome je špilja i dobila ime). Posebna vrijednost ove špilje je niz graviranih crteža na ulazu koji datiraju od ranog bronzanog doba do srednjeg vijeka. Trajanje posjeta je oko 40 minuta. Potrebna ulaganja (staza u pećini, osvjetljenje, propagandni materijal) predviđamo u iznosu od 20.000 EUR-a.

Hrustovačka špilja ima gotovo idealne preduvjete za razvoj špiljskog turizma. Nalazi se na oko 12 km zračne linije od Sanskog Mosta, a oko 1 km od sela Hrustovo. Od sela do špilje ima oko 700 m seoskog puta koji bi se za korištenje u lošijim meteorološkim uvjetima morao popraviti, a onda se nastavlja široka pješačka staza do samog ulaza u špilju. Glavni kanal špilje, čija širina se kreće od 20 do 40 metara, dužine je oko 500 metara i u njemu su skoncentrirani svi najvažniji speleo-morfološki ukrasi koji mogu biti interesantni turistima. Špilja je gotovo horizontalna, što omogućava vrlo jednostavno i uz neznatne intervencije izgradnju turističke staze. Tragovi kultura iz prethistorije (slavonska keramika sa početka bronzanog doba) i paleontološki nalazi (pećinski medvjed) dodaju ovoj špilji posebnu vrijednost. Hrustovačka špilja ima, kao rijetko koji speleološki objekt na širim prostorima bivše Jugoslavije, veoma bogato prirodno i kulturno-hi-

storijsko okruženje koje može upotpuniti turističku ponudu (špilje na vrelu rijeke Dabar, Fajtovačka špilja, vodopad Blihe, kraško vrelo Zdena, stari gradovi Kamengrad i Kamičak, termalne vode). Trajanje posjete je oko 1 sat. Potrebna ulaganja su do 25.000 EUR-a.

Špilja Hukavica se nalazi na oko 13 km od Velike Kladuše. Od magistralnog puta Velika Kladuša – Cazin špilja je udaljena oko 7 km i skoro do samog ulaza postoje dobre pristupne ceste i putevi na kojima su potrebne samo male popravke. Špilja ima veoma pogodan položaj s obzirom na to da se nalazi na “vratima” Bosne i u blizini većih gradskih središta (Velika Kladuša, Cazin, Bihać), a u zaleđu Unsko-sanski kanton. Veličina špilje (hodnici i sale), špiljski ukrasi, mogućnost jednostavnog provođenja staze, mogućnost izgradnje odgovarajućih svjetlosnih efekata u dijelovima bez špiljskog nakita, jesu sa morfološkog aspekta sasvim dovoljni za uređenje i buduću turističku eksploataciju. Posjeta špilji bi trajala oko 30 minuta, a 15.000 EUR-a bilo dovoljno za početna ulaganja.

Špilja Megara, poznata još i pod nazivom Kuvija, nalazi se sjeverozapadnoj padini Orlovca na Preslici planini u zapadnom dijelu planinskog sklopa Bjelašnice. Najlakši pristup je od Tarčina, dolinom potoka Bioča (Bjelašnica) u početku asfaltnom, a kasnije dobrom makadamskom cestom. Ulaz špilje nalazi se na 1290 m nadmorske visine. Od Laništa gdje je već izgrađeno izletišta sa natkrivenim stolovima do špilje je oko 500 m zračne linije. U morfološkom pogledu špilja je vrlo jednostavnog oblika i sastoji se od jednog kanala ukupne dužine nešto preko 220 metara. Špilja Megara poznata je kao jedno od najbogatijih nalazišta pećinskog medvjeda (*Ursus spelaeus*). Gotovo cijela unutrašnjost špilje ispunjena je veoma bogatim sigastim tvorevinama koji su glavni interes prosječnih turista. Špilja nije uređena za turističke posjete ali je njena morfologija takva da je to vrlo jednostavno uređenje, a sa minimalnim sredstvima. Veći zahvat je uređenje pristupne staze koja se mora prilagoditi turističkoj upotrebi (stepenice, odmorišta), a u prvoj fazi eksploatacije ni električna rasvjeta nije neophodna. Naime, neke turističke špilje (kao Lürgrötte kod Graza u Austriji) ne koriste električnu rasvjetu, već svakom posjetiocu daju lično (baterijsko) svjetlo. Početna ulaganja u turističko aktiviranje ove špilje procjenjujemo na 10.000 EUR-a.

Klokočevica ili Klokotnica se nalazi na istočnim padinama Bjelašnice, u neposrednoj blizini hotela “Maršal”. Od hotela do špilje udaljenost zračnom linijom je oko 1 km, a kao pristupni put se može iskoristiti trasa stare napuštene šumske željeznice. U morfološkom pogledu špilja je vrlo

jednostavnog oblika i sastoji se iz dva dijela: ulaznog kanala i velike dvorane kružnog oblika dimenzija 30 x 40 metara i visine preko 10 metara. Ova je špilja je već u vrijeme austrougarske uprave uređena za turističke posjete izgradnjom kamenog stepeništa u ulaznom hodniku. Iako špilja nije velika, kružna staza bi omogućila posjetu od oko 20 minuta. Treba napomenuti da su u svijetu i mnogo manje špilje uređene za posjet turista (špilja Šipun kod Cavtata, Hrvatska, špilje u Valeti, Malta). Početna ulaganja za uređenje staze i osvjetljenja su oko 10.000 EUR-a. Posebna pogodnost ovog objekta je njegova blizina olimpijskim borilištima, a njegova turistička ponuda nadopunila bi turističku ponudu Igmana i Bjelašnice, koje osim sportskih aktivnosti ne nude skoro nikakve druge sadržaje, posebno u ljetnim mjesecima.

Vojna podzemna skloništa kod Konjica i Han Pijeska. Umjetno podzemlje u posljednje vrijeme u zapadnoj Evropi postaje sve interesantnije i u turističkoj ponudi. Veliki broj starih rudnika, posebno obojenih metala, ali i rudnika uglja i soli koji su prestali sa radom pretvoreni su u muzeje. S jedne strane, tako je moguće držati pod kontrolom velike podzemne prostorije koje pod utjecajem vode mogu biti nestabilne i izazvati katastrofalne posljedice, a sa druge, pružaju se interesantni sadržaji u turističkoj ponudi posebno za školski uzrast. Na prostorima bivše Jugoslavije, zbog obilja prirodnih špilja, tek u novije vrijeme je za posjetioce otvoren jedan dio rudnika žive u Idriji (Slovenija), a u Hrvatskoj veliko podzemno vojno sklonište u Paklenici kod Zadra. U Bosni postoje dva takva objekta: podzemna skloništa kod Konjica i Han Pijeska. S obzirom na trendove razvoja oružanih snaga, sve su prilike da će ovi objekti biti napušteni. Njihovo uređenje za turističku eksploataciju jedino je, po nama, razumno rješenje i prilika za lokalnu zajednicu. Kod uređenja ovakvih objekata treba ići na što veću dokumentarnost samog objekta. Slični objekti (npr. podzemno sklonište Emen-Ebel na Maginot liniji u Belgiji) prikazuju naoružanje iz tog vremena, spavaonice, uniforme, operacijske sale, osobne dokumente i sl. Ostala turistička ponuda se ne razlikuje od one kod prirodnih špilja: kafe-bar, suveniri, publikacije.

Tabela 3: pregled trajanja posjeta, radnih mjesta i investicija za izabrane špilje

Špilja	Trajanje posjete u minutama	Broj radnih mjesta	Investicija EUR
Vjetrenica	40	4	2.500
Bijambare	30	4	2.500
Ledenica	50	2	10.000
Orlovača	40	3	2.000
Titova špilja	20	2	25.000
Djevojačka	40	3	20.000
Hrustovača	60	2	25.000
Hukavica	30	2	15.000
Megara	20	2	10.000
Klokotnica	30	2	10.000
Podzemno sklonište kod Han Pijeska i Konjica	30	4	3.000
Ukupno		30	125.000

Prema tome, turistička valorizacija izabranih špilja uz investiciju od oko 125.000 EUR-a mogla bi osigurati direktno zapošljavanje 30 osoba, a indirektno daleko više što bi moglo imati pozitivne efekte na lokalni razvoj.

8. Elementi strategije turističke valorizacije špilja

Gradivni elementi nove osvježene i podmlađene strategije turističke valorizacije špilja Bosne i Hercegovine trebali bi biti, između ostalog: uvažavanje kriterija održivosti, što znači da on mora biti dugoročno ekološki podnošljiv, ali i ekonomski vitalan te etički i društveno pravičan za lokalne zajednice.

Ovaj vid turizma mora biti senzitivan na kulturno naslijeđe i elemente tradicije, aktivnosti i dinamiku svake lokalne zajednice. Da bi participirala u generiranju održivog, humanog i potpunog razvoja, turistička valorizacija špilja se mora zasnivati na raznolikosti mogućnosti koje nudi lokalna ekonomija. Ona treba da bude potpuno integrirana i da pozitivno doprinosi lokalnom razvoju. Sve opcije razvoja turizma moraju efikasno služiti poboljšanju kvaliteta života svih ljudi u lokalnoj zajednici. Također, mora pozitivno utjecati na društveni i kulturni napredak svake destinaci-

je, isključujući bilo koju vrstu devastacije. Razvijanje i/ili unapređivanje alternativnih oblika korištenja špilja kao jednog od oblika alternativnog turizma koji je kompatibilan sa principima održivog, humanog i potpunog razvoja, uz podršku unošenju raznolikosti, predstavlja garanciju stabilnosti u srednjoročnom i dugoročnom razdoblju. Vlade, privreda, organi vlasti i nevladine organizacije vezane za turizam trebaju učestvovati u unapređenju i stvaranju otvorenih poslovnih veza za istraživanje, širenje informacija i transfer odgovarajućeg znanja o špiljskom turizmu i ekološki održivim tehnologijama u turizmu.

9. Zaključak

Špilje se čine kao posebno interesantni turistički objekti jer postoje kao već gotovi (polu)proizvodi sa vrlo karakterističnim lokalnim ambijentom, kulturnim okruženjem i nesvakidašnjim sadržajem. Kao objekti za posjetu posebno su interesantni učenicima osnovnih i srednjih škola te studentskoj omladini. Broj učenika i studenata pokazuje kolika bi se godišnja posjeta mogla očekivati. Tu su i turisti za koje bi ovo mogao biti dopunski sadržaj. Skoro svaka od spomenutih špilja može biti brend za sebe, a njihov položaj na karti Bosne i Hercegovine pokazuje da su smještene na glavnim prometnim pravcima. Ako se pretpostavi da bi u svakoj špilji koja se turistički valorizira posao dobilo između dvije i četiri osobe, onda bi sa ulaganjem oko 125.000 EUR-a u špiljskom turizmu našlo direktno zaposlenje oko 30 osoba (turistički vodiči, čuvari, menadžeri), a indirektno mnogo više (ugostiteljski radnici, izrada i trgovina suvenira, transport, kućna radinost, smještaj, radnici u turističkim agencijama, različiti servisi i drugi). Manje od 5.000 EUR-a za otvaranje jednog radnog mjesta je više nego inspirativno za generiranje lokalnog razvoja u nerazvijenim područjima. Prirodne i druge vrijednosti bosanskohercegovačkih špilja, njihova geoprometna pozicija, iskustvo u turističkoj valorizaciji špilja u svijetu, potencijalno tržište, kao i potrebna ulaganja podržavaju stav o turističkoj valorizaciji špilja kao komponenti lokalnog razvoja nerazvijenih ili nedovoljno razvijenih zajednica.

Literatura

1. Anon: *Izveštaj br. 25343-BIH: Bosnia and Herzegovina : Poverty Assessment*. – World Bank, Sarajevo, 2001.
2. Anon: *Gender and Poverty: A Qualitative Survey*. - *International Bureau for Humanitarian Issues* – *Međunarodni biro za humanitarna pitanja*, Sarajevo, 2002.
3. Anon: *Statistički godišnjak / Ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2005* : Statistical Yearbook. – Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2005.
4. Anon: *Izveštaj br. 32650-BA : Bosna i Hercegovina : Izveštaj o tržištu rada*. – *World Bank*, Human Development Section Unit Europe and Central Asia Region, Sarajevo, 2005.
5. Anon: *Community economic development*, preuzeto sa: www.answers.com/topic/community-economic-development. Preistup 20. 09. 2008.
6. Anon: Podaci o broju turista za 2007. u Crnoj gori preuzeto sa <http://www.monstat.cg.yu/MeniGodisnjiPodaci.htm> 15. 10. 2008; pristup 15. 10. 2008.
7. Cigna, A.A. – Burri, E.: *Development, management and economy of show caves*, *International Journal of Speleology*, 29 B (1/4), 2000, str. 1–27.
8. Habe, F.: *Kurzer bericht über die probleme des höhlentourismus in Jugoslawien*, *International Journal of Speleology*, 23, 1-2, 2004, str. 25–27.
9. Hadziahmetović, A.: *Rast kompetitivnosti u Bosni i Hercegovini*; prezentacija Izveštaja o konkurentnosti Bosne i Hercegovine u 2005. godini, ANUBiH i MIT centar, 28. 11. 2005. Sarajevo, 2005.
10. Halliday, W.R. (1981): *Karstic national parks: international economic and cultural significance*, *Proc. Int. Symp. Utilization of Karst Areas*, Trieste March 29-30, 1980. *Ist. Geol. e Paleont.* – Commissione Grotte E. Boegan, CAI Trieste, 1981, str. 135–144.
11. Lagumdžija, Z.: *Kompetitivnost Bosne i Hercegovine i regiona Jugoi-stočne Evropa 2008-2009*, WEF, MIT Centar, Sarajevo, 2008.

12. Osmanković, J. – Mulaomerović, J.: *Pećina "Hukavica" u općini Velika Kladuša - preliminarna ekonomska valorizacija. Razvojna šansa ili zabluda / The Hukavica cave in Velika Kladuša municipality - preliminary economic evaluation. A development - opportunity or an illusion*, Naš krš, XX-XXI, 33-34, Sarajevo, 2001, str. 133–153.
13. Mulaomerović, J.: *Neki aspekti valorizacije pećina u kontekstu implementacije filozofije održivog razvoja*, Naš krš XVIII, 31, Sarajevo, 1998. str. 95–110.
14. Mulaomerović, J.: *Speleološka istraživanja nekoliko potencijalnih turističkih pećina u okolini Sanskog Mosta: Speleological study of several potential tourist caves in the Sanski Most area*, Naš krš, XX-XXI, 33-34, Sarajevo, 2001, str. 155–166.
15. Osmanković, J. – Bičakčić, N.: *Strategic Planning - «Rejuvenance» of Bosnia and Herzegovina as a tourist destination*. – XVII Biennial International Congress «Tourism & Hospitality Industry 2006 New Trends in tourism and Hospitality Mangment», May 3-5, Opatija, Croatia, 2006.
16. Sen, A.: *Development as Freedom*, Knopf, New York, 1999.
17. Shaw, T. R. – Čuk, A.: *Royal and other noble visitors to Postojnska jama 1819 – 1945 / Kralji in drugi plemeniti obiskovalci v Postojnski jami 1819 – 1945*, Acta carsologica 31, 1, Supplementum 1, Ljubljana, 2002, str. 1–107.
18. Todaro, P.M. – Smith, C. S.: *Economic development (ninth edition)*, Pearson Education Limited, Essex, 2006.
19. Zhang, S. – Jin, Y.: *Tourism resources on jarst & caves in China*, Actas II Congr. ISCA 29, Malaga, 1994, str.111–119.

TRANZICIJA I DRUŠTVO RIZIKA THE TRANSITION AND RISK SOCIETY

Sažetak

Tekst naznačuje osnovne promjene koje su se dogodile u bosansko-hercegovačkom društvu tokom razdoblja postsocijalističke tranzicije. O mnogim društvenim promjenama do kojih je došlo u tranzicijskom razdoblju možemo govoriti u kategorijama rizika. Teorijski okvir u kojem se razmatraju društveni rizici u ovom radu polazi od paradigme društva rizika njemačkog sociologa Ulricha Becka, a potom se ukazuje na neke od rizika proizvedenih u haotičnim bosanskohercegovačkim društvenim potresima. Nakon gotovo dvije decenije tranzicijskog iskustva, te niza neuspjeha, postavlja se pitanje: gdje se Bosna i Hercegovina kao država i društvo trenutačno nalazi, te kada će i u kakvom obliku završiti proces tranzicije? Živimo u vremenu u kojem je na društvenoj sceni istovremena interakcija rizika generiranih na globalnoj i lokanoj razini, koji se prepliću i stvaraju niz egzistencijalnih problema. Suočavamo se sa dvostrukim opasnostima: vlastitim, oličenim u nacionalizmu, siromaštvu, korupciji, nezaposlenosti, socijalnim nejednakostima i ugroženom kohezijom društva, te svjetskim rizicima. U uvjetima smanjene sposobnosti društvenih institucija za uspostavljanje nadzora nad rizicima i stanja u kojem političke elite produciraju određene društvene rizike, nameću se pitanja: na koji način postojeće političke strukture u Bosni i Hercegovini danas mogu odgovoriti na rizike vlastitoga, ali i svjetskoga društva rizika modernog doba, i na koji način mogu izvršiti „samosučeljavanje s posljedicama društva rizika“?

Ključne riječi: bosanskohercegovačko društvo, tranzicija, društveni rizici

Summary

The text indicates the main changes that took place in Bosnian society during the period of post-socialist transition. It is possible to speak about many social changes that occurred in a transitional transformation, in terms of risks. The theoretical framework in which the social risks are about to be considered in this paper is based on the paradigm of the risk society derived by a German sociologist, Ulrich Beck, and it points to some

of the risks produced in a chaotic Bosnian social upheavals and transformations. After nearly two decades of experiencing transition, and a series of failures, the question is where Bosnia and Herzegovina as a state and as a society is currently situated, and when and in what form the transition process will be completed. We live in a time when the social scene is entangled with the simultaneous interaction of the risks generated on global and local levels, which are intertwined and which create a series of existential problems. We are facing a double threat, our own nationalism, poverty, corruption, unemployment, social inequality and cohesion of society at risk, as well as global risks. In terms of the reduced capacity of social institutions to establish control over the risks, and the situation in which political elites produce certain social risks themselves, the question is how the existing political structure in Bosnia and Herzegovina could answer their own risks today, and the risks of modern society, and how an individual can accomplish "facing with the consequences of risk society"?

Key words: *Bosnian society, transition, social risks*

Uvod

Rizici su stari koliko i sâmo društvo. Društvo rizika nije samo karakteristika razvijenih zapadnih društava, kao posljedica industrijskog i tehnološkog razvoja, međunarodne političke ekonomije ili globalne ekološke krize, već univerzalna pojava koja prožima sve aspekte društvenog i individualnog života. Rizici suvremenog društva u različitim kontekstima pružaju značajnu inspiraciju sociološkog mišljenja. Razvoj sistematskog interesa sociologije za fenomen rizika u suvremenom društvu govori o novom specifičnom sadržaju društvene stvarnosti koja podrazumijeva neosporan porast rizičnih situacija. Prema socijalno konstruktivističkom pristupu, rizici su socijalni konstrukti koji su determinirani odnosom strukturalnih snaga u društvu. U modernom društvu rizici su proizvedeni kao strukturni elementi i sastavni su dio svakodnevnog života. Teorijski okvir u kojem se razmatraju društveni rizici u ovom radu, polazi od paradigme društva rizika njemačkog sociologa Ulricha Becka. Društvo rizika Beck definira kao razvojnu fazu modernog društva u kojoj se socijalni, politički, ekološki i individualni rizici što ih je izazvala dinamika inovacije, sve više otimaju institucijama kontrole¹. Pojmom društva rizika Beck izražava obrat u sferi odnosa društva prema opasnostima i problemima koje je ono

¹ Beck, Ulrich: *Pronalaženje političkoga. Prilog teoriji refleksivne modernizacije*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2001, str. 41.

proizvelo, a koji sa svoje strane nadmašuju temelje društvenih predodžaba o sigurnosti i zato su, ukoliko dolaze do svijesti, u stanju uzdrmati osnovne pretpostavke dotadašnjeg društvenog poretka. To vrijedi za sve segmente društva – recimo za segmente privrede, prava, znanosti – ali postaje problemom prije svega na području političkog djelovanja i odlučivanja². Takav koncept podrazumijeva rizike isključio kao posljedice proizvoda ljudskoga djelovanja. Rizično društvo, smatra Beck, nije ograničeno samo na rizike po zdravlje i životnu sredinu – ono uključuje čitav niz međusobno povezanih promjena u savremenom društvenom životu: promjena obrazaca rada, sve veću nesigurnost radnih mjesta, opadanje uticaja tradicije i običaja. Važan aspekt rizičnog društva jeste činjenica da njegovi rizici nisu prostorno, vremenski ili društveno ograničeni. Današnji rizici savremenog doba pogađaju sve zemlje i sve društvene klase, oni imaju ne samo lične posljedice, nego i globalne. Ljudi se, po Becku, u postsocijalističkim društvima iz nacionalno-državnog industrijskog društva uvode u previranje svjetskog društva rizika.

Tranzicijska destrukcija

Sa propadanjem socijalističkoga poretka započeo je proces velikih preobražaja zemalja u kojima je socijalizam dominirao kao poredak i kao sistem vlasti kako u vrijednosnom, tako i u funkcionalnom pogledu. Tranzicija označava procese političkih promjena kojima se nastoje izgraditi političke demokratske institucije, ekonomske transformacije prema modelima tržišne privrede, te niz vrijednosnih, kulturnih i socijalnih promjena, čiji je ishod dugotrajan i nepredvidiv. Iako tranzicijska društva teže uspostavi demokracije, dostizanje ideala ovoga poretka, praćeno je često javljanjem nacionalnih, etničkih i religijskih sukoba i podjela, ekonomske recesije, nezaposlenosti i rasprostranjenog osjećaja među ljudima o nemoći da upravljaju sopstvenim životom. Svako je tranzicijsko iskustvo zasebno, a u Bosni i Hercegovini je ono obilježeno tragičnim ratom, etničkim sukobima i podjelama, međusobnim nepovjerenjem nacionalnih političkih partija i isticanjem nacionalnih interesa kao suštinskih.

Za Bosnu i Hercegovinu rat je imao posebno tragične posljedice. Teorija etničke mržnje i teorija jednake krivnje pružila je zapadnoj eliti odlične izlike za njene konfuzne reakcije i neuspješne pokušaje da spriječe

2 Ibid.: 44.

izbijanje nasilja³. Nemogućnost zapadne elite da spriječi nasilje u ratu, a danas dokine dejtonsku tiraniju, odnosno prisili domaće etnopolitičare na uspostavu funkcionalne države, pokazala je kako kaže Jean Ziegler, da je međunarodno pravo u agoniji.⁴ Iskustvo Bosne i Hercegovine u ratu i poslije rata, pokazuje da nasilje nije nužno činjenje, nego i nečinjenje.

Pored političke, ekonomske i socijalne destrukcije bosanskohercegovačkog društva, višestoljetni zajednički život među vjerskim i etničkim grupama u Bosni i Hercegovini, u nacionalističkim diskursima nastojao se trajno izbrisati. Bosna i Hercegovina se nakon završetka rata suočila istovremeno i s poslijeratnom obnovom zemlje i s tranzicijom, zbog čega je taj proces tekao znatno sporije, nego u drugim tranzicijskim zemljama. U sociološkoj literaturi, početak devedesetih godina prošloga stoljeća, označava se i kao tragičan proces sociocida ili „društvoubistva“ koji podrazumijeva uništavanje funkcionalnog društva, prvo ratnim razaranjima, a nakon rata posredstvom strategije institucionalnog slabljenja i razaranja bosanskohercegovačke zajednice. Praktično, na prostoru Bosne i Hercegovine još uvijek traje proces dezintegracije i razaranja države i društva koji se manifestira u nastojanju da se politički legalizira nacionalna i teritorijalna supremacija, odsustvo zakona, stanje nedjelotvornosti i sveopće nemoći, raspad i nepostojanje društvenih normi i uništavanje sistema vrijednosti koji se snažno odražava na živote ljudi u tranzicijskom razdoblju. Rat i izostanak društvenog i političkog konsenzusa o svim relevantnim političkim i ekonomskim pitanjima, doveo je Bosnu i Hercegovinu u inferioran položaj u odnosu na druge tranzicijske zemlje. Postsocijalistička transformacija bosanskohercegovačke države i društva obuhvata kompleksne i protivrječne procese različitog smjera i dometa. Dejtonskim sporazumom Bosna i Hercegovina je dobila ustav koji državu čini jedva održivom⁵. Protivrječja unutar pravno-političkog ustrojstva države pogoduje etnonacionalističkoj ideologiji, čiji je osnovni cilj etnički, a ne građanski identitet i etnički podijeljeno društvo. Populizam i nacionalizam koji se ranije mogao tretirati kao dio ratnih destrukcija devedesetih godina prošlog stoljeća, nespojiv je s razvojem moderne političke države. Postojeći oblik uređenja države, ne otvara put stvaranju demokratskog društva i djelotvorne države, ekonomskog oporavka, političke rekonstrukcije i ozdravljenja

3 Sekulić, D. – Ž. Šporer – R. Hodson – G. Massey – J. Županov: *Sukobi i tolerancija, O društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija*. Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo, Naklada Jesenski i Turk, 2004, str. 132.

4 Ziegler, Jean: *Imperij srama*. Zagreb, Biblioteka Izvori sutrašnjice, 2007, str. 49.

5 Zanimljiv uvid u obilježja dejtonske i postdejtonske stvarnosti : Ćurak, Nerzuk: *Postdejtonska Distopija i Nova Bosanska Utopija*, STATUS, Magazin za političku kulturu i društvena pitanja, 5/2004.

društva. Nakon trijumfa nacionalizma, cinizma njegovih politika i kobnih posljedica, očekivana uspostava moderne i funkcionalne države koja je u stanju odgovoriti na izazove ekonomskoga i demokratskoga razvoja, ne nagovještava skori kraj tegobne neizvjesnosti.

Zbog izostanka svijesti kod domaćih političara o demokratskim vrijednostima, značajan dio reformskih procesa i kreiranja javnih politika prepušten je međunarodnoj zajednici. Dinamiku tranzicijskih procesa diktiraju u prvom redu međunarodna zajednica i domaći političari. Suprotno demokratskom idealu vladavine naroda, građani imaju najmanji utjecaj na budućnost zemlje. Umjesto revitalizacije uništene privrede i ekonomskog oporavka, etnički sukobi i nepovjerenje, duboko su potkopali povjerenje u očekivane promjene. Nakon gotovo dvije decenije tranzicijskog iskustva i niza izazova na koje političke strukture nisu znale odgovoriti u duhu proklamiranih vrijednosti, postavlja se pitanje: gdje se Bosna i Hercegovina kao država i društvo trenutačno nalaze, te kada će i u kakvom obliku završiti proces tranzicije? Demokratizacija političkih struktura i civilnog života jedan je od najvažnijih aspekata tranzicije. Politički pluralizam i slobodni višestranački izbori trebali bi biti okruženje za liberalizaciju i demokratizaciju društva. Međutim, politička modernizacija, u smislu sve većeg uključivanja i participacije stanovništva u vlasti na osnovi demokratskog reprezentiranja interesa, često pogoduje nacionalizmu i etničkim sukobima, budući da nove elite na taj način sebi pribavljaju masovnu podršku⁶.

Razaranje mlade i slabašne demokracije, počelo je, moglo bi se reći, i prije nego što je došla na svijet. U postsocijalističkom razdoblju u Bosni i Hercegovini, u dominantnim etnonacionalističkim diskursima, demokratske vrijednosti i nisu bile cilj. Zamijenili su ih nacionalizam, podijeljenost, sukobi i usmjerenost prema konzervativnim, autoritarnim i autokratskim političkim ulogama, sa niskim stupnjem političke kulture i odgovornosti. Tranzicija je složen proces koji duboko zahvaća u vrijednosne i svjetonazorske temelje društva. Jedan od najvećih izvora smetnji razvoju demokracije i usporavanja reformi je vrijednosni segment društva koji se najteže mijenja. Nerazvijenost sistema civilnog društva i demokratskih institucija za posljedicu ima veću usmjerenost prema sukobima nacionalizma i etniciteta. Očekivanja građana da novostvoreno društvo ostvari političku, ekonomsku i socijalnu preobrazbu, koja će osigurati prava i individualne slobode za sve građane, bez obzira na njihovo etničko, konfesionalno, socijalno porijeklo, te neovisno o njihovom spolu, dobi ili obrazovanju, još

6 Katunarić, Vjeran : *Sporna zajednica. Novije teorije o naciji i nacionalizmu*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2003, str. 76.

uvijek se nisu ostvarila. Proturječnost različitih interesa, iznad je općeg vrijednosnog sistema i osnovnih ljudskih prava. Život u agoniji tranzicije, čiji se kraj i ishod još uvijek ne nazire, pred građane stavlja ključna pitanja: da li će vladavina prava biti uspostavljena i da li će država postati funkcionalna? Nedostaci mehanizma pravne države i izostanak građanske kulture, kreiraju društveni ambijent u kojem se prava mnogih društvenih grupa značajno ugrožavaju.

Politika proizvodnje rizika

Posebna tema bosanskohercegovačke tranzicije jest nacionalizam koji je postao sinonimom za ove prostore i najteža bolest bosanskohercegovačkog društva. Ekstremizam, iracionalnost i rušilaštvo koji karakteriziraju dominaciju nacionalizma i tragediju rata, generirali su niz socijalnih rizika, a strah i neizvjesnost u pogledu mogućnosti ponovnog skretanja društva prema sukobima i autoritarnim rješenjima, nisu u potpunosti otklonjeni.

Destruiranje države, društva i ljudi, pustoš koji je nacionalizam ostavio iza sebe protekla dva desetljeća, nameće pitanje, ali i nadu, da je mučno iscrpljivanje i trovanje ljudi njegovim sadržajima, dovelo do zasićenja tom idejom. Iznudeno potenciranje razlika, kao osnovnih vrijednosti, isključivost i manipuliranje osjećajem ugroženosti od drugih, na štetu stručnosti i etičnosti dugo su bile jedini oblik kreiranja politike. Paternalizmu kao elementu nacionalističke ideologije u prilog ide držati članove društva u uvjerenju da su nezreli, nesposobni i bespomoćni. Na taj način poslušnost i pasivnost stvaraju kulturni obrazac zavisnog ponašanja. U stvarnosti se taj obrazac iskazuje kroz monopol koji političke elite imaju na donošenje odluka u ime pojedinaca i grupa. Paternalizam počiva na volji za poslušnošću koja je na različite načine proizvedena. Konformizam i poslušnost samo su neki od vidova „bjekstva od slobode“, kao što je to pokazao Erich Fromm. Socijalnu nejednakost, jaz između bogatih i siromašnih, društvenu nepravdu i ekonomske probleme treba potisnuti idejom kolektivnog identiteta, koju s toliko cinizma propagiraju političari. Etnopolitičarima najmanje odgovara promjena stanja, jer to znači gubljenje pozicija u vlasti, statusa, privilegija, a često i nezakonito stečene imovine. Borba da se postojeće stanje zadrži što duže nastavlja se, iako bezizlaznost i besmisao postojeće društvene stvarnosti, postaje sve očiglednija, a građani jedini gubitnici. No, je li to dovoljno da sljedbenici nacionalizma, uvide da njihove vođe ne nanose samo štetu državi, društvu ili drugoj etničkoj zajednici, nego i vlastitom narodu. Čime zagovornici nacionalizma danas u Bosni i

Hercegovini, nakon svih njegovih destrukcija, mogu opravdati njegovo postojanje? Može li realnost teške ekonomske krize i siromaštva, kao i nebriga vladajućih političkih struktura za sve teže uvjete života ljudi potisnuti nacionalističke strategije? U kojoj mjeri tegobna društvenu stvarnost, povećano siromaštvo i korumpiranost političkih elita, mogu ojačati svijest o tome da nacionalizam i njegove vođe ne mogu ponuditi izlaz iz postojeće krize? Vide li pojedinci i etničke skupine sebe, kao taoce međunacionalnih odnosa, iz kojih parazitski svoje privilegije crpe političke elite? Parafrazirajući tvrdnju Ernesta Gellnera⁷, suvremenog teoretičara nacionalizma, o tome da nacionalisti „izmišljaju“ naciju možemo postaviti pitanje: da li je u slučaju Bosne i Hercegovine, realno očekivati, da nacionalisti danas „izmišljaju“ nacionalizam kao ideološko sredstvo u političko-kriminalnim ambicijama i održanju stečene političke i ekonomske moći i dominacije? Da li je ovaj „opijum za narod“ povijesno istrošen motiv, odnosno, u kojoj se mjeri može govoriti o procesu otriježnjenja od njegovih razornih posljedica na izgradnju svekolikog društvenog života ili je moguće ponovo aktivirati energiju osoba i socijalnih grupa u pravcu isključivosti i sukoba?

Postojeća politika ne nudi perspektivu i izbor prema budućnosti. Najviše što ona čini u ovom trenutku jeste da svim silama pokušava ostaviti stvari kakve jesu. Politika koja ne nudi alternativan način poboljšanja sadašnjosti, jest jedino, kako kaže Frank Furedi, parodija politike. Sve ono što sada vidimo jest poricanje izbora koji potiče fenomen kojeg se sve češće običava nazvati politikom straha⁸. Bez obzira na namjere onih koji ga potiču, glavni učinak straha je ojačati ideju kako nema alternative⁹. Ideja o predodređenosti etničke podijeljenosti društva i vjerovanje u nepromjenjivost takvog stanja, duboko je ukorijenjena, a podupire je povlačenje i odustajanje od ideje da se uspostavi kontrola nad vlastitim životom, fatalizam, konformizam, odustajanje od slobode. Otkud toliko nepovjerenje prema vlastitim mogućnostima? Čini se da je nemoć postala preovladavajući oblik čovjekove društvenosti i političnosti. Vještom manipulacijom uspjele su političke elite postojeće stanje u društvu predstaviti kao jedinu zamislivu viziju društva i prikazati sebe kao one koji jedini posjeduju rješenje. Nepouzdana politika međunarodne zajednice kao moćnog arbitra koji upravlja našom realnošću, pothranjivala je naivno očekivanje da će nakon „nedovršene“ uspostaviti funkcionalnu državu i stati na stranu slabijih članova društva. Izostanak građanske svijesti i očekivanja da će neko

7 Gellner, Ernest: *Nacije i nacionalizam*, Zagreb, Politička kultura, 1998, str. 75.

8 Furedi, Frank: *Politika straha, S onu stranu ljevice i desnice*, Zagreb, Izdanja Antibarbarus, 2008, str. 21.

9 Ibid.

drugi umjesto njih riješiti sve probleme u društvu, politička participacija od izbora do izbora, pokazuje da ni građani nisu posve pasivni u kreiranju vlastite društvene opresije. Politička participacija u stalnom je opadanju, a ljudi gube povjerenje u sposobnost političara i vlada da riješe goruće probleme. Proturječnost između očekivane vladavine naroda i postojeće vladavine vođa političkih partija izvor je razočarenja demokracijom. Iako u svojim programima ističu da će artikulirati i štititi prvenstveno „opće interese“, u konkretnoj političkoj stvarnosti lišene socijalne osjetljivosti, one su gotovo uvijek zaštitnici parcijalnih interesa i jednostranih vizija funkcioniranja i razvoja društva. Procjena javnosti o uspješnosti političara na vlasti, kako kaže Michael Laver, odvija se sa svježom o tome da su političari na vlasti motivirani da birače zakidaju na dva različita načina¹⁰. Prvi način na koji političari zakidaju birače je da zbog lijenosti, neučinkovitosti ili proračunskog potkradanja, učine manje no što su obećali. Drugi način ogleda se u poticaju političara da dijelove *policy* paketa koje su obećali zamjene nekim svojim privatnim željama¹¹.

Politička šarolikost samo prividno stvara dojam političkog pluralizma. Broj stranaka koje djeluju u određenom području i izlaze na izbore ne mora nužno biti indikator modernizacije političke scene. Zbog neprincipijelnih koaliranja, stranačkog nadmetanja, borbe oko vlasti, moći i resursa u svakodnevnoj percepciji političkih zbivanja učvršćena je slika o vlastohlepnom političaru koji će sve učiniti da je se domogne. Nihilistički koncept politike u kome se politika uspostavlja kao moć i sredstvo u službi pojedinca uz zloupotrebu zajedničkih interesa, potisnuo je viđenje politike kao racionalne, efikasne i humane djelatnosti, u službi pojedinca i zajednice. Započeta pluralizacija političkog života kod nas podrazumijeva princip političke podobnosti i nepotizma, na štetu stručnosti i etičnosti. Politički život postaje sve više rascjepkan, a stranačka politika opterećena unutarstranačkim razmiricama. Protežiranje nekompetencije i političke, stranačke, nacionalne, spolne, rodbinske ili druge podobnosti dovelo je do stalne isprepletenosti između političkih i upravljačkih struktura, pa u praksi imamo stalno premještanje istih ljudi iz jedne upravljačke strukture u drugu. Politika je u neraskidivoj vezi sa svim odlučujućim društvenim strukturama, pa i onim institucijama čije postojanje u društvu ima svoju svrhu, jedino pod uvjetom da djeluju autonomno. Političke stranke, odnosno njihove vođe, imaju sve veću moć i utjecaj, što isključuje široke mase stanovništva. Politika sadrži mnoštvo tradicionalnih elemenata, za vlast se

10 Laver, Michael: *Privatne želje i politika*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2005, str. 232.

11 Ibid.

bore političke elite, participacija građana nije poželjna, a cilj politike je održati *status quo*. Mnogi političari namjerno odugovlače da donesu za građane važne odluke, jer je haos u kojem živimo njihov neiscrpan izvor bogaćenja i dominacije. Korumpiranost političkih elita, čija je najučinkovitija karta u političkoj igri nacionalizam i populizam, te nesposobnost dominantnih institucija za uočavanje nove društvene stvarnosti u kojoj povećano siromaštvo i nezaposlenost, produbljuje društveni jaz i socijalne probleme, proizvodi socijalnu dezorganizaciju i brojne društvene rizike.

Tiranija partitokrata, kovača lažne demokracije, „iscrpila“ je politiku koja je zbog neodgovornosti i bezobzirnosti njenih aktera postala sama sebi svrha. Partitokratija je, kako navodi Esad Zgodić, oblik pervertiranja demokratskog *ethosa*: poziva se, doduše, na njega, ali ga, u osnovi, kompromitira i izopačuje. Demokratske institucije postoje, one su, međutim, tek pravni i formalni okvir, dekor i ambijent prakticiranja partitokratske politike¹². Budući da demokratski zahtjevi nalažu da se vlast osigurava ne-korištenjem represije, razvijene su brojne metode manipulacije. Termini ljevice i desnice, vlasti i opozicije, u političkoj realnosti izgubili su svako značenje. Politički oportunizam i želja za vlašću, njihove predstavnike tjera na nezamislive manipulacije, neprincipijelne koalicije, savezništva i trgovinu mandatima. Monopolistički politički poduzetnici, kako ih Laver naziva, u nadmetanju za zaposjedanje vlasti, prinuđeni su na formiranje „konzorcija političara“, kako bi se proizvela potrebna razina političkih usluga¹³. Protagonisti uspostavljanja koalicija, „rušenja“ i formiranja vlada, čiji je krajnji cilj iscrpiti što je više moguće javnih sredstava, svojom djelatnošću, naročito na lokalnim razinama, više podsjećaju na „švercere“, nego na političke aktere usmjerene na racionalnu djelatnost u službi zajednice¹⁴. Ovi i slični fenomeni bivaju uspješno kontrolirani i onemogućavani u svojim negativnim učincima tamo gdje je uspostavljen demokratski društveni sistem, koji, po svojoj prirodi, određuje konstitutivne elemente i usmjerenja unutar koncepta politike. Linija između vlasti i opozicije, ljevice i desnice sve je manje vidljiva. Političke elite odavno su odbacile tradicionalne predstave o postojanju općeg dobra i zajedničke narodne ili biračke volje. Nerijetko su zvanična politika i predstavnici izvršne vlasti samo „izvođači radova“ interesnih grupa i lobija „u sjeni“. Korupcija u politici je prepreka transparentnosti u javnom životu. Ne samo da je narušeno po-

12 Zgodić, Esad: *Ideja bosanske nacije i druge teme*, Sarajevo, Zalihica, 2008, str. 221.

13 Ibid.: 153.

14 „Švercanje“ u politici; usp.: Laver, Michael: *Privatne želje i politika*, Zagreb, 2005, 72–73, 75–76, 112–113.

vjerenje u politiku i političke partije, nego i sama vjera u demokraciju kao politički poredak. U postojećim uvjetima, očekivanja da politika napokon i uistinu postane briga za javno dobro čine se više nego utopijskom. Odstajanje od težnje da politiku oblikuje mišljenje većine, uspostava vladavine prava, stabilnost demokratskih institucija i moralnih temelja društva, ostavlja nas na rubu ponora naše društvene budućnosti. Teško ekonomsko stanje, nezaposlenost, korupcija i organizirani kriminal, nemoć države u uspostavljanju vladavine prava, čine utopijskom svaku mogućnost realizacije političko-etičkih ideala u praksi. Da li je demokracija održiva u uvjetima povećanog siromaštva i izražene ekonomske nejednakosti? Bez ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, građanska i politička prava ostaju u velikoj mjeri nedjelatna, kako je u svoje vrijeme napisao Bertolt Brecht „Glasački listić ne hrani gladnoga“¹⁵.

Dejtonski mirovni sporazum podijelio je Bosnu i Hercegovinu ne samo u etničkom nego i u ekonomskom smislu. Ekonomske promjene obuhvataju prijelaz od državnog i društveno-vlasničkog sistema u privatnovlasnički sistem i različite oblike tržišnog privređivanja. Međutim, naslijeđe prošlosti ne može se prevladati u kratkom periodu rekonstrukcije. Posljedica toga je pogrešno proveden proces privatizacije, velika nezaposlenost, pad životnog standarda, siromaštvo i sve veće socijalne razlike, pa većina građana Bosne i Hercegovine danas živi znatno lošije nego u vremenu prethodnog sistema.

Proces privatizacije doveo je do devastacije privrede, nezaposlenosti, silne korupcije i pogoršanja životnih uvjeta stanovništva. Da su politička i ekonomska sfera, posredstvom raznih zloupotreba pozicija moći, manipulacija, i kriminala neodvojive, najbolje pokazuje primjer privatizacije bivšeg društvenog sektora, u koju su direktno bile uključene mreže političkih partija na vlasti i ratnih profitera promoviranih u novi sloj „poduzetnika“. Političke strukture kontrolirale su proces privatizacije, te odabrale pojedince i grupe od kojih je stvorena nova kapitalistička klasa¹⁶. Iza kulisa nacionalističke destrukcije odvijala se realnost ekonomskog razaranja društvenog vlasništva. Nositelji nove ekonomije istovremeno su oni čija se politička moć koristi kao direktni put za stjecanje materijalne koristi.¹⁷ Vlast se tako koristi za stvaranje nove socijalno-klasne strukture. Ratne političko-kriminalne strukture u mirnodopskim uvjetima, nastavile su ulogu čuvara nezakonito stečenog bogatstva u ratu i podrivanje autoriteta držav-

¹⁵ Zegler, Jean: *Imerij srama*, Zagreb, 2007, str. 51.

¹⁶ Sekulić, nav. dj., str. 362.

¹⁷ Ibid.: 361.

nih institucija. Isprepletenost ekonomskih i političkih funkcija dovela je do dvostruke igre političkih elita. Manipulacija osjećajem ugroženosti od *drugih* i istovremeno brzo i sumnjivo bogaćenje stvorilo je novu klasu kapitalista. Koristeći institucije i poluge vlasti, privatizacijom, odnosno „legaliziranom pljačkom“ stvoren je novi sistem „kapitalizma“ potpomognut nacionalističkom ideologijom i politikom. Primjeri korištenja političkog položaja i državne mašinerije za nezakonito bogaćenje, daleko prevazilaze ono što se događa u stabilnijim i razvijenijim kapitalističkim zemljama. Pod krinkom nacionalizma istovremeno se odvijala transformacija etničkih nacionalnih političkih nomenklatura u novu kapitalističku klasu. Na taj način stvoren je jedan specifični politički kapitalizam zasnovan na sprezi države i novih vlasnika gdje tržište i njegove pozitivne sankcije odbacuju nove vlasnike, ali ih država štiti od tržišnih sankcija¹⁸. Na nešto duži rok to mora biti disfunkcionalno, mora smanjiti ekonomsku efikasnost sistema i dovesti do kriza i lomova¹⁹.

Mogu li ekonomski interesi nadići etničku i političku podijeljenost? Model integracije multietničkog društva putem tržišta i zajedničkih državnih ustanova, koji se primjenjuje u zapadnim zemljama, teško je prenosiv u nezapadne zemlje na niskom stupnju ekonomskog i demokratskog političkog razvitka²⁰. Ekonomski razvoj na osnovi slobodnog tržišta u tim zemljama ne polučuje rezultate kao u zapadnim zemljama²¹. Umjesto razvoja povećava se siromaštvo, društvena nejednakost i korumpiranost političkih elita. U takvim uvjetima politička manipulacija nacionalnim identitetima je najučinkovitije sredstvo održanja moći. Kako tranzicija ujedno znači i priključivanje na mehanizme globalnog tržišta, problem se samo multiplificira. Ekonomske teškoće i problemi imaju neizbježne političke posljedice. Gubitak ekonomske kontrole pojačava socijalne antagonizme i izrazito pogoršava kvalitet društvenog života. Očito je da nacionalizam ne može ponuditi razvoj, niti otkloniti suprotnosti ekonomske nejednakosti. On ne može ponuditi odgovor na probleme modernizacije i globalizacije, stoga vodi zemlju u samoisključenje i izolaciju²².

18 Ibid.: 362.

19 Ibid.

20 Katunarić, nav. dj., str. 77.

21 Ibid.

22 Ibid.

Javne institucije – organizirana neodgovornost

U poslijeratnim uvjetima strategija institucionalnog slabljenja i razaranja bosanskohercegovačke zajednice nastavljena je odsustvom jasne strategije razvoja Bosne i Hercegovine kao državne zajednice. Jedan od uznemirujućih aspekata tranzicije svakako je propadanje javnih institucija. Nefunkcionalnost države i institucionalna nedograđenost predstavljaju novu fazu bosanskohercegovačke krize u kojoj funkcioniranje najznačajnijih društvenih institucija i organizacija ostavlja dojam neodgovornosti i izostanka kontrole. Nedovoljno funkcioniranje modernih političkih regulativnih mehanizama produbljuje krizu, koja se manifestira u obliku anomijskih situacija u ekonomskom i političkom životu, čije su posljedice korupcija, nepotizam, kriminal, instrumentalizacija službenih struktura za privatne ciljeve i nepovjerenje građana u funkcioniranje institucija. Najopasnije oružje umrežene finansijsko-političke oligarhije je korupcija koja pogoduje institucionalizaciji organiziranog kriminala. Visok nivo korupcije unutar državnog aparata, samovolja i sprega moćnika u politici i privredi, nemoć prava i pravnih institucija ozbiljno ugrožavaju društveno tkivo. Za društvo rizika vrijedi slabljenje institucionalne kontrole ili slabljene institucija koje mogu stvoriti zaštitne mehanizme osiguranja od svijeta rizika. Rizik više nije zatvoren u okvire nacionalne državnosti, tj. nije više lokalna, već globalna pojava koja prijete svima, ali ne pogađa jednako sve²³. Slabost institucija omogućava, kako kaže Beck, organiziranu neodgovornost.

Institucije se situiraju u strateške prostore moći zarobljene od strane partitokrata. Ambicije političkih elita u osvajanju unosnih položaja u institucijama gdje se nalazi najveća koncentracija političke moći u društvu i privredi daleko nadmašuju sposobnost upravljanja osvojenim. Najveći broj javnih institucija, čija je uloga i smisao postojanja da budu neophodan servis građana i podižu nivo kvaliteta njihovog života, nije servis građana, nego logistička baza koja prvenstveno služi vrhu vlasti, prvacima političkih partija, njihovim tajkunima, rođacima i drugovima. U institucije i državne službe prodrle je tržišna filozofija maksimiziranja ličnih interesa. Napad i zauzimanje javnog prostora i institucija od partitokrata u svrhu kontrole i manipulacije za posljedicu ima njihovu unutarnju eroziju. Pokušaj institucionalnog učvršćivanja zauzetih javnih prostora ima mnogostruke posljedice u javnom sektoru, čije su direktorske, ministarske, poslaničke fotelje i mjesta u upravnim odborima dio postizbornog plijena. Posljedica toga je propadanje institucija koje, umjesto da uspostave mehanizme zaštite od

23 Beck, Ulrich: *Pronalaženje političkoga. Prilog teoriji refleksivne modernizacije*, 2001.

društvenih rizika, i same učestvuju u njihovoj proizvodnji. Međustranačko „čerečenje“ javnog sektora, budžeta, javnih pozicija i institucija, radi zadovoljenja nestrpljivih i pohlepnih političara, građane i njihove socijalne zahtjeve ostavlja na marginama odlučivanja i demokratije.

U uvjetima sve oskudnijih materijalnih resursa i ekonomske i političke nesigurnosti, promjene u sistemu socijalne sigurnosti različito su se odrazile na položaj pojedinih socijalnih slojeva. Prevladavanje socijalnih rizika, ublažavanje siromaštva, te podizanje općeg blagostanja ljudi pod pritiskom je konstruiranja novih modela socijalne politike. Napuštanje ideologije i prakse socijalizma donijelo je u tranzicijskom razdoblju promjene i u zdravstvenom sistemu. Zdravstvena politika prigrlila je „kapitalistički, i neoliberalni“ model, nastojeći prilagoditi zdravstveni sistem, ekonomičnosti i smanjenju troškova. Takav pristup sužava prostor za unapređenje zdravlje stanovništva i ne odgovora na zahtjeve za kvalitetnom i pristupačnom zdravstvenom zaštitom. Finansijski teret zdravstvenog sistema sve se više nastoji prenijeti na stanovništvo, uvođenjem različitih naknada koje plaćaju pacijenti. Ograničavanje zdravstvene potrošnje, loše zdravstvene usluge i sveprisutna korupcija onemogućili su jednak pristup liječenju i zdravlju za sve pripadnike društva. Najveće opterećenje je na slabijim članovima društva, nezaposlenima, siromašnima, starijim osobama i djeci, koji su zbog loših životnih uvjeta skloniji razbolijevanju. Institucije javnog zdravstva nastoje se komercijalizirati. Entropija zdravstvenog sistema, posebno u manjim sredinama, „kapitaliziranje“ i „privatiziranje“ zdravstvenog sistema, uz prateću i sve izraženiju korupciju, potpuno je zanemarila načela pravednosti i dostupnosti zdravstvene zaštite za sve pripadnike društva, a zdravlje pretvorila u robu nedostupnu siromašnima i marginaliziranim članovima društva.

Pojedinac i društvena trauma

Razočarenje na putu prema demokratiji, gdje se umjesto siromaštva, nezaposlenosti, korupcije, političkih manipulacija i silne društvene nepravde, očekivao mir, porast životnog standarda i vladavina prava, uklonio je sve iluzije da će se ideali postići lako i brzo. Šta ostaje razočaranim masama koje plaćaju visoku cijenu za surogat, toliko željene „normalne“ države: pesimizam, rezignacija, nacionalizam, vjerski fatalizam? Građani se više nego ikad osjećaju nemoćnim da utječu na promjene društvene stvarnosti. Posljedica je sve izraženiji osjećaj društvene nepravde i nepovjerenja građana u politiku, političke institucije i potkopavanje demokratskih vrijedno-

sti. Umjesto ideala političke slobode i demokracije, realnost je obilježena nepovjerenjem, korupcijom i parlamentarnim razdorom. Pojedinci se suočavaju sa snažnim osjećajem marginalnosti, ovisnosti i inferiornosti. Trošenje, rastvaranje i raščaravanje kolektivnih i grupno specifičnih izvora smisla (...) vode do toga da se sada zadaća definiranja uvijek prepušta ili nameće samim pojedincima²⁴. Prepušta ih se, dakle, životu koji je opterećen najrazličitijim, međusobno proturječnim globalnim i osobnim rizicima²⁵. Budućnost svakog pojedinca manje je sigurna nego što je to bila u tradicionalnim društvima. U perspektivi svakodnevnog života bosanskohercegovačkih građana nakon svih trauma rata i stradanja kriza se i ne doživljava kao izvanredno stanje ili neki zastrašujući pojam koji traži hitnu promjenu. Kriza je u društvenoj stvarnosti dugotrajno i svakodnevno iskustvo, gotovo „normalno“ stanje koje se pasivno i ravnodušno prihvata. Pored masovnog kršenja ljudskih prava, osiromašenja i kriminalizacije društva, rat je prouzrokovao raspad ranije kreiranog i održavanog sistema vrijednosti, te krizu smisla ljudske egzistencije. Raniju predvidljivost društva zamijenila je neizvjesnost. Ono što se smatralo funkcionalnim i racionalnim postaje opasno, jer proizvodi i legitimira disfunkcionalnost i iracionalnost²⁶. Intenzitet i složenost postojeće destrukcije toliko je prisutna da pojedinac teško može razumjeti određenost vlastitog socijalnog statusa i lične sudbine, niti može uočiti njihov smisao. Lične poteškoće pojedinaca, kao što su siromaštvo, nezaposlenost i bolest, najčešće se doživljavaju kao isključivo privatna stvar, iako u mnogim slučajevima predstavljaju javne probleme prouzrokovane društvenom destrukcijom. Društveni život je pun proturječja koja narušavaju značenje koje čovjek pridaje životu. Poricanje razmjera tog fenomena svjedoči o dubini moralne krize. Kad se pitamo o čvrstini ili solidarnosti jedne grupe, uvijek postavljamo pitanje: kakav ima moral? A kad vidimo da u njoj povezanost i solidarnost slabi, govorimo o pojavama demoralizacije²⁷. U svakom društvu se etičke norme vežu uz određene ideale i težnje. Durkheim je dobro uočio da je ideal nešto što proističe iz prirode samog društva: „Jedno društvo ne može sebe niti stvarati niti obnavljati, a da istovremeno ne stvori ideal. To stvaranje nije za njega neka vrsta nusproizvoda koji ga samo upotpunjuje; to je čin pomoću kojega se ono stvara i rastvara“²⁸. Da li će se društvo vratiti realnim vrijednostima, koje su agresija, isključivost, pohlepa i kriminalno privatno stjecanje, iskrivili i potisnuli?

24 Beck, Ulrich: *Pronalaženje političkog*, 2001, str. 45.

25 Ibid.

26 Ibid.:63.

27 Supek, Rudi: *Sociologija*, Zagreb, 1982, str. 167.

28 Isto.

Prema ili/u društvu rizika

Izazovi modernog društva u stalnom su porastu. Oni imaju različita, vrijednosna određenja. Živimo u vremenu u kojem je na društvenoj sceni istovremena interakcija rizika generiranih na globalnoj i lokanoj razini koji se isprepliću i stvaraju niz egzistencijalnih problema. Suočavamo se sa dvostrukim opasnostima, vlastitim, oličenim u nacionalizmu, moćnom ideološkom oružju u rukama političko-kriminalnih struktura, siromaštvu, korupciji, nezaposlenosti, socijalnim nejednakostima, ugroženom kohezijom društva, te svjetskim rizicima. Globalni izvori rizika (terorizam, bolesti, glad, ratovi, zloupotreba tehnologija, globalne klimatske promjene, prirodne katastrofe, i dr.) ne utječu podjednako na siromašne i bogate zemlje. Stoga bi u fokusu budućih istraživanja trebala biti pitanja međusobnog utjecaja i isprepletenosti domaćih i globalnih izvora rizika. Da li smo u stanju uočiti sve opasnosti i suprotnosti našeg vremena? Bosna i Hercegovina je i prije svjetske ekonomske krize imala visoku stopu siromaštva. Država i njeno stanovništvo sve su više zaduženi, evidentan je pad proizvodnje, zaposlenosti i dohotka. Procjena Svjetske banke je da će u 2010. godini doći do porasta stope siromaštva u Bosni i Hercegovini za dva procenta zbog pada dohotka stanovništva za četiri posto²⁹. Nakon pogrešno provedene i preuranjene privatizacije, uništene privrede, ostale su zatvorene tvornice, radnici bez posla, zemlja bez poljoprivrednika, reducirani socijalni programi, zdravstveno zapušteni i loše obrazovani građani. Na početku 21. stoljeća učinci neoliberalne globalizacije mogu se uočiti u stalnom povećanju razlika u prihodima među radnom snagom, smanjenju mogućnosti zaposlenja i radnih uvjeta koja se sve snažnije segmentira na lokalnoj i globalnoj razini, te u rastućim nejednakostima u raspodjeli prirodnih resursa i socijalnih davanja. Nadnacionalne organizacije, Svjetska banka, Međunarodni monetarni fond i Evropska unija značajno utječu i na naše živote. Ekonomija svjetskoga tržišta svojom je dinamikom prisile izmijenila pravila svjetske politike. Ukidanjem granica između ekonomije, politike i društva, započinje nova borba za moć i njezinu protutežu³⁰. Zahtjevi u pogledu slobode kretanja kapitala (uglavnom bogatih zemalja), i istovremeno zabranjivanje slobode kretanja određenih skupina ljudi, samo su neki od brojnih primjera proturječne politike moćnih zemalja. Globalizaciju uspostavljaju moćni protiv siromašnih³¹.

29 Izvještaj o siromaštvu u BiH za 2009. godinu koji su uradili Svjetska banka i Direkcija za ekonomsko planiranje BiH: *Oslobodenje*, 28.1. 2010, str. 21.

30 28 Beck, Ulrich (2004) Moć protiv mći u doba globalizacije. Nova svjetskopolička ekonomija. Zagreb, Školska knjiga, str. 16.

31 Ibid.:17.

Internacionalizacija proizvodnje, finansija i ostalih ekonomskih sredstava nesumnjivo narušava sposobnost pojedinih država da kontroliraju vlastitu ekonomsku budućnost. Kako u slučaju Bosne i Hercegovine tranzicija ujedno znači i priključivanje na mehanizme globalnog tržišta, problem se samo multiplicira. Nakon što vladajuće političke strukture nisu mogle podmiriti prevelike budžete, umjesto smanjenja javne potrošnje, država je pribjegla zaduživanju u MMF-u i drugim filijalama globalnog finansijskog kapitala. Poziv za potčinjavanjem i podjarmljivanjem moćnicima današnje globalizacije, kroz višestruko međunarodno zaduženje, nikoga, a posebno građane ne ostavlja ravnodušnim. Aranžmani sa MMF-om pogoduju pohlepi političke elite u nastojanju da održi pozicije u vlasti. Ukoliko sredstva od stranih zajmova ne budu produktivno iskorištena za pokretanje privrede i povećanja zaposlenosti, ona će i dalje sužavati prostor za nezavisnu ekonomsku politiku i dugoročno opterećivati slabije slojeve društva. Neizvjesnost i rizici „poslovanja“ domaćih političara sa akterima međunarodnog finansijskog tržišta, s pravom zabrinjava ne samo sadašnje, nego i buduće generacije. Osim straha od ekonomskog podjarmljivanja korištenjem stranih zajmova i duga, gdje najveću korist imaju gospodari svjetskog finansijskog kapitala i lokalna politička elita, raste i napetost između domaćih intervencionističkih težnji i globalnih pritisaka za redukcijom socijalnih troškova koji ne vode računa o domaćim prilikama i potrebama. Na taj način domaća politička elita i predstavnici međunarodnih finansijskih institucija, promovirajući konzervativne neoliberalne programe vrše višestruki pritisak na društvo, tačnije njegove slabije članove. Na taj način teret održanja funkcioniranja društva i društvene brige, prebacuje se iz javne u privatnu sferu, čime se povećava pritisak na porodicu, od koje se očekuje da izvrši funkciju ublaživača krize. Nemogućnost kontrole nad društvenim rizicima kod građana stvara osjećaj straha i nemoći. Konceptualizacija stanja „rizičnosti“ povezana je u našem društvu s idejom da se stanje ne može promijeniti. Koncept stanja „rizičnosti“ sadrži stav koji je različit od stava o „preuzimanju rizika“. „Rizičnost“ podrazumijeva pasivnu i zavisnu ulogu i priznavanje nemoći. Nasuprot tome, „preuzimanje rizika“ podrazumijeva izbor, djelovanje od kojeg se očekuje pozitivan ishod. Kod Niklasa Luhmanna se razlikovanje između rizika i opasnosti poklapa sa suprotnošću između situacija onih koji odlučuju i onih koje te odluke pogađaju³².

Da li je uopće više moguće uspostaviti zajednicu koja vlada sama sobom i određuje svoju budućnost? Moderna teorija suvremene demokratske države koja pretpostavlja ideju zajednice koja s pravom vlada sama sobom i

32 Beck, Ulrich (2001) *Pronalaženje političkog*, str. 50.

određuje svoju budućnost, iz temelja je uzdrmana karakterom i strukturom globalnih veza i međupovezanosti s kojima je današnja država suočena³³. Ključno pitanje glasi: kako se pojam i organizacijski oblik države mogu i moraju otvoriti i preoblikovati za izazove ekonomske i kulturalne globalizacije³⁴? Da se kreira novi tip društva, u Bosni i Hercegovini je neophodan demokratizacijski pomak koji zahtijeva širi prostor za ekonomski razvoj i vladavinu prava, od onog koji proizvodi dejtonska država svojom, nacionalnom samodovoljnošću i mehanizmima isključivosti i zatvaranja. Prijepor oko budućnosti zemlje i njenog budućeg ustrojstva, traži preobrazbu politike na način koji bi omogućio djelotvornije oblikovanje i organiziranje države i društva i transformaciju od politike isključivosti do politike mogućnosti, za koju je potrebna nova politička elita, spremna odreći se etničke parcijalizacije i dejtonske paradigme. Neprovođenje ključnih reformi u društvu posljedica je straha od gubitka monopola političke i ekonomske moći. Društveni razvoj je na niskom nivou, prepušten stihiji, zemlja ide u sve veća zaduženja, a etničke tenzije i dalje su prisutne. Zemlja tone u dugove, nezaposlenost, propadaju obrazovne, zdravstvene i socijalne institucije.

Na koji se način etablirani kreatori ozračja dubokog nepovjerenja, straha od budućnosti, nacionalizma i siromaštva u Bosni i Hercegovini danas mogu odgovoriti na rizike vlastitog, ali i svjetskoga društva rizika modernog doba i na koji se način, da upotrijebimo Beckov izraz, mogu izvršiti „samosučeljavanje s posljedicama društva rizika“? Manipulacijom etničkim identitetima u političkom i ličnom interesu, siromaštvom, nezaposlenošću, održavanjem moći kao sistema dominacije, isključivanja i društvene nejednakosti. Nacionalizam i postojeća politika ne nude odgovor na probleme modernizacije i globalizacije, nego vode samoisključivanju i izolaciji zemlje. Paradoks je što i dalje postoji značajan broj onih koji vjeruju da partitokrati znaju šta rade i kuda ih vode. Kako povećati ekonomsku i političku snagu „nemoćne države“, da bi se uspješnije nosila sa svim rizicima ekonomske globalizacije koja u sebi, također, sadrži zahtjev za „slabom državom“. Kako odgovoriti na globalne izazove, tako da postanemo subjekti, a ne žrtve promjena? U uvjetima smanjene sposobnosti društvenih institucija za uspostavljanje nadzora nad rizicima i stanja u kojem političke elite produciraju društvene rizike (korupciju, nacionalizam, slabljenje institucija), a od njih se istovremeno očekuje smanjenje društvenih problema i opasnosti i njihovo svođenje na podnošljivu mjeru, radi se o

33 Helld, David (1990) *Modeli demokracije*. Zagreb, Školska knjiga, str. 309-317.

34 Beck, Ulrich (2004) *Moć protiv mći u doba globalizacije*. Nova svjetskopolitička ekonomija, str. 28.

pokušajima upravljanja rizicima u pravcu koji osigurava interese nekolicine. Stare elite čija se moć zasniva na promociji nacionalizma, političkom voluntarizmu i autoritarizmu ne mogu odgovoriti izazovima unutrašnjih ekonomskih, političkih i socijalnih problema. Kako očekivati od promotora etničke parcijalizacije i destrukcije izlaz iz krize, blagostanje, privredni rast i sigurnost radnih mjesta? Oni nisu u stanju na temelju vlastitog znanja i refleksivnog potencijala uspostaviti strategije i odnose prema navirućim globalnim problemima proizašlim iz modernizacije. Neuspjeh u unutarnjoj demokratizaciji i vanjskoj integraciji, blokiranje razvoja i produbljivanje jaza između modernizacije i retradicionalizacije čine neizvjesnim ishod društvenih promjena.

Apatija je reakcija na nedostatak bilo kakve inicijative i perspektive u odnosu na društvenu realnost koja je za većinu stanovnika ove zemlje odavno postala nepodnošljiva. Koliko se socijalne nejednakosti, siromaštva i društvene nepravde može istrpiti? Gdje je granica koja bi pokrenula pobunu potlačenih? Može li nezadovoljstvo i potreba za društvenom pravdom i toliko željenom funkcionalnom državom potaknuti kolektivni demokratski otpor³⁵? Obeshrabrenost i duboko nepovjerenje u mogućnost ljudskog djelovanja i imaginiranja vlastite društvene stvarnosti decenijama je uspostavljana i pažljivo pothranjivanja od strane političkih elita koje nas žele uvjeriti da jedine posjeduju rješenja za društvene nedaće. Vjera u mogućnost napretka i povjerenje u ljudske mogućnosti oslabljena je u većini društava s početka 21. stoljeća. Koji standardi, vrijednosti i ideali, mogu potaknuti i motivirati danas ljude u Bosni i Hercegovini na akciju prevazilaženja sistema koji je više okrenut interesima nekolicine, nego većine, više destrukciji nego stvaralaštvu, više prošlosti nego budućnosti? Kako vratiti prosvjetiteljsku vjeru u vlastite sposobnosti i stvaranje ljudskijeg društva? Nadu i očekivanje pozitivnih društvenih promjena trebalo bi pratiti osmišljavanje budućnosti i vremena koje dolazi. No, od pukih žrtava nacionalističke i neoliberalističke vizije svijeta do pravednosti, jednakosti, socijalne pravde, građanske odgovornosti i vrijednosti demokracije dug je i neizvjestan put.

35 Nastojanje brazilskog naroda da osigura demokratski put svoje zemlje, opisao je brazilski predsjednik Lula da Silva sljedećim riječima: „Da bi se temeljito promijenile društvene strukture neke zemlje, nisu dovoljni ni predsjednik ni parlament. Nužan je narod. Iz toga proizlazi: pobjeda nad unutarnjom oligarhijom i stranim krvopijama ovisi o mobilizaciji i odlučnosti društvenih narodnih i demokratskih pokreta.“ Navedeno prema: Ziegler, Jean: *Imperij srama*, Zagreb, 2007, str. 175.

Literatura

1. Beck, Ulrich: *Pronalaženje političkoga. Prilog teoriji refleksivne modernizacije*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2001.
2. Beck, Ulrich: *Moć protiv moći u doba globalizacije. Nova svjet-skopolitička ekonomija*, Školska knjiga, Zagreb, 2004.
3. Ćurak, Nerzuk: *Postdejtonska Distopija i Nova Bosanska Utopija*, STATUS, Magazin za političku kulturu i društvena pitanja, 2004.
4. Fočo, Salih: *Sociologija*, Drugo dopunjeno izdanje, Dom štampe, Zenica, 2000.
5. Furedi, Frank: *Politika straha, S onu stranu ljevice i desnice*. Izdanja Antibarbarus, Zagreb.
5. Laver, Michael: *Privatne želje i politika*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2005.
6. Helld, David: *Modeli demokracije*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.
7. Gellner, Ernest: *Nacije i nacionalizam*, Politička kultura, Zagreb, 1998.
8. Katunarić, Vjeran: *Sporna zajednica. Novije teorije o naciji i nacionalizmu*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003.
9. Papić, Žarko: *Socijalno uključivanje i „filozofije razvoja“, Ekonomija ubrzanog razvoja*, Forum Bosna 43/08, Sarajevo, 2008.
10. Sekulić, D. – Ž. Šporer – R. Hodson – G. Massey – J. Županov: *Sukobi i tolerancija, O društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija*, Hrvatsko sociološko društvo, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2004.
11. Supek, Rudi: *Sociologija*, Školska knjiga, Zagreb, 1982.
12. Zgodić, Esad: *Ideja bosanske nacije i druge teme*, Zalihica, Sarajevo, 2008.
13. Ziegler, Jean: *Imperij srama*, Izvori sutrašnjice, Zagreb, 2007.
14. *Izveštaj o siromaštvu u BiH za 2009. godinu*, koji su uradili Svjetska banka i Direkcija za ekonomsko planiranje BiH; „Oslobodjenje“, 28. 1. 2010.

Pogledi i mišljenja
Views and Opinions

BIKAMERALIZAM I PARLAMENTARNA DEMOKRATIJA**BICAMERALISM AND PARLIAMENTARY DEMOCRACY****Sažetak**

Normativno osmišljavanje demokratije primarno nastaje u parlamentu, institucionalizovanom skupu društva ili društvenih stratumu na kome se vode otvorene rasprave, odlučuje i utječe u procesu donošenja ključnih političkih odluka. Struktura ili dizajn parlamenta pritom zavisi od niza faktora, kao što su specifično historijsko naslijeđe, dominantne političke ideologije i prakse, te socioekonomski i kulturno-običajni uslovi života. Da li će u jednom političkom sistemu legislativa funkcionisati na principu unikameralizma, bikameralizma ili multikameralizma zavisi od kompleksnosti društvenog ambijenta, političke tradicije i aktuelnog političkog praksisa na makropolitичkom nivou. Nastanak drugog doma u parlamentu autor dovodi u vezu sa razvojem liberalne demokratije i interesa različitih društvenih grupa (teritorijalnih, klasnih, manjinskih) da budu adekvatno politički promovisani.

Ključne riječi: bikameralizam, parlamentarna demokratija, institucionalni dizajn, podjela vlasti, politička tolerancija

Summary

Normative designing of democracy is primarily occurring in the parliament, institutionalized congress of society or social stratum where open debates run, where decisions are made and where impact at the process of making key political decisions is produced. The structure or design of parliament, at the same time, depends on many factors such as specific historical legacies, the dominant political ideologies and practices, and socio-economic, cultural and customary ways of living. Will in a political system the legislative operate on the principles of unicameralism, bicameralism or multicameralism depends on the complexity of the social environment, political traditions and the current political praxis at the macro

political level. The second chamber's emergence in the parliament author has associated with the development of liberal democracy and the interests of different social groups (territorial, class, minorities) in order to be adequately promoted politically.

Key words: *bicameralism, parliamentary democracy, institutional design, division of powers, political tolerance*

1. Uvod

Atributi građanske države iznjedreni na fonu parlamentarne demokratije impliciraju kulturno-etničku i konfesionalnu neutralnost u javnom prostoru i njihovu vividnost unutar društva, odnosno privatne sfere. Komunikacija nosilaca različitih identiteta usklađuje se na mjestu *opšteg dobra* i *javnog interesa* koji pretpostavljaju osposobljavanje njihovih legitimno izabranih reprezentanata za ravnopravno sudjelovanje u politici. U parlamentarnoj demokratiji politička participacija se osigurava u parlamentu u kome politički djeluju predstavnici građana, odnosno društvenih grupa legitimno izabranih na neposrednim, slobodnim izborima. Sam čin izbora političkih predstavnika predstavlja dobrovoljno davanje pristanka da se u ime građana, preciznije rečeno referentnog biračkog tijela, donose zakoni i važne političke odluke.

Zakonodavno tijelo po svojoj strukturi može se sastojati iz jednog, dva ili više domova. Prema podacima Interparlamentarne unije, međunarodne organizacije koja okuplja parlamente (predstavnička tijela, legislatura) suverenih država, trenutno na svijetu postoji 187 parlamenata, od kojih je 112 jednodomnih, a 75 je dvodomnih.¹ Višedomnost ili multikameralizam je rijetka pojava, dok se oko prve dvije podjele vlasti mnogo raspravlja². Tačnije, i danas se vode politološke rasprave oko toga koja je podjela najbolja. S obzirom na različitosti unutar samih država po pitanju tradicije, kulture, društvene strukture i niza drugih elemenata, pojavljuju se i implikacije po pitanju broja domova u smislu koja podjela najviše odgovara datoj državi. Glavno pitanje u odnosu na broj domova jeste kakva će podjela unutar zakonodavstva garantovati uravnoteženu vladu. Arend Lajphart iznosi statistiku prema kojoj oko dvije trećine zemalja na svijetu imaju jednodoman

¹ Bačić, Petar: *Drugi dom-stanje, poslanje perspektive*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, broj 1, 2007.

² Komšić, Jovan: *Jednodomni ili dvodomni parlament u pluralnom društvu*, u: S. Orlović i V. Pavlović, *Dileme i izazovi parlamentarizma*, Fondacija Konrad Adenauer, FPN, Beograd, 2007, str. 223.

parlament, a trećina je dvodomna³. Činjenica da u svijetu postoji najviše unikameralnih parlamenata pomalo je zbunjujuća s obzirom na to da jednodomnost predstavlja jedinu instituciju koja je odgovorna za donošenje zakona. Ipak, prema uvidima A. Lajpharta, percipira se da su najrazvijenije zemlje svijeta utemeljene na konceptu bikameralizma.

2. Bikameralizam ili dvodomnost

Savremeni koncept bikameralizma koncipiran je na antičkom intelektualnom naslijeđu. Narodne skupštine u grčkim polisima Atini i Sparti – Eklezija i Apela su pored ograničene ravnopravnosti svih grčkih građana (punoljetni, slobodni muškarci, građani referentnih polisa) imale posebna, izdvojena tijela ili domove, Geruzije ili Vijeća staraca, u kojima su političke odluke apriorno zadobijale svoju prohodnost prije opšteg izglasavanja u narodnoj skupštini.

Danas, bikameralizam predstavlja strukturu parlamenata sastavljenih iz dva doma. U federalnim državama donji dom isključivo predstavlja dom svih građana, dok gornji dom predstavlja dom federalnih jedinica. U prilog tome, kako je krajem 18. vijeka isticao veliki engleski liberal Edmund Berk, donji dom predstavlja cijelu naciju (u smislu naroda koji se konstituisao kao država), a ne birače jedne izborne jedinice ili okruga koji su ga izabrali. Otuda, zaključuje Berk, poslanik u donjem domu je dužan da u parlamentu vodi računa o opštim interesima naroda i države, umjesto da isključivo zastupa i brani uske interese svog izbornog okruga. A u slučaju sukoba između lokalnih i opštih interesa, prednost treba dati potonjima.⁴

Postojanje dvodomnog sistema je motivisano ciljem da se politička vlast svede na pravno regulisane okvire i onemogućiti politička samovolja zakonodavca, što se postiže izglasavanjem zakona i drugih pravnih akata u oba doma kako bi oni postali pravno važeći.

Razlikujemo dva oblika dvodomnih sistema.

Prvi je *sistem ravnopravne dvodomnosti*⁵ unutar koga oba doma imaju jednake ovlasti i jednaka prava u odlučivanju. Ovlasti su podijeljene po domovima i svaki dom ima autonomiju u obavljanju poslova u okviru svojih ovlasti. Pored ovlasti koje su podijeljene po domovima, postoje i za-

3 Lijphart, Arend: *Modeli demokratije*, CID Podgorica, 2003, str. 212.

4 Burke, Edmund: *Speech to the Electors of Bristol*, 3 November 1774, *The Works of the Right Honourable Edmund Burke* 1, the University of Chicago, 2000, str. 446–448.

5 Pajvančić, Marijana: *Parlamentarno pravo*, Fondacija Konrad Adenauer, 2008, str. 86.

jedničke nadležnosti oba doma koje oni ravnopravno dijele i izglasavaju na zajedničkim sjednicama. Često federalno uređene države imaju ovaj sistem dvodornosti.

Drugi oblik je *sistem neravnopravne nadležnosti*⁶ unutar koga domovi imaju neravnopravan status, tj. jedan od domova ima veće nadležnosti, poslanici se ne biraju jednako u oba doma, uslovi za kandidaturu su različiti, dužina mandata nije jednaka, jedan od domova ima veća prava u donošenju odluka i sl. Ovakav sistem karakterističan je za unitarne države koje imaju dvodoman parlament.

2.1. Donji dom

Donji dom je institucija koja predstavlja sve građane jedne države. Poslanici koji ulaze u sastav donjeg doma biraju se direktno na slobodnim i fer izborima, prema načelu većine, tako da kandidat sa najviše osvojenih glasova biva izabran. Tako konstituisan donji dom predstavlja sve građane koji su ga izabrali⁷. Drugo načelo prema kome se biraju poslanici jeste načelo reprezentovanja, a njegova *specifica differentia* je u postojanju različitosti interesa građana, pa se po tom osnovu biraju poslanici u parlamentu proporcionalnim izbornim sistemom. Poslanici izabrani prema principu proporcionalnosti predstavljaju različite interese građana ili fragmente biračkog tijela koje ga je izabralo. Na taj način se ublažava tzv. "tiranija većine" donjeg doma.

Donji dom se u nekim državama naziva još i dom komuna, dom građana, predstavnički ili zastupnički dom.

2.2. Gornji dom

Gornji dom ili drugi dom bira se na različite načine. Poznat je gornji dom Velike Britanije koji se naziva Dom lordova (House of Lords), a članovi se imenuju ili nasljeđuju titulu⁸. Prema tom kriteriju, u Gornjem domu sjede predstavnici visokog sveštenstva, predstavnici svjetovne aristokracije, nasliednog plemstva (Lords Tempora), lordovi koji pomažu u radu Parlamenta (Law Lords) i zaslužne osobe (Life Peers).

6 Ibidem, str. 86.

7 Ibidem, str. 198.

8 Ibidem, str. 201.

U federalnim državama, gornji dom predstavlja federalne jedinice. Poslanici se biraju posredno ili neposredno. U nekim državama gornji dom je mješovitog sastava, gdje se dio poslanika bira, dio se imenuje, a dio poslanika postaju poslanicima prema položaju u društvu. Gornji dom nastao je kao institucija koja radi "sama za sebe", za razliku od donjeg doma koji radi za opšte dobro.

3. Bikameralni parlament (primjeri: Velika Britanija i SAD)

Velika Britanija je kolijevka parlamentarizma koja počiva na dugoj tradiciji kralja i kraljevstva mnogo prije normanskog osvajanja Engleske 1066. godine. Britanski parlamentarizam je rezultat evolucije i tradicije, a ne revolucije. U 12. stoljeću u ovoj državi se parlament razvija iz institucije Magnum Concilium (Veliki savjet) na kojem su se okupljali kralj, aristokratija i sveštenstvo kako bi raspravljali o važnim političkim pitanjima, najčešće u vezi sa ratovima i porezima. Tek u 16. stoljeću dolazi do veće socijalne mobilnosti i uticaja građanskog staleža (trgovaca i zanatlija) na poslove „krune“, tako da se parlament diferencira na Gornji dom (House of Lords), u koji ulaze pripadnici visokog sveštenstva i aristokratije, i Donji dom (House of Commons) u koji ulaze pripadnici grofovija i građanskog staleža. Razlozi zbog kojih dolazi do spomenutog bikameralizma u Velikoj Britaniji uzrokovani su naglim pražnjenjem kraljevske kase usljed konstantnih ratova koje je kruna vodila kako u unutrašnjosti zemlje, tako i sa svojim susjedima (Francuskom i Španijom). Monarh je stoga sazivao parlament kako bi obavezao građane da plaćaju poreze kojim bi se finansirali ratovi, održavalo kraljevstvo i popunjavali deficiti koje je „kruna“ pravila svojim rasipničkim ponašanjem. U vrijeme apsolutne monarhije parlament, iako predstavničko tijelo, nije imao nikakvog uticaja na donošenje zakona i društveno bitnih odluka. Zaživljavanje političkog uticaja Donjeg doma historijski se dešava uporedo sa razvojem institucije spikera, koji je bio medijator ili posrednik između kralja i parlamenta. Donji dom je vremenom postao predstavnik opšteg interesa cjelokupnog građanstva u Velikoj Britaniji, dok je Gornji dom zadržao političko pravo da predstavlja određene društvene grupe. Postepeno je Donji dom razvijao i zakonodavne nadležnosti koje će primarno prisvojiti tek polovinom 19. stoljeća, da bi naposljetku politički trijumfovao usvajanjem Povelje prava (Bill of Rights) 1688. godine. Taj dokument predstavlja najznačajniji i najuticajniji način ograničenja kraljeve vlasti. Njime je parlament dobio pravo slobode govora i raspravljanja, potvrđeno je građansko pravo na podnošenje peticija kralju.

Ovim dokumentom potpisano je da se parlament saziva češće i da se članovi biraju slobodnim izbornim pravom. To je moment kada je Donji dom stekao primat nad Gornjim domom.

Amerika je, također, razvila dvodomni sistem⁹. To nije začuđujuće s obzirom na to da su Sjedinjene Američke Države nastale ujedinjenjem nezadovoljnih britanskih kolonija. Većina tih kolonija je već imala bikameralnu strukturu prije svog zvaničnog ujedinjenja. Ustav koji je donesen 1787. godine i danas je na snazi (dopunjen amandmanima). Prema tom ustavu, donijeta je odluka o zakonodavstvu koja karakteriše Ameriku kao zemlju sa bikameralnim sistemom. Formiran je Kongres koji je sastavljen od Gornjeg doma ili Senata i Predstavničkog doma. Ovim ustavom Sjedinjene Američke Države su postale prva federalno uređena država na svijetu. Kongres je glavni zakonodavni organ. Kao što je i karakteristično za federalno uređene države, Sjedinjene Američke Države članove Predstavničkog doma biraju proporcionalno (prema broju stanovnika), a svaka država bira po dva senatora kao predstavnike Senata odnosno Gornjeg doma. Za razliku od parlamenta u Velikoj Britaniji, gdje je Gornji dom sastavljen od aristokrata, Sjedinjene Američke Države nisu željele niti imale taj stalež na svojim prostorima. Kandidati za izbor senatora birani su prema imovinskom stanju iz jednostavnog razloga što nisu željeli da na izabrane članove utječu vanjski faktori.

4. Opšte karakteristike gornjeg doma

Za razliku od donjeg doma gdje se članovi biraju na slobodnim, neposrednim, javnim i fer izborima od strane građana, članovi gornjeg doma se nisu birali, nego su se imenovali prema određenim pravilima ili su nasljeđivali titulu odnosno poziciju u domu. Taj način biranja predstavnika imao je negativne reakcije u društvu koje se osjete i danas, jer se takav način smatra nedemokratskim, pa samim tim se i institucija gornjeg doma smatra nedemokratskom institucijom. U savremenim demokratskim državama članovi gornjeg doma se mogu birati na direktnim izborima ili indirektnim, a pored toga se i dalje popunjavaju imenovanim članovima ili nasljednicima, pa je staro mišljenje o nedemokratičnosti gornjeg doma i danas dosta uvriježeno. Također, karakteristično za gornji dom je i to da mandat traje ili mnogo duže nego u donjem domu ili članovi imaju doživotan mandat. Ipak, u nekim društvima, koja nemaju razvijenu demokratsku političku kulturu ili

⁹ Opširnije u: Duraković, Nijaz: *Uporedni politički sistemi*, Pravni fakultet, Sarajevo, 2007, str. 111–168.

teško akomodiraju konflikte unutar društva, postojanje gornjeg doma je opravdano jer se u njemu štite interesi nacionalnih ili etničkih manjina, teritorijalnih ili klasnih grupa, koje su pod specifičnim pritiskom većinskog stanovništva u državama ili nekim njenim dijelovima, a u nemogućnosti da imaju adekvatan političko-društveni izričaj i zaštitu svoga nacionalnog, klasnog ili teritorijalnog identiteta (npr. Jevreji, Romi, Baski).

U pluralnim društvima, u kojima vladaju izraziti ideološko-politički rascjepi, imperativ je demokratiju učiniti što inkluzivnijom u smislu političkog priznavanja relevantnih manjina. Decentralizacija političkog sistema putem gornjeg doma i uključivanje predstavnika etničkih manjina i građanskih regionalnih interesa predstavlja bitan uslov legitimnosti režima i efikasnog funkcionisanja institucija parlamentarne demokratije.

4.1. Podjela ovlasti

U odnosu na problem podjele ovlaštenja u zakonodavstvu dvodomnih sistema bitna je varijabla moći domova. Jovan Komšić¹⁰ piše o postojanju snažnijih i slabijih varijanti dvodomnih sistema u komparativnoj praksi savremenih država. Parlamente koji imaju domove sa približno jednakom moći nazivamo *jakim ili simetričnim dvodomnim parlamentom*. Za razliku od ovih parlamenata, postoje oni u kojima jedan dom ima veću moć u odnosu na drugi, pa se takvi dvodomni parlamenti nazivaju *slabim ili asimetričnim dvodomnim parlamentima*. To znači da simetrični parlamenti imaju približno jednaku podjelu ovlasti (naprimjer Senat u SAD), dok kod asimetričnih parlamenata jedan dom ima veće ovlasti od drugog doma (Dom lordova u Velikoj Britaniji podređen je Domu komuna). Uglavnom su u jasno podređenom položaju gornji domovi odnosno senati. Prema ustavnim ovlaštenjima postoje, dakle, parlamenti unutar kojih su domovi jednaki, ali u kojima, ipak, postoje neke restrikcije na strani drugog doma. Zatim, postoje parlamenti u kojima gornji dom ima neke egzekutivne ovlasti (pravo veta). I na kraju, postoje parlamenti u kojima Gornji dom ima savjetodavnu ulogu (pravo odgođe).

10 Komšić, Jovan, u: Orlović, S. – V. Pavlović: *Dileme i izazovi parlamentarizma*, str. 232–240.

4.2. Endru Hejvud: o dobrim i lošim stranama dvodomnog parlamenta¹¹

Glavne *prednosti dvodomnosti*, prema E. Hejvudu, ogledaju se u tome da postojanje gornjeg doma ograničava moć prvog doma i sprečava eventualnu mogućnost *tiranije većine*. Hejvudova teza, da iako formiranje gornjeg doma ne znači isključivo volju građana, koja je osnova demokracije, u ovom slučaju zvuči demokracije, jer sprečava volju većine, odnosno problematizuje pitanje majorizacije. Demokracije je postojanje dva doma iz razloga što ne odlučuje samo jedna strana, u našem slučaju većinsko stanovništvo, već i predstavnici specifičnih društvenih grupa. Nadalje, prednosti dvodomnosti se percipiraju i u efikasnijoj kontroli donošenja zakona, te u kvalitetnijem odlučivanju uzrokovanom dužim raspravama i odugovlačenjem donošenja spornih zakona. Tako naprimjer Dom lordova u Velikoj Britaniji ima pravo suspenzivnog veta¹², a to znači da prijedloge zakona iz Doma komuna može vratiti na daljnje razmatranje. Odugovlačenje se nije pokazalo kao nedostatak, jer se dešavalo da Dom komuna promijeni svoj stav o nekom zakonu.

Sa druge strane, Hejvud percipira i *nedostatke dvodomnosti*, gdje se, kao prvi nedostatak, navodi dvodomnost koja je utemeljena na mogućnosti nepotrebno složenog i teškog postupka donošenja zakona. Dalji nedostaci dvodomnosti su: ograničavanje demokratskog principa vladavine (posrednim izborom ili neizborom članova gornjih domova), skoro siguran put do institucionalnog sukoba i paralize vlasti, mogućnost ograničavanja pristupa kreiranju politike-zakoni su u rukama zajedničkih odbora i konzervativna politička pristranost¹³.

5. Jednodomni ili dvodomni parlament u modernim državama

Iako postoje stanovišta koja opstanak dvodomnih sistema vide u ograničavanju jednostranosti o odlučivanju u zakonodavstvu, činjenica je da se u 20. stoljeću pokazalo kako više država smatra kako je jednodomni parlament bolji. Na početku prošlog stoljeća više od polovine zemalja je imalo dvodomne parlamente. Međutim, nakon Drugog svjetskog rata pa do danas dosta zemalja je prešlo na jednodomni parlamentarni sistem. Danas dvije trećine zemalja ima jedan dom u parlamentu, a jedna trećina dva

¹¹ Ibidem, str. 233.

¹² Duraković, Nijaz: *Uporedni politički sistemi*, str. 80.

¹³ Hejvud, Endru: *Politika*, Clio, Beograd, 2004, str. 596.

doma. Postavlja se pitanje da li to onda znači da je parlament sa jednim domom efikasniji i više odgovara interesima države i društva? To je kompleksno pitanje na koje je teško odgovoriti, jer, prije svega, države se međusobno mnogo razlikuju, pa jedna struktura može funkcionisati u nekoj državi približno idealno, a da ista takva struktura nekoj drugoj državi ne odgovara.¹⁴ Također, činjenica je da najrazvijenije zemlje imaju dvodomni parlament, što predstavlja još jednu od implikacija koje otežavaju odgovor na postavljeno pitanje. Zemlje razvijenog zapada uglavnom imaju dvodomnu strukturu.

5.1. Opravdanost postojanja drugog doma

Podjela na domove se u praksi pojavljivala iz različitih razloga. Jedan od razloga formiranja dvodomne strukture parlamenta jedne države jeste ograđivanje i zaštita od tzv. *tiranije većine*. Tiranija većine je negativan fenomen u demokratskim društvima, jer vlast koja je izabrana na izborima na osnovu najviše dobijenih glasova predstavlja volju većine građana koji su je birali. Manjine, prema tom principu, mogu biti ignorisane, marginalizovane ili politički isključene iz vlasti. Tiranija većine se javlja kao rezultat neposredno izabranog donjeg doma. Gornji dom pritom funkcioniše kao jedan od mehanizama za ograničavanje tiranije većine u donjem domu.

Još jedan od razloga prisutnosti dvodomne podjele legislature jeste onemogućavanje iznenadnih i promptnih promjena u zakonodavnom sistemu. Pregovori između dva doma o eventualnim zakonskim promjenama predstavljaju proces unutar kojeg se odluke ne mogu donijeti ishitreno. Dvodomni sistem omogućava da zakoni budu dio većeg broja ljudi u politički korektnoj igri. Gornji dom tada funkcioniše kao instrument kontrole rada donjeg doma

5.2. Prelazak sa jedne na drugu strukturu

Već smo istakli kako je u 20. stoljeću značajan broj zemalja prešao sa *bikameralne strukture* parlamenta na *unikameralnu strukturu*. U tom pogledu, bitno je istaći kako jedan dio država koje su ukinule drugi dom pred-

¹⁴ Tako npr. Đovani Sartori u svom tekstu *Ni predsjednički sistem, ni parlamentarizam* piše o činjenici da predsjednički sistem ne funkcioniše stabilno ni u jednoj državi osim SAD-a, što se nadovezuje na konstataciju kako jedan sistem može da funkcioniše dobro u jednoj državi, a u drugoj državi ne može da opstane. Sartori, Đovani: *Ni predsjednički sistem, ni parlamentarizam*, preuzeto iz: *Politološke teme*, Magna Agenda, Beograd; 2002, str. 183–197.

stavlja države u kojima gornji dom nije funkcionisao kao idealno-tipski model referentne demokratske legislature. U velikom broju slučajeva gornji dom je predstavljao instituciju koju su desničari i autokrate iskorištavali za lične nedemokratske interese i interese ideologija koje su podržavali. U državama, u kojima je gornji dom predstavljao kamuflažu za skrivanje ili premrežavanje stvarnosti opasnim ideološkim ciljevima, sa padom datog režima (kao što je fašistička Italija ili Španija u vrijeme Francuska Franka) nestajao je i gornji dom. Pored takvih država, postoje i one u kojima gornji dom nije iskorištavan u svrhu autokratskih režima, nego su jednostavno gornji domovi postepeno gubili svoje funkcije postajući finansijski teret države, te su u konačnici i ukinuti. Politička strujanja početkom 20. stoljeća nagovijestila su potpunim ukidanjem gornjih domova sve dok se radikalni obrat nije desio nakon Drugog svjetskog rata padom totalitarnih sistema u zapadnoj Evropi.

Države koje su u skorije vrijeme iz unikameralizma prešle na bikameralizam su ili zemlje koje su nekada imale bikameralni parlament, pa su poslije prelaska na unikameralnu strukturu restaurirale gornji dom, ili države koje ga nikada nisu ni imale. Razlozi za uvođenje dvodomnih parlamenata su u vezi sa idejama kontrole i ravnoteže vlasti kako u okviru parlamenta, tako i u odnosima između legislative i egzekutive. U ovom kontekstu, važno je apostrofirati da su se i afričke zemlje nakon procesa dekolonizacije više opredjeljivale za što veći stepen decentralizacije vlasti i veću participaciju građana u procesima političkog odlučivanja.

U politološkim raspravama varijacije prelaska sa unikameralizma na bikameralnu strukturu vlasti i obratno rezultuju oprečnim stavovima. Jedni teoretičari parlamentarnih praksi vide budućnost parlamenata u bikameralizmu, dok drugi smatraju da postojeće međunarodne institucije pokazuju veću funkcionalnost u rješavanju poslova koji su nekada bili u nadležnosti gornjih domova.

Stvarni ishod i sliku parlamenata u budućnosti teško je predvidjeti, ali jedno je sigurno. Dvodomni sistemi u kojima gornji dom postoji samo formalno u praksi ne predstavljaju zrele demokratske sisteme, već samo počivaju na prefiksima demokracije. U takvim i sličnim društvima gornji dom je neophodno restaurirati ili preći na unikameralnu strukturu parlamenta. Parlamentarna demokratija *per se* nije model koji se jednostavno može preslikati na društva koja nemaju ili dugo vremena nisu imala demokratsko iskustvo u izgradnji i radu državnih institucija. Evaluacijom političkih i društvenih potencijala, uzroka i nivoa konfliktности u referentnom

društvu i spremnosti političkih i društvenih aktera na politički kompromis može se doći do funkcionalnih rješenja o tome na koji način bi se ustrojile i funkcionisale najvažnije institucije legislative i egzekutive u zemlji.

6. Zaključak

Politološke kritike upućene na račun rada jednodomnih parlamenata proističu iz pretpostavke da donji dom prijeti *tiranijom većine* i opasnošću od donošenja promptnih i kolizionih pozitivno-pravnih normi u jednom društvu. Također, kritike se upućuju jednodomnoj strukturi parlamenta i iz razloga što se odlučuje samo iz jednog pravca koji maksimizuje većinsko stanovništvo, a politički marginalizuje, neutralizuje ili isključuje pripadnike manjinskih društvenih grupa. Sa druge strane, kritički pristup dvodomnoj strukturi parlamenta ukazuje da se uloga gornjeg doma može svesti samo na puku formalnost i topos gdje se provode parcijalni i lični interesi pojedinaca, posebnih društvenih grupa i/ili političkih partija.

Teško je utvrditi koje je uređenje parlamenta efikasno, ali na to se i ne može dati univerzalan odgovor: ili unikameralizam ili bikameralizam, jer svaka država ima svoje specifičnosti prema kojima treba da uređuje kako svoj politički sistem, tako i strukturu parlamenta. Koncept liberalno-demokratskih društava i parlamentarne demokratije treba razvijati u duhu cjelokupnog tradicionalnog i kulturnog naslijeđa jedne zemlje, ali i realnih političkih mogućnosti o karakteru i strukturi državnih institucija.

Literatura

Knjige

1. Axford, B – G. K. Browning – R. Huggins – B. Rosamond – J. Turner – A. Grant: *Uvod u politologiju*, Politička kultura, Zagreb, 2002.
2. Duraković, Nijaz: *Uporedni politički sistemi*, Pravni fakultet, Sarajevo, 2007.
3. Hejvud, Endru: *Politika*, Clio, Beograd, 2004.
4. Lijphart, Arend: *Modeli demokratije*, CID, Podgorica, 2003.
5. Orlović, Slaviša – Pavlović, Vukašin: *Dileme i izazovi parlamentarizma*, Fondacija Konrad Adenauer, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2007.
6. Pajvančić, Marijana: *Parlamentarno pravo*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2008.
7. Sartori, Đovani: *Ni predsjednički sistem, ni parlamentarizam*, u: *Politiološke teme*, Magna Agenda, Beograd, 2002.

Časopisi

1. Bačić, Petar, *Drugi dom- stanje, poslanje, perspektive*, Zbornik radova pravnog fakulteta u splitu, broj 1, 2007.
2. Burke, Edmund, *Speech to the Electors of Bristol*, The Works of the Right Honourable Edmund Burke, The University of Chicago, 2000.

Internet

1. www.dadalos.org

**PRAVA BORACA U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE SA
OSNOVAMA I RAZLOZIMA INTEGRIRANJA PRAVA U DRŽAVI
BOSNI I HERCEGOVINI**

**WAR VETERANS' RIGHTS IN THE FEDERATION OF BOSNIA
AND HERZEGOVINA WITH THE BASIS AND REASONS FOR
THE RIGHTS INTEGRATION IN THE STATE OF
BOSNIA AND HERZEGOVINA**

Sažetak

Pravni i socijalni aspekti integriranja boračke zaštite u Bosni i Hercegovini su izuzetno značajna i kompleksna pitanja, koja imaju karakter multidisciplinarne naučne oblasti. U osnovi, ovo je jedno od najosjetljivijih pitanja u postratnoj Bosni i Hercegovini, koje još nije dovoljno uređeno ni u entitetima Bosne i Hercegovine, a o rješavanju ovog pitanja na nivou države još uvijek se i ne razmišlja, a pogotovu nema praktičnih pokušaja rješavanja ovog pitanja na nivo države Bosne i Hercegovine. Analizirajući osnovna prava boraca i članova njihovih porodica, regulirana federalnim i kantonalnim propisima u Federaciji Bosne i Hercegovine, nedvojbeno se nameće zaključak da su ta prava regulirana parcijalno, neujednačeno i neracionalno. Ostvarivanje drugih - dopunskih prava prepušteno je kantonalnim vlastima koje imaju različite finansijske mogućnosti. Posljedice toga su nejednakost pred zakonom, jer se prava ostvaruju prema mjestu prebivališta. Ovakvo reguliranje i ostvarivanje prava direktno utiče na pravnu, socijalnu i ekonomsku neizvjesnost i nestabilnost, ne samo boraca i članova njihovih porodica, već i entiteta, pa i države u cijelosti. Zbog ovakvog stanja, čini se potpuno opravdanom analiza osnova i razloga integriranja prava boraca i članova njihovih porodica na nivou Bosne i Hercegovine. Priznajući osnovanost diskusije o ovom pitanju, a isključivo u cilju boljeg razumijevanja izlaganja, neophodno je definirati i značenje termina koji će se koristiti u ovom radu.

Ključne riječi: pravi, socijalni, boračko-invalidska, zaštita, integriranje.

Summary

Legal and social aspects of integrating soldier care in Bosnia and Herzegovina are highly important and complex questions, requiring multidisciplinary science approach. Essentially, this is one of most sensitive questions in post-war Bosnia and Herzegovina that has not been adequately regulated in entities of Bosnia and Herzegovina. On the state level it has not even considered, and there are no any practical attempts to solve it. Analysing basic rights of war veterans and their family members, regulated on federal and cantonal level in Federacija BiH, one can make an unambiguous conclusion that these regulations were made partly, unevenly and irrationally. Additional rights implementation is left to cantonal authorities that have different financial abilities. This kind of regulation process and rights claim directly affects legal, social and economic uncertainty and instability, not only that of war veterans and their family members, but also that of entities, and the whole state. Due to this situation, the analysis of basics and motivation for integration of rights of war veterans and their family members on the state level is totally justified. Acknowledging the adequacy of discussing this question to understand the presentation better, it is essential to define the meaning of the terms that will be used in this paper.

Key words: legal aspects, social aspects, war veteran welfare system, integration

Uvodna razmatranja o pojmovima

Pojmovi koji se koriste u ovom radu imaju zakonsko uporište i značenje, kako slijedi: **borac i boračko-invalidska** zaštita su kao termini, imanentni bosanskom jeziku i u ovom radu se koriste kao dominantni pojmovi, ali ne i jedini, s obzirom da važeći Zakon iz oblasti boračko-invalidske zaštite u Federaciji BiH koristi pojam **branilac i braniteljsko-invalidska zaštita**, kao općeprihvaćene pojmove, iako su to pojmovi imanentni hrvatskom jeziku, sadržajno su istog značenja. U entitetu Republika Srpska su u upotrebi pojmovi **borac i boračko-invalidska zaštita**. U entitetu Federacija Bosne i Hercegovine osnov za jednaku i ravnopravnu upotrebu ovih pojmova je u Ustavu Bosne i Hercegovine i Ustavu Federacije Bosne i Hercegovine i koriste se pojmovi i na bosanskom jeziku, ali korištenje

i drugih pojmova, zasnovano je na ustavnim propisima, te na Zakonu o izmjenama i dopunama Zakona o federalnim ministarstvima i drugim tijelima federalne uprave¹. Isto uporište je u Zakonu o federalnim ministarstvima i drugim tijelima federalne uprave². U ravnopravnoj upotrebi sa pojmovima: **poginuli borac i članovi porodica poginulih boraca** su i pojmovi: **šehid i članovi porodica šehida**. Inače, pojam šehid i određenje ovog pojma, našao sam u “Rječniku bosanskog jezika (karakteristična leksika)”³, u kome se šehidom naziva svaki musliman koji na Božijem putu bude svjedok istine svojim životom i time stekne Božiju milost. Iako je ovo pojam koji rabe samo muslimani i koji je vezan za njihovu vjersku pripadnost, on je kod Bošnjaka - Muslimana poprimio opće pravo građanstva i svakodnevnne upotrebe, a zakonski se koristi kao sinonim za pojam poginuli borac. Osnov za upotrebu pojma šehid, našao sam u Zakonu o udruženjima ratnih vojnih invalida, članova porodica šehida i poginulih boraca i demobilisanih pripadnika oružanih snaga⁴, kao i u Zakonu o pravima branilaca i članova njihovih porodica⁵.

Dominantno korištenje pojmova: **borac i boračko-invalidska zaštita** je u skladu sa zakonom, a i zbog toga što je u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini upotreba ovih pojmova najprikladnija, posebno sa stanovišta ishoda i završetka rata, a posebno i zbog budućnosti multietničke i multi-konfesionalne nam države. U svom osnovnom određenju, ovi pojmovi ne sadrže u sebi asocijacije odbrane dijelova teritorije države, niti asocijacije takozvane odbrane pojedinih naroda i narodnosti u Bosni i Hercegovini, a uz to još imaju i svoju višedecenijsku upotrebnu vrijednost, a sve ovo u cilju integriranja boračke zaštite u državi Bosni i Hercegovini. Pravne i socijalne aspekte integriranja boračke zaštite kao nerazdvojive termine za ovo pitanje, jedino je moguće promatrati kroz socijalno pravo, koje je mlada grana pravnog sistema i pravne nauke. Kako socijalno pravo još nije steklo opće pravo građanstva, zato što je relativno novo, mora se kazati da se ono razvilo i razvija iz drugih grana prava, specijalno iz radnog prava, ali isto tako i iz upravnog, porodičnog, finansijskog i drugih grana prava,⁶ ali

1 Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o federalnim ministarstvima i drugim tijelima federalne uprave (“Službene novine Federacije BiH”, br. 3/96 i 48/99)

2 Zakon o federalnim ministarstvima i drugim tijelima federalne uprave (“Službene novine Federacije BiH”, br. 58/02 i 19/03)

3 Alija Isaković, “Rječnik bosanskog jezika (karakteristična leksika)”, Sarajevo, 2005, str. 308

4 Zakon o udruženjima ratnih vojnih invalida, članova porodica šehida i poginulih boraca i demobilisanih pripadnika oružanih snaga (“Službene novine Republike BiH”; br. 33/95 i 37/95)

5 Zakon o pravima branilaca i članova njihovih porodica (“Službene novine Federacije BiH”; br. 33/04, 56/05 i 70/07)

6 Vidjeti: Prof. dr Veselin Trninić, „Socijalna prava invalida rata u Bosni i Hercegovini“, Sarajevo, 1997.

i drugih oblasti znanosti. Navedeni aspekti integriranja boračke zaštite u Bosni i Hercegovini spadaju u posebna socijalna prava koja predstavljaju konkretizaciju općeg sistema socijalnog prava i obuhvataju zasebnu oblast koja je dio integralne socijalne i pravne politike društva. Promatrajući i proučavajući predmetne aspekte integriranja boračke zaštite, nužno je ukazati na činjenicu da pravni i socijalni aspekti u suštini predstavljaju socijalno-zaštitno pravo, koje obuhvata tri uža područja, i to: socijalno osiguranje, socijalno obezbjeđenje i socijalno staranje.

Socijalno osiguranje označava najvažniji dio socijalne zaštite, i to onaj dio u kome je socijalna zaštita gotovo u cjelini podignuta na stepen prava.⁷ To je dakle, pravno utvrđen jedinstven sistem obaveznog osiguranja u kojem osiguranci na principima solidarnosti i uzajamnosti osiguravaju novčana davanja, materijalna davanja i stručne usluge, u konkretnom slučaju kod rana, povreda, ozljeda, bolesti, smrti, pogibije, nestanka lica, invalidnosti, otklanjanja opasnosti od nastupanja invalidnosti, tjelesnog oštećenja i slično.⁸ Prema tome, ovo je najvažniji dio općeg sistema socijalnog obezbjeđenja.

Socijalno obezbjeđenje imaju lica (boračka populacija) kojima je pozitivnim propisima priznato pravo da od određenog organa uprave ili organizacije zahtijevaju da im pruže socijalnu zaštitu, koja ovako podignuta na stepen prava predstavlja socijalno obezbjeđenje, odnosno socijalnu sigurnost. Dakle, socijalno obezbjeđenje ne zavisi direktno od doprinosa pojedinca (tj. od visine i dužine ulaganja u pojedine fondove), nego se zasniva na potrebama građana (boračke populacije) u slučaju nastupanja određenih socijalnih rizika, a što je u suštini garancija socijalnog minimuma.

Kod **socijalnog staranja** lica nemaju pozitivnim propisima priznato pravo na socijalnu zaštitu, nego mogu samo da takvu zaštitu traže (mole), ako nemaju socijalno pravo u subjektivnom smislu riječi, onda se takva zaštita naziva socijalno staranje (u koja prvenstveno ulaze socijalne pomoći).

Zajednička karakteristika sva tri definirana područja socijalne zaštite sastoji se primarno u tome da je težište ove podjele u načinu i izvorima obezbjeđivanja osnovnih i dopunskih sredstava za boračku populaciju u državi Bosni i Hercegovini, neovisno od toga o kom dijelu BiH je riječ. Razumjeti i istražiti pravni i socijalni aspekt integriranja boračke zaštite u Bosni i Hercegovini sa naučnog i pozitivno-pravnog aspekta, trebao bi

7 Vidjeti: Prof. dr Mihailo Stupar, „Socijalna politika“, Beograd, 1963.

8 Vidjeti: Prof. dr Veselin Trninić, „Socijalna prava invalida rata u Bosni i Hercegovini“, Sarajevo, 1997; Vidjeti: Prof. dr Mihailo Stupar, „Socijalna politika“, Beograd, 1963.

se ogledati u normativnom izrazu “socijalno-pravne države”. Naime, u širem smislu, ovo pitanje je naslovljeno na pitanje odnosa države i prava, a država i pravo su nerazdvojno u dijalektičkom jedinstvu povezane pojave. Uz to, pitanje suštine države, s jedne strane, i pravnog i socijalnog iz oblasti boračke zaštite, s druge strane, predstavljaju intrigantno i aktuelno pitanje kojim bi se socijalno pravo, danas u Bosni i Hercegovini, moralo kontinuirano baviti. Bosna i Hercegovina neće biti bliža Vijeću Evrope i drugim međunarodnim asocijacijama, ako samo jedan entitet ili oba reguliraju određene odnose (pa makar to bilo i za rješavanje veoma teško pitanje – pitanje socijalnih prava boraca i drugih žrtava rata), ukoliko to ne učini i država svojim zakonodavstvom jer je ona obavezni međunarodno-pravni subjekt prema međunarodnom javnom pravu. Prema tome, Ustav Bosne i Hercegovine kao integralni dio Općeg okvirnog sporazuma sadrži uobičajene elemente svojstvene najvišem pravnom i političkom aktu jedne države, iako je prema svom sadržaju i međunarodnim konvencijama i akt međunarodnog prava. Potvrda naznačene konstatacije o Ustavu BiH se temelji na četiri argumenta opće prirode: **Prvo**, u podjeli nadležnosti između BiH i entiteta prihvata se tipična federalna struktura, sa isključivim ovlastima BiH u nizu oblasti državnog uređenja, odnosno ekonomskog i socijalnog sistema; **Drugo**, i institucije, odnosno organi BiH ukazuju na federalnu strukturu; **Treće**, Ustav po osnovu utvrđivanja pune slobode kretanja lica, roba, usluga i kapitala širom Bosne i Hercegovine potvrđuje jedinstven ekonomski i socijalni prostor u međunarodno priznatim granicama BiH; **Četvrto**, Ustav BiH kao najviši pravni akt nadređuje ustave i zakone entiteta, a Ustavni sud Bosne i Hercegovine je nadležan da „verificira” kompatibilnost ustava entiteta sa Ustavom Bosne i Hercegovine.⁹

Od 1991. godine do danas, prava boračke populacije su regulirana i ostvarivana na različite načine i na različitim nivoima, prevashodno zaviseći od finansijskih mogućnosti, kako za korisnike iz reda Armije Republike Bosne i Hercegovine, Hrvatskog vijeća obrane, tako i za korisnike iz reda Vojske Republike Srpske. U Federaciji BiH, kao većem entitetu, postupak ujednačavanja i unificiranja prava je u toku, te se sagledavaju i analiziraju se svi ratni i poratni zakonski propisi¹⁰, dok je u Republici Srpskoj,

9 Prof. dr. Kasim I. Begić, „Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Dejtonskog sporazuma (1991-1996)“, Sarajevo, 1997, str. 297. i 298.

10 Ratni propisi iz oblasti boračko-invalidske zaštite Republike BiH i Hrvatske zajednice Herceg-Bosne: Zakon o osnovnim pravima vojnih invalida i porodica palih boraca (Službeni list R BiH, broj: 2/92 i 13/94); Zakon o zaštiti pripadnika Teritorijalne odbrane i drugih branilaca Republike Bosne i Hercegovine (Službeni list R BiH, broj: 4/92 i 13/94); Zakon o izuzetnom materijalnom obezbjeđenju ratnih vojnih invalida i porodica poginulih boraca (Službeni list R BiH, broj: 33/95, 37/95 i 17/96); Uredbom o zaštiti vojnih invalida za vrijeme neposredne ratne opasnosti ili rata na području Hrvatske zajednice Herceg-Bosne (Narodni list

kao manjem entitetu to riješeno na drugi način.¹¹ Radi cjelovitog uvida u rješavanje pitanja boračke zaštite u cijelosti ukazuje se na rješavanje ovog pitanja danas, a pri tome vodeći računa o razvoju boračke zaštite u Bosni i Hercegovini na iskustvima Drugog svjetskog rata.

1. Boračka zaštita u Federaciji Bosne i Hercegovine

Prava ratnih i mirnodopskih vojnih invalida¹² i članova njihovih porodica, članova porodica šehida, članova porodica poginulih, umrlih i nestalih boraca, demobiliziranih boraca i lica zaslužnih u Odbrambeno-oslobodilačkom ratu, po prvi puta se na jedinstven i unificiran način nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma uređuju u skladu sa Ustavom Federacije Bosne i Hercegovine.¹³

Tri su osnovne karakteristike sistema socijalnog osiguranja, odnosno reguliranja boračke zaštite, i to:

- za korisnike prava boračko-invalidske zaštite koji su svoja prava regulirali (stekli) do 6.4.1992. godine, primjenjuju se propisi preuzeti od bivše SFRJ, dok se na korisnike prava iz boračko-invalidske

HZH-B, broj:2/93); Uredbom o izmjeni Uredbe o zaštiti vojnih invalida za vrijeme neposredne ratne opasnosti ili rata na području Hrvatske zajednice Herceg-Bosna (Narodni list HZH-B, broj: 9/93) i Zakonom o zaštiti vojnih invalida i obitelji poginulih i nestalih branitelja (Narodni list Hrvatske Republike Herceg-Bosne, broj: 36/94 i 24/95).

11 U Republici Srpskoj, prava boraca, ratnih i mirnodopskih vojnih invalida (u socijalnim pravima su izjednačeni ratni i mirnodopski vojni invalidi) i članovi porodica poginulih, umrlih i nestalih boraca Odbrambeno-otadžbinskog rata, članovi porodice umrlih vojnih invalida, članovi porodice poginulog ili umrlog vojnika na službenju vojnog roka i lica u rezervnom sastavu, regulirana su Zakonom o pravima boraca, vojnih invalida i porodica poginulih boraca Odbrambeno-otadžbinskog rata ("Službeni glasnik Republike Srpske", broj: 46/04, 53/04 i 20/07, a Prečišćeni tekst ovog zakona je objavljen u Službenom glasniku Republike Srpske, broj 55/07). Navedeni zakon je pretrpio izmjene i dopune, ali ne suštinskog značaja. Ovim zakonom su na jedinstven i unificiran način regulirani uslovi, način i postupak za utvrđivanje statusa i prava korisnika boračko-invalidske zaštite, a potom i način ostvarivanja prava, način obezbjeđenja novčanih sredstava, te druga pitanja od značaja za ostvarivanje Zakonom propisanih prava. Metodologija izrade zakona je ista kao u Republici Srbiji.

12 Invalidnost potječe od latinske riječi "invalidus", što znači: nekaj, nemoćan, slab, iznemogao, nesposoban, onespособljen. Do svog sadašnjeg značenja invalidnost je pretrpjela niz značajnih promjena. Međutim, i danas postoje neslaganja u definiciji invalidnosti, odnosno u njenom korjenitom značenju. Za laike je invalidnost gubitak nekog dijela tijela, za privrednike smanjenje kvaliteta i kvantiteta radnog učinka pojedinca, za osiguranika je to, u prvom redu, gubitak zarade i određene socijalne pozicije.

U Standardnim pravilima za izjednačavanje mogućnosti za osobe sa invaliditetom, kao dokumentu Ujedinjenih naroda umjesto nekad uobičajnih termina "invalidne osobe" i "invalidi" (disabled persons, the disabled) upotrebljava se izraz "osobe sa invaliditetom" (persons with disabilities). Namjera je jasna: naglasiti kako se obilježje "invalidnosti" ne odnosi na (cijelu) osobu. Smatra se da ovaj prevod treba poštovati, iako ova nova sintagma nije (za sad) kod nas uobičajena.

Pravila su objavljena kao "Standardna pravila za izjednačavanje mogućnosti za osobe sa invaliditetom", koje je usvojila Generalna skupština na svom 48. zasjedanju, 20. decembra 1993. godine (Rezolucija 48/96), Tuzla, 1999.

13 Zakon o pravima branilaca i članova njihovih porodica usvojen je i proglašen ukazom Predsjednika Federacije Bosne i Hercegovine od 11. juna 2004. godine i objavljen u "Službenim novinama" Federacije Bosne i Hercegovine broj: 33/04, da bi stupio na snagu narednog dana od dana objavljivanja, tj. 20. juna 2004. godine.

zaštite, koji su svoja prava regulirali (stekli) nakon 6.4.1992. godine, primjenjuje Zakon o pravima branilaca i članova njihovih porodica;

- u osnovi, predviđena prava u Zakonu o pravima branilaca i članova njihovih porodica, podudaraju se sa propisima koji su se primjenjivali do donošenja novog Zakona i
- očigledno je da su na prava u novom Zakonu imala utjecaja rješenja iz savremenih pravnih sistema, a da pri tome nije vođeno računa o ekonomskim i finansijskim mogućnostima budžeta iz kojih se finansiraju zakonima utvrđena prava.

Prema Zakonu o pravima branilaca i članova njihovih porodica, braniocem se smatra pripadnik Armije Republike Bosne i Hercegovine, Hrvatskog vijeća obrane i policije nadležnog organa unutrašnjih poslova koji je učestvovao u odbrani Bosne i Hercegovine (početak agresije na općinu Ravno) od 18.09.1991. do 23.12.1996. godine, odnosno do prestanka neposredne ratne opasnosti i koji je demobiliziran rješenjem nadležnog vojnog organa, kao i lice koje je učestvovalo u pripremi za odbranu i u odbrani Bosne i Hercegovine u periodu prije 18.09.1991. godine, a koje je angažirano od nadležnih organa. Shodno naprijed definiranom pojmu branioca, da se zaključiti da se u vojne žrtve rata mogu uvrstiti:

1. ratni vojni invalidi
2. mirnodopski vojni invalidi
3. članovi porodica lica poginulih, umrlih ili nestalih boraca
4. članovi uže porodice, odnosno roditelji poginulih vojnih lica ili umrlih od rana, povreda ili ozljeda zadobijenih pod zakonom utvrđenim okolnostima
5. članovi uže porodice, odnosno roditelji vojnih lica koji umru od bolesti zadobijenih pod zakonom utvrđenim okolnostima
6. članovi porodica ratnih vojnih invalida od I do VII grupe poslije njihove smrti
7. bivši (demobilizirani) borci.

Analizirajući pojam branioca i vremenski period u kome se to svojstvo stječe, došlo se do zaključka da je zakonodavac kao krajnji datum do kada se može steći svojstvo branioca odredio datum prestanka neposredne ratne opasnosti, a da je za prvi dan, pa čak i ranije od kada se može steći svojstvo branioca u Federaciji Bosne i Hercegovine, uzeo dan početka agresije

na općinu Ravno, a to je 18.9.1991. godine. Za lice koje je učestvovalo u pripremi za odbranu i u odbrani Bosne i Hercegovine u periodu prije 18.9.1991. godine, zakonodavac nije rekao, niti utvrdio, od kog nadležnog organa bi trebalo biti angažirano lice, mada se pretpostavlja da je to, vjerovatno, nadležni vojni organ, iako je to nedorečeno. Uz ova zapažanja o pojmu branioca i o datumu stjecanja i prestanka tog svojstva, neophodno je ukazati i na vrijeme međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine, koje je uslijedilo na sjednici Vijeća ministara Evropske zajednice u Briselu 6. aprila 1992. godine, s tim da ono počinje teći od 7. aprila 1992. godine. Dakle, iako pojam agresije nije još uvijek definiran na općeprihvatljiv način, nameće se zaključak da je datum od kada se može steći svojstvo branioca formalnopravno, najblaže rečeno diskutabilan, s obzirom da 18.9.1991. godine Bosna i Hercegovina nije bila međunarodno priznata.

1.1. Pravni osnov za reguliranje prava ratnih vojnih invalida

Da bi ostvario pravo iz oblasti boračko-invalidske zaštite, ratni vojni invalid mora biti državljanin Bosne i Hercegovine koji je, vršeći vojne i druge dužnosti za ciljeve odbrane Bosne i Hercegovine, zadobio ranu, povredu, bolest ili pogoršanje bolesti, pa je zbog toga nastupilo oštećenje njegovog organizma najmanje za 20%.

Novina u odnosu na dosadašnja zakonska rješenja je i to da je ratni vojni invalid i lice koje je pod istim uslovima bilo ratni zarobljenik i zadobilo ranu, povredu, bolest ili pogoršanje bolesti, pa je u tom svojstvu zbog toga nastupilo oštećenje njegovog organizma najmanje za 20%.

Pod istim uslovima i okolnostima, svojstvo ratnog vojnog invalida može steći i strano vojno lice (stranac).

Pored ratnih vojnih invalida, Zakon o pravima branilaca i članova njihovih porodica, poznaje i kategoriju mirnodopskog vojnog invalida. To svojstvo može steći lice koje je u miru bez namjere, vršeći vojnu dužnost, zadobilo ranu ili povredu, pa je zbog toga nastupilo oštećenje njegovog organizma najmanje za 20%, odnosno kod kojeg je usljed bolesti ili pogoršanja bolesti nastupilo oštećenje njegovog organizma najmanje za 60% u periodu od 24.12.1996. godine i dalje, i to:

- vojno lice na služenju obaveznog vojnog roka,
- pitomac u vojnoj školi,
- pripadnik rezervnog sastava za vrijeme vojne dužnosti.

Kako bi ratni vojni invalid kontinuirano i nesmetano uživao svoja pripadajuća prava, dužan je nadležnom organu za boračku zaštitu prijaviti sve promjene koje utječu na korištenje, obim i prestanak tih prava, a ako to ne učini sam, to će onda po službenoj dužnosti učiniti organ državne uprave, te mu donijeti rješenje o prestanku ili izmjeni priznatih prava.

1.2. Pravni osnov za stjecanje svojstva ratnog vojnog invalida

Za postojanje pravnog osnova, neophodno je nastupanje osiguranog slučaja. To se utvrđuje posebnim postupkom koji je reguliran Zakonom o pravima branilaca i članova njihovih porodica i koji sadrži odredbe posebne vrste upravnog postupka, u odnosu na važeći Zakon o upravnom postupku. Odredbe Zakona o upravnom postupku se primjenjuju samo u slučaju ako nedostaje neka posebna odredba u Zakonu o pravima branilaca i članova njihovih porodica.

Prema tome, svojstvo ratnog vojnog invalida može se steći samo na osnovu oštećenja organizma koje je nastalo uslijed rane ili povrede, koji su ostavili vidne tragove pod kojim se podrazumijevaju jasno vidljivi tragovi na površini tijela i vidljiva oštećenja unutrašnjih organa utvrđena odgovarajućim dijagnostičkim metodama. Za određivanja procenta vojnog invaliditeta koristi se Pravilnik o utvrđivanju procenta vojnog invaliditeta sa Listom procenata vojnog invaliditeta, koji je nakon usvajanja Zakona o pravima branilaca i članova njihovih porodica, donio rukovodilac federalnog organa državne uprave nadležan za pitanja boračko-invalidske zaštite 20.07.2004. godine i koji se primjenjuje od dana početka primjene Zakona. Imajući u vidu činjenicu da je pojmovno i suštinski određeno značenje invalidnosti, ovdje treba napomenuti da se danas u Federaciji Bosne i Hercegovine procent invalidnosti određuje po različitim pravilnicima i listama (npr. za vojne invalide, civilne žrtve rata, za vojnu sposobnost, za radnu sposobnost i slično), što dodatno otežava posao ljekarima pojedinačno, odnosno institucijama koje se bave ovim poslom, kao što je u Federaciji BiH, Institut za medicinsko vještačenje za oblasti penzijskog i invalidskog osiguranja, socijalne zaštite, dječije i invalidske zaštite, boračko-invalidske zaštite, odbrane i vještačenja u drugim oblastima.¹⁴ Razmišljajući o ovom problemu, koji ima višestruke negativne konotacije, počevši od toga da osobe sa invaliditetom za isto tjelesno oštećenje po različitim pravilnicima i listama invaliditeta dobijaju značajno različite procenat tjelesnog

¹⁴ Uredba Vlade Federacije BiH o postupku medicinskog vještačenja i osnivanju Instituta za medicinsko vještačenje („Službene novine Federacije BiH“, broj: 17/06.

oštećenja, nameće se zaključak da bi bilo neophodno da se ovaj posao obavlja u skladu sa međunarodnim pravilima i listama procenata invaliditeta, jer se time posao olakšava i ljekarima – stručnim licima, koja se bave ovim poslom, a sve osobe sa invaliditetom dovode u ravnopravan i jednak položaj, te uz to imaju i međunarodno priznat procent invaliditeta bilo gdje u svijetu.¹⁵ Za određivanje procenta invaliditeta uzima se u obzir i oštećenje organizma nastalo usljed: upotrebe standardnih lijekova; operacija i drugih terapijskih poduhvata radi liječenja od rane, povrede i bolesti zadobijenih pod zakonom predviđenim okolnostima i nošenja ortopedskih pomagala; okolnosti pod kojima je kod ratnog vojnog invalida nastupilo oštećenje organizma usljed psihosomatskih oštećenje i poremećaja¹⁶ i manifestiralo se do 23.12.1997. godine; gubitka ili teškog oštećenja parnog organa, ako je drugi parni organ izgubljen ili teško oštećen usljed posljedica rane, povrede ili bolesti zadobijene pod zakonom utvrđenim okolnostima. Ovisno od stepena oštećenja organizma izraženog u procentu, ratni vojni invalidi razvrstavaju se u deset grupa invaliditeta i to od prve do desete grupe.

Ovisno od stepena tjelesnog oštećenja, da bi invalid stekao svojstvo ratnog vojnog invalida i da bi mu bio utvrđen procenat invaliditeta, potrebno je da isti podnese zahtjev za utvrđivanje vojnog invaliditeta, ali istovremeno da podnese i zahtjev za ostvarivanje prava iz ove grane socijalnog osiguranja. Ova dva zahtjeva se moraju razlikovati, jer je izvjesno da se prava ostvaruju tek na osnovu traženja, a i tim prije, jer se neka prava ostvaruju retroaktivno u odnosu na dan podnošenja zahtjeva. Kako je po Zakonu o pravima branilaca i članova njihovih porodica predviđeno tzv. **prevođenje** ranijih korisnika ovih prava po novom zakonu, to se zakonodavac odlučio da većinu prava veže za dan stupanja na snagu citiranog Zakona.¹⁷

15 Međunarodna klasifikacija oštećenja, nesposobnosti i hendikepiranosti (ICIDH) koja je prvobitno objavljena od Svjetske zdravstvene organizacije u probnu svrhu 1980. godine. Razvijena nakon sistematičnih pokušaja na raznim poljima i nakon međunarodnih konsultacija u zadnjih pet godina, ista je usvojena od strane 44. Skupštine Svjetske zdravstvene organizacije održane 22.05.2001. godine (Rezolucija WHA 54.21) za međunarodnu upotrebu. Međunarodna klasifikacija bolesti i s tim u vezi zdravstveni problemi (skraćenica: ICD-10) je objavljena kao Deseta revizija, Poglavlje 1 do 3, od Svjetske zdravstvene organizacije, Ženeva 1992. – 1994.

16 Posttraumatski stresni poremećaj (PTSP) se može definirati kao zakašnjeni ili produženi odgovor na stresni događaj ili situaciju (bilo kratkog ili dugog trajanja) izuzetno ugrožavajuće (prijeteće) ili katastrofalne prirode, koji vjerovatno u skoro svake osobe izaziva sveprožimajuću uznemirenost.

Prije ili kasnije i kod nas se mora mnogo ozbiljnije prići uvođenju posttraumatskog stresnog poremećaja u listu vojnog invaliditeta. Centralno mjesto u procjenama oštećenja organizma, svakako, imaju trajne promjene ličnosti, kao finale posttraumatskih preživljavanja pacijenta i dijagnostički minimum za mediko-legalnu verifikaciju.

Izvor: Posttraumatski stresni poremećaj – novi uzrok invaliditeta i invalidnosti, Institut za ocjenjivanje radne sposobnosti - Sarajevo, Sarajevo, 2002.

17 Prof. dr. Sead Dedić, "Socijalno pravo", Sarajevo 2005., str. 194. – 195.

Prema tome, da bi došlo do socijalnozaštitnog pravnog odnosa ratnih vojnih invalida, neophodno je da se kumulativno ispune tri uslova:

1. pravni osnov, odnosno status zaštićenog lica,
2. nastupanje zaštićenog (socijalnog) slučaja
3. izjava (zahtjev) lica pogođenog tim slučajem.

1.3. Elementi pravnih odnosa socijalnog obezbjeđenja (socijalnih prava) ratnih vojnih invalida

Elementi pravnih odnosa socijalnog obezbjeđenja ratnih vojnih invalida su grupisani na slijedeći način:

1. subjekti pravnih odnosa socijalnog obezbjeđenja ratnih vojnih invalida,
2. prava i obaveze iz pravnih odnosa socijalnog obezbjeđenja ratnih vojnih invalida
3. pravo na socijalne prestacije ratnih vojnih invalida.

1.3.1. Subjekti pravnih odnosa socijalnog obezbjeđenja ratnih vojnih invalida

Subjekti pravnih odnosa socijalnog obezbjeđenja (prava) ratnih vojnih invalida su:

1. zaštićena lica iz reda ratnih vojnih invalida
2. organ uprave nadležan za poslove boračko-invalidske zaštite putem kojeg se ostvaruju prava ratnih vojnih invalida.

1.3.2. Prava i obaveze iz pravnih odnosa socijalnog obezbjeđenja (prava) ratnih vojnih invalida

Osnovna prava ratnih vojnih invalida su:

1. lična invalidnina
2. dodatak za njegu i pomoć od strane drugog lica
3. ortopedski dodatak
4. zdravstvena zaštita, ukoliko to pravo ne mogu ostvariti po drugom osnovu

5. naknada za ishranu i smještaj za vrijeme putovanja i boravka u drugom mjestu po pozivu nadležnog organa uprave iz oblasti boračko-invalidske zaštite.

1.3.2.1. Lična invalidnina

Pravo na ličnu invalidninu je bezuslovno pravo koje ratnom vojnom invalidu pripada bez obzira na imovinsko stanje, na prihod od samostalne djelatnosti, socijalnog osiguranja ili na prihod ostvaren po bilo kojem drugom osnovu. Lična invalidnina ratnog vojnog invalida utvrđuje se u mjesečnim iznosima, prema grupi vojnog invaliditeta. Osnovica za određivanje mjesečnih novčanih primanja utvrđuje se u početnom iznosu od 734,00 KM, koja se odlukom Vlade Federacije Bosne i Hercegovine početkom svake godine mijenja i usklađuje prema kretanju indeksa maloprodajnih cijena, prema podacima Federalnog zavoda za statistiku iz prethodne godine i visine raspoloživih sredstava planiranih u federalnom budžetu za tekuću godinu. Mjesečni iznos invalidnine ratnih vojnih invalida od I do X grupe određuje se u procentu od osnovice, i to od 100% I grupe, pa do 5% X grupe.

1.3.2.2. Dodatak za njegu i pomoć od strane drugog lica

Pravo na dodatak za njegu i pomoć od strane drugog lica imaju ratni vojni invalidi od I do IV grupe, koji su nesposobni za vršenje osnovnih životnih potreba bez pomoći drugog lica. U cilju ostvarivanja prava na dodatak za njegu i pomoć od strane drugog lica, ratni vojni invalidi se razvrstavaju u tri stepena i to:

1. u prvi stepen – ratni vojni invalidi I grupe, koji su potpuno nesposobni da se brinu o sebi i samostalno obavljaju osnovne životne potrebe, a kojima je potrebna stalna njega i pomoć od strane drugog lica
2. u drugi stepen – ostali ratni vojni invalidi prve grupe, kao i ratni vojni invalidi II, III i IV grupe kod kojih pored vojnog invaliditeta, postoje i druga oštećenja organizma koja su nastala nezavisno od vojnog invaliditeta, a koja su zajedno sa vojnim invaliditetom jednaka oštećenju organizma vojnog invalida I grupe razvrstanih u prvi stepen dodatka,
3. u treći stepen – vojni invalidi od II, III i IV grupe, čija je nesposobnost jednaka nesposobnosti vojnog invalida I grupe razvrstanih u drugi stepen dodatka.

Iznos dodatka za pomoć i njegu od strane drugog lica utvrđuje se od osnovice kako slijedi:

1. za prvi stepen 100% od osnovice,
2. za drugi stepen 70% od osnovice,
3. za treći stepen 50% od osnovice.

Pravo na dodatak za njegu i pomoć od strane drugog lica utvrđeno je Zakonom o pravima branilaca i članova njihovih porodica i Pravilnikom o dodatku za njegu i pomoć od strane drugog lica vojnih invalida kojim se propisuju medicinske indikacije za razvrstavanje vojnih invalida od I do IV grupe prema potrebi za njegom i pomoći od strane drugog lica i grupi vojnog invaliditeta u stepen dodatka.¹⁸

1.3.2.3. Ortopedski dodatak

Pravo na ortopedski dodatak imaju vojni invalidi kojima je vojni invaliditet utvrđen zbog težih oštećenja organizma koja su neposredna posljedica rata, odnosno zadobijene rane, povrede, ozljede ili bolesti koja je prouzrokovala amputaciju ekstremiteta ili teško oštećenje funkcije ekstremiteta, ako i zbog potpunog gubitka vida na oba oka ili enukleacije jednog oka. Navedena oštećenja organizma razvrstavaju se u tri stepena, prema težini, vrsti i uzroku oštećenja.

Osnovica za određivanje visine ortopedskog dodatka je mjesečni iznos lične invalidnine vojnog invalida I grupe, pa u skladu s tim, visina ortopedskog dodatka iznosi mjesečno:

1. za prvi stepen – 29% od osnovice,
2. za drugi stepen – 22% od osnovice
3. za treći stepen – 17% od osnovice

U slučaju kad kod vojnog invalida postoji kombinacija više oštećenja prvog stepena, ortopedski dodatak se povećava za 25%.

Pravo na ortopedski dodatak je regulirano Zakonom o pravima branilaca i članova njihovih porodica i Pravilnikom o ortopedskom dodatku vojnih invalida prema kome ovo pravo ima vojni invalid kome je vojni invaliditet utvrđen na osnovu Pravilnika o utvrđivanju procenta vojnog invaliditeta zbog oštećenja organizma koja se razvrstavaju po stepenima.¹⁹

¹⁸ Pravilnik o dodatku za njegu i pomoć od strane drugog lica vojnih invalida donesen je od rukovodioca Federalnog organa uprave zaduženog za oblast boračko-invalidske zaštite 20.7.2004. godine pod brojem 01-02-1134/04.

¹⁹ Pravilnik o utvrđivanju procenta vojnog invaliditeta sa Listom procenata vojnog invaliditeta donesen je od rukovodioca Federalnog organa uprave za poslove boračko-invalidske zaštite 20.7.2004. godine pod brojem

1.4. Pravo na socijalne prestacije ratnih vojnih invalida

Socijalna prava ratnih vojnih invalida su dosta raznovrsna, jer se nastojalo kroz zakonsku regulativu postići što veća socijalna sigurnost iz ove posebne vrste socijalnog obezbjeđenja. Za socijalne prestacije ratnih vojnih invalida se može reći da su kauzalne i odmjereno regulirane, tako da se one daju ne samo u novcu, nego i u naturi i uslugama. Treba posebno naglasiti da ratni vojni invalidi imaju prava da prema Zakonu o pravima branilaca i članova njihovih porodica mogu pod povoljnijim uvjetima ostvariti pravo na penziju i dodatak na penziju u skladu sa propisima iz oblasti penzijsko-invalidskog osiguranja. Osim navedenih osnovnih prava ratnih vojnih invalida koja se finansiraju iz budžeta Federacije BiH kao prestacija u novcu, kao posebnu novčanu prestaciju reguliranu zakonom, ističu se prava dobitnika ratnih priznanja i odlikovanja i članova njihovih porodica uređenih na nivou Federacije BiH.²⁰

Ovim Zakonom uređena su: prava, uvjeti i postupak za ostvarivanje prava dobitnika ratnih priznanja i odlikovanja (što podrazumijeva i ratne vojne invalide nosioce ratnih priznanja i odlikovanja) i članova porodica poginulih, umrlih i nestalih lica koja su posthumno dobitnici ratnih priznanja i odlikovanja kao pripadnici Armije RBiH, Hrvatskog vijeća obrane i MUP-a za vojne zasluge u Odbrambeno-oslobodilačkom ratu od 18.9.1991. godine do 23.12.1995. godine. Zakonom su utvrđena priznanja i odlikovanja za korisnike ovog prava iz reda Armije RBiH i Hrvatskog vijeća obrane.

Nosiocima najvećih ratnih priznanja i odlikovanja osim prava reguliranih Zakonom o pravima branilaca i članova njihovih porodica, pripadaju i prava utvrđena drugim propisima iz oblasti boračko-invalidske zaštite.

Vlada Federacije BiH je, osim navedenih novčanih prestacija, regulirala, te obezbijedila način i obim ostvarivanja socijalnih prava u naturi i uslugama. Jedno od najvećih prava u naturi koje je obezbijedila i ostvarila Vlada FBiH je pravo na besplatno (poklonjeno) motorno vozilo za ratne vojne invalide 100% I grupe.

Od socijalnih prava u vidu usluga koje je obezbijedila Vlada Federacije BiH za ratne vojne invalide – paraplegičare treba istaći program fertiliteta paraplegičara koji je započet u julu 1999. godine. Uz sve istaknute socijalne prestacije ratnih vojnih invalida u novcu, naturi i uslugama koje

01-02-1134/04 i Pravilnik o ortopedskom dodatku vojnih invalida koji je donesen od rukovodioca Federalnog organa uprave za poslove boračko-invalidske zaštite 20.07.2004. godine pod brojem 01-02-1134/04.

20 Zakon o posebnim pravima dobitnika ratnih priznanja i odlikovanja i članova njihovih porodica („Službene novine Federacije BiH“, br. 70/05 i 61/06).

su regulirane federalnim propisima ili odlukama Vlade Federacije BiH, treba istaći i Fondaciju za pružanje pomoći u rješavanju stambenih pitanja pripadnika boračkih populacija u Federaciji BiH, koja je osnovana Odlukom Vlade Federacije BiH.²¹ Dakle, putem Fondacije boračka populacija u cijelosti (pa i ratni vojni invalidi) rješavaju socijalno pravo na stan koji predstavlja kombinovanu socijalnu prestaciju u novcu i naturi. Djelatnost Fondacije je pružanje pomoći u:

- opravci i sanaciji porodičnih i stambenih zgrada, stanova u privatnom vlasništvu i stanova na kojima postoji stanarsko pravo;
- izgradnja novih stambenih jedinica i
- osiguranje povoljnih kredita za ove namjene.

Pravilnikom su utvrđeni uslovi, način i kriterij za pružanje pomoći u rješavanju stambenih pitanja: ratnih vojnih invalida, članova porodica šehida, poginulih i nestalih boraca, demobiliziranih boraca, porodica umrlih ratnih vojnih invalida i porodica umrlih demobiliziranih boraca, koji nemaju riješeno stambeno pitanje. Pravilnik sadrži kriterije i mjerila za utvrđivanje liste prioriteta od kojih se posebno ističe dužina učešća u oružanim snagama, stepen invaliditeta kod ratnih vojnih invalida, ratna priznanja, učešće i rezultati u invalidskom sportu, kao i stimulans za povratak u predratna prebivališta na prostoru Republike Srpske, a po osnovu svih ovih kriterija i mjerila dobija se određeni broj bodova i tako sačinjava lista prioriteta za stambeno zbrinjavanje. Uz sva pobrojana osnovna i druga socijalna prava ratnih vojnih invalida reguliranih na nivou Federacije BiH, a sve u cilju što veće socijalne sigurnosti iz ove posebne vrste socijalnog obezbjeđenja, posebno su obrađuju prava demobiliziranih boraca i dopunskih prava branilaca i članova njihovih porodica.

1.5. Prava demobiliziranih boraca i druga (dopunska) prava boraca i članova njihovih porodica koja su regulirana kantonalnim zakonima

Zakon o pravima branilaca i članova njihovih porodica je pri reguliranju osnovnih prava boračke populacije u cijelosti, predvidio i druga prava,

21 Odluka o osnivanju Fondacije za pružanje pomoći u rješavanju stambenih pitanja pripadnika boračkih populacija („Službene novine Federacije BiH“, br. 322/02); Statut Fondacije za pružanje pomoći u rješavanju stambenih pitanja pripadnika boračkih populacija donio je Odbor povjerenika Fondacije na prvoj sjednici održanoj 02.08.2002. godine na koji je Vlada Federacije BiH dala saglasnost svojom Odlukom br. 401/2002 od 07.08.2002. godine i Pravilnik o uslovima, načinu i kriterijima za dodjelu sredstava za pružanje pomoći u rješavanju stambenih pitanja pripadnika boračkih populacija, koji je donio Upravni odbor Fondacije na sjednici održanoj 12.05.2006. godine.

od kojih posebno ističe da kantoni u Federaciji BiH utvrđuju postupak i način ostvarivanja zdravstvene zaštite, liječenja u inozemstvu, pravo na ortopedsko pomagalo, zapošljavanje, prava branilaca i članova njihovih porodica koja ostvaruju kao druga prava u skladu sa federalnim i kantonalnim propisima koja nisu obuhvaćena Zakonom o pravima branilaca i članova njihovih porodica, te na kraju posebno ističe da kantoni svojim propisima prioritetno rješavaju stambena pitanja pripadnika boračke populacije. Federalnim Zakonom se obavezuju kantoni da svojim propisima osiguraju stambeno zbrinjavanje i pomoć u stambenom zbrinjavanju boračke populacije po pravu prvenstva, kako slijedi:

1. djeca poginulih, umrlih i nestalih boraca bez oba roditelja i ratni vojni invalidi sa oštećenjem organizma od 100% I grupe;
2. porodice sa dva i više poginulih, umrlih i nestalih boraca i ratni vojni invalidi sa oštećenjem organizma od 100% II grupe;
3. porodice poginulih, umrlih i nestalih boraca i ratni vojni invalidi sa oštećenjem organizma od 90%, 80% i 70%;
4. ostali ratni vojni invalidi i
5. demobilizirani borci.

Dakle, federalni zakon je regulirao, u suštini, samo osnovna prava boračke populacije, a kantone obavezao da svojim propisima riješe veoma širok i značajan broj socijalnih prava, koja bi, ako bi bila i ostvarena, polučila heterogen sistem socijalnog obezbjeđenja ratnih vojnih invalida, ali i ostalih branilaca i članova njihovih porodica. Uz ovu krupnu manjkavost, posebno ističem da rješavanje ovog pitanja na ovakav način, nije u skladu sa Ustavom Federacije BiH, niti sa ustavima kantona. Ustavi u Federaciji BiH su ovo pitanje riješili kao podijeljenu nadležnost, a to znači da Federacija BiH, niti može, a niti treba, da jednostrano obavezuje kantonalne vlasti na rješavanje ovog pitanja na navedeni način. To je i dovelo do toga da svih deset kantona u Federaciji BiH ovo pitanje riješi svako na drugačiji način, a to prije svega zbog toga što su ekonomsko-finansijske mogućnosti svih kantona različite. Kako se, u pravilu, prava iz boračkih prinadležnost rješavaju i ostvaruju prema mjestu prebivališta, to je dovelo do toga da borci i članovi njihovih porodica imaju različito regulirana, a potom i ostvarena prava u Federaciji BiH.²² To su: ratni vojni invalidi i

²² Zakon o dopunskim pravima boraca – branitelja Bosne i Hercegovine („Službene novine Kantona Sarajeva“, broj. 2/02 i 28/03); Zakon o dopunskim pravima boraca – branitelja i članova njihovih porodica („Službene novine Tuzlanskog kantona“, broj. 7/02); Zakon o dopunskim pravima branilaca i članova njihovih porodica („Službeni glasnik Unsko-sanskog kantona“, broj. 3/05); Zakon o dopunskim pravima branilaca i članova njihovih porodica („Službene novine Zeničko-dobojskog kantona“, broj. 6/06); Zakon o dopunskim

članovi njihovih porodica, članovi porodica šehida, poginulih, umrlih i nestalih boraca, demobiliziranih boraca i lica sa naročitim zaslugama u Odbrambeno-oslobodilačkom ratu, a u to su uključena i druga pitanja iz oblasti zaštite boraca i članova njihovih porodica, koja imaju prebivalište na području određenog kantona.²³

Zakonom o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica Federacije Bosne i Hercegovine²⁴ uređuju se: prava, uslovi i postupak za ostvarivanje prava demobiliziranih branilaca, kao i zaslužnih lica u Odbrambeno-oslobodilačkom ratu, te prava, uslovi i postupak za ostvarivanje prava članova porodica demobiliziranih branilaca.

Ovim zakonom braniocem se smatra pripadnik Armije RBiH, Hrvatskog vijeća obrane i policije, tj. nadležnog organa unutrašnjih poslova, koji su učestvovao u odbrani Bosne i Hercegovine (početak agresije na općinu Ravno) od 18.9.1991. do 23.12.1996. godine, odnosno do prestanka neposredne ratne opasnosti i koji je demobiliziran rješenjem nadležnog vojnog organa, kao i lice koje je učestvovalo u pripremi za odbranu i u odbrani Bosne i Hercegovine u periodu prije 18.9.1991. godine, a koje je angažirano od nadležnog organa. Pod učešćem u odbrani Bosne i Hercegovine, smatra se učešće u oružanom otporu i djelovanje koje je u direktnoj vezi sa pružanjem otpora. Dobrovoljcem u organiziranju otpora, smatra se pripadnik vojnih i policijskih jedinica koji je učestvovao u pripremi za odbranu i u odbrani Bosne i Hercegovine u periodu od 18.9.1991. do 19.6.1992. godine, kao i drugo lice koje nije bilo vojni obveznik u vrijeme dobrovoljnog stupanja u oružane snage i ostao neprekidno u jedinicama do kraja rata, ili je ranije demobiliziran od nadležnog vojnog organa. Pod veteranom se podrazumijeva lice koje je stupilo u jedinice Oružanih snaga od 19.6.1992. godine do kraja 1992. godine, i ostalo neprekidno do 23.12.1995. godine ili je ranije demobilizirano od nadležnog organa, ali ne na lični zahtjev. Kako Bosna i Hercegovina na dan 18.9.1991. godine nije bila međunarodno priznata država, postavlja se pitanje legalnosti i legitimnosti priznavanja ovih svojstava od navedenog datuma, kao što se isto pitanje postavljalo i u prethodnom dijelu ovog rada za druge uživaoc boračkih prinadležnosti.

pravima boraca i članova njihovih porodica u Bosanskojpodrinjskom kantonu Goražde („Službene novine Bosanskojpodrinjskog kantona Goražde“, broj. 3/05).

23 Napomena: U daljnjoj obradi ove teme, neće se više obrađivati dopunska prava za bilo koju preostalu kategoriju boračke populacije koje mogu ostvariti socijalna prava po Zakonu o pravima branilaca i članova njihovih porodica, iz kojeg su svi kantoni unificirano preuzeli lica koja mogu ostvariti predmetna prava iz oblasti boračke zaštite.

24 Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica („Službene novine Federacije BiH“, broj: 61/06, 27/08 i 32/08).

Članovi porodice demobiliziranog borca, utvrđeni zakonom su:

1. bračni partner, djeca rođena u braku i van braka (uža porodica);
2. usvojena djeca, kao i pastirčad koja žive u zajedničkom domaćinstvu sa demobiliziranim braniteljem;
3. roditelji i usvojlac;
4. očuh i maćeha koji žive u zajedničkom domaćinstvu sa demobiliziranim braniteljem;
5. djed i nana, po ocu i majci, koji su se starali o podizanju i odgoju lica od koga izvide pravo i sa kojim žive u zajedničkom domaćinstvu i koji su živjeli u zajedničkom domaćinstvu sa demobiliziranim braniocem neposredno prije njegovog stupanja u Oružane snage BiH, pod uslovom da nema lica iz tačke 1., 2., 3., i 4.
6. maloljetna braća i sestre, kao i braća i sestre nesposobni za privređivanje, a čija je nesposobnost nastupila prije 15. godine života, ako zajedno žive sa demobiliziranim braniocem i ukoliko nemaju roditelje, odnosno članove uže porodice;
7. vanbračni partner demobiliziranog branioca sa kojim živi u zajedničkom domaćinstvu najmanje tri godine, ili kraće ako imaju zajedničko dijete.

Prava demobiliziranih branilaca su:

1. novčana naknada za vrijeme nezaposlenosti;
2. pravo po osnovu preostale radne sposobnosti;
3. stimulativne mjere i prednost pri zapošljavanju;
4. prednost pri dodjeli kredita za podsticanje zapošljavanja;
5. povoljniji uvjeti penzionisanja;
6. osnovno obezbjeđenje;
7. zdravstvena zaštita;
8. stambeno zbrinjavanje;
9. subvencioniranje plaćanja naknade troškova korištenja građevinskog zemljišta;
10. prednost pri upisu u obrazovne ustanove i pravo na obezbjeđenje sredstava za nabavku udžbenika;
11. prednost pri dodjeli stipendija i smještaja u studentske domove.

Prava članova porodica demobiliziranih branilaca pod uslovima utvrđenim prijedlogom zakona su:

1. zdravstvena zaštita;
2. prednost pri upisu u obrazovne ustanove i prvo na obavezna sredstva za nabavku udžbenika;
3. prednost pri dodjeli stipendija i smještaja u đачke i studentske domove;
4. prednost pri zapošljavanju;
5. pomoć u slučaju smrti.

Osnovicu za sva novčana primanja po zakonu čini prosječna mjesečna neto plaća isplaćena u Federaciji BiH u prethodnoj godini, prema izvještaju Zavoda za statistiku Federacije BiH. Kako su prava iz Zakona o pravima demobiliziranih boraca u Federaciji BiH finansijski neostvariva, pa i uz imovinski cenzus, postavlja se pitanje stvarne potrebe za ovim zakonom, tim prije što je donesen kao predizborni i finansijski neutemeljen propis, a u 2010. godini se pokazao finansijski neodrživim propisom.

Uz sve manjkavosti reguliranih prava demobiliziranih boraca, želim istaći i osnovnu karakteristiku svih navedenih dopunskih prava, koja ni po pitanju reguliranja nisu u cijelosti ujednačena i unificirana. I tamo gdje su dopunska prava bar približno unificirano regulirana, po pitanju njihovih ostvarivanja, vlada potpuna neujednačenost i šarolikost, jer svi kantoni nemaju iste finansijske mogućnosti za ostvarivanje reguliranih prava. Zbog neujednačenosti, neizdiferenciranosti i nesvrishodnosti ostvarivanja dopunskih prava po kantonima koji su donijeli svoje zakone, Skupština Saveza ratnih vojnih invalida Bosne i Hercegovine, zahtijevala je od Vlada Federacije BiH da formira posebnu Fondaciju za finansiranje dopunskih prava branilaca i članova njihovih porodica i druga prava), kako bi se nivo prava za sve branioce FBiH izjednačio, bez obzira na njihovo prebivalište, što je moguće po važećim Ustavnim odredbama, uz prenošenje nadležnosti kantona na Federaciju BiH.²⁵ Od svih dopunskih prava želim posebno da ukažem na svu težinu i složenost zdravstvene zaštite boračke populacije koju su u svojim kantonalnim zakonima predvidjeli i regulirali svi kantoni koji su donijeli ove zakone kao dopunsko pravo za lica koja nisu osigurana.

²⁵ Zaključci 11. redovne Skupštine Saveza ratnih vojnih invalida Bosne i Hercegovine, održane u Sarajevu 29.06.2006. godine, i to tačke 2. i 3. koje su podržale sva boračko-branilačka udruženja – udruge nastale iz Armije RBiH i Hrvatskog vijeća obrane.

To je regulirano odredbama Zakona o zdravstvenom osiguranju Federacije BiH²⁶ i Zakonom o pravima branilaca i članova njihovih porodica i to kao osnovno pravo iz oblasti zdravstvene zaštite. Kako je zdravstvena zaštita, kao veoma složeno i kompleksno socijalno pravo, definirano i regulirano propisima Federacije Bosne i Hercegovine i propisima određenih kantona, i kako je to pravo globalno sa naučne i stručne strane u najvećem dijelu dobro izdiferencirano i svrsishodno regulirano, ovdje će zbog toga biti riječi samo o posttraumatskom stresnom poremećaju (PTSP), kao novom uzroku invalidnosti, koji nerijetko donosi i gubitak radne sposobnosti. Posttraumatski stresni poremećaj kao novi uzrok invalidnosti koji često rezultira gubitkom radne sposobnosti, u svim bosanskohercegovačkim naučnim oblastima a posebno medicinskoj i psihijatrijskoj praksi tek traži svoje mjesto. Zbog toga ovo pitanje treba promatrati sa pozicije i iskustava zemalja koje su po ovom pitanju odmakle daleko od Bosne i Hercegovine i čije spoznaje imaju načelnu edukativnu ulogu, kao i naša iskustva i spoznaje po pitanju ove savremene i nove bolesti – zdravstvenog problema.²⁷ Osim posttraumatskog stresnog sindroma i druge bolesti i oboljenja, rane, povrede i ozljede nastale u ratu, pitanja su kojima treba posvetiti posebnu pažnju, a od kojih zavisi ostvarivanje mnogih prava i predmet su ocjene radne sposobnosti i ocjene invalidnosti.

Razmatrajući ovo pitanje, dolazi se do spoznaje da je zdravstveni problem – posttraumatski stresni poremećaj samo jedan od mogućih uzročnika gubitka radne sposobnosti. Na ovom mjestu želim posebno ukazati na problem ratnih vojnih invalida, koji su veoma mladi bili uključeni u odbranu suvereniteta i integriteta Bosne i Hercegovine, praktično iz srednjoškolskih klupa. Ti branioci – ratni vojni invalidi, koji nisu imali ni teoretsku šansu da zasnaju radni odnos, danas su paraplegičari, kvadriplegičari, tetraplegičari, slijepi, amputirci obostranih ekstremiteta i lica sa visokim amputacijama pojedinih ekstremiteta, ili sa teškim oboljenjima. Po postojećim pozitivnim zakonskim propisima u Federaciji BiH, oni ne mogu ostvariti pravo na invalidsku penziju iz penzijsko-invalidskog osiguranja, iako imaju staža onoliko koliko su proveli u Oružanim snagama koji im je priznat kao staž u dvostrukom trajanju. Imajući u vidu penzionisanje pripadnika Oružanih snaga BiH pod povoljnijim uslovima²⁸,

26 Zakon o zdravstvenom osiguranju ("Službene novine Federacije BiH", broj: 30/97, 7/02 i 70/08).

27 Brošura Instituta za ocjenjivanje radne sposobnosti „Posttraumatski stresni poremećaj – novi uzrok invaliditeta i invalidnosti, Sarajevo, mart 2002. godine, str. 20 – 25.

28 Uredbe o povoljnim uslovima za sticanje prava na strosnu penziju vojnih osiguranika Vojske Federacije BiH ("Službene novine Federacije BiH", broj: 2/00 i 21/01);
Uredbe o povoljnim uslovima za sticanje prava na strasno penziju vojnih osiguranika Vojske Federacije BiH

a tiče se najčešće zdravih ljudi, smatram da je nemoralno i neopravdano uskraćivanje ovog prava najtežim ratnim vojnim invalidima. Mišljenja sam da se može omogućiti pravo na penzionisanje ratnim vojnim invalidima kod kojih je radna nesposobnost nastupila zbog rane, povrede, bolesti, zbog čega je utvrđeno tjelesno oštećenje, a koji ne mogu to pravo da ostvare po Zakonu o penzijsko-invalidskom osiguranju Federacije BiH. Za ova lica, s obzirom da nisu mogla imati radi staž, mogao bi se kao osnov uzeti poseban staž u oružanim snagama - kao staž u dvostrukom trajanju, pa ako treba i višestrukom trajanju. Ovim licima bi se ovo pravo moralo priznati, tim prije, ako se zna da penziju pod povoljnijim uslovima mogu ostvariti i državni službenici i namještenici bivšeg Federalnog ministarstva odbrane. Uz istaknuti problem najtežih ratnih vojnih invalida (100% I grupe), kojih je i najmanje, a u stanju su permanentne i stalne potrebe, ukazat ću još i na činjenicu da bi se i ostalim težim ratnim vojnim invalidima trebali omogućiti povoljniji uvjeti penzionisanja, i to po mom mišljenju na način i pod uslovima koji su određeni za dobitnike ratnog priznanja ili odlikovanja. To znači da bi ovim težim ratnim vojnim invalidima trebalo omogućiti pravo na punu starosnu penziju sa navršenih 35 godina penzijskog staža, bez obzira na godine života, odnosno pravo na starosnu penziju kada navrš 55 godina života i najmanje 20 godina penzijskog staža, pod uvjetima i na način propisan Zakonom o penzijskom i invalidskom osiguranju.²⁹ Prema tome, s obzirom da su finansijske i ekonomske mogućnosti Federacije Bosne i Hercegovine veoma ograničene, te se ne može pružiti adekvatna zaštita i reguliranje odgovarajućih socijalnih prava svim borcima i članovima njihovih porodica, onda bi se mogli utvrditi bar prioriteti i njima omogućiti uslove života dostojne čovjeku.

1.6. Mirnodopski vojni invalidi

Mirnodopski vojni invalidi su po Zakonu o pravima branilaca i članova njihovih porodica, kada je u pitanju obim i visina prava, kao i ostvarivanje i postupak ostvarivanja pripadajućih prava u cijelosti izjednačeni sa ratnim vojnim invalidima. Da bi lice steklo status mirnodopskog vojnog invalida ono u miru, bez namjere, vršeći vojnu dužnost, zadobije ranu ili povredu, pa zbog toga nas-

("Službene novine Federacije BiH", broj: 14/04, 27/04 i 47/04);

Uredbe o sticanju prava na strasno penziju pod povoljnijim uvjetima pripadnika bivše Vojske Federacije BiH i državnih službenika i namještenika bivšeg Federalnog ministarstva odbrane ("Službene novine Federacije BiH", broj: 75/06, 58/07 i 89/07 i 31/08).

29 Zakon o posebnim pravima dobitnika ratnih priznanja i odlikovanja i članova njihovih porodica (Službene novine FBiH, br. 70/05 i 61/06) i Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju (Službene novine FBiH, br. 29/98, 49/00, 32/01, 73/05, 59/06 i 4/09).

tupi oštećenje njegovog organizma najmanje za 20%, odnosno kod njega, usljed bolesti ili pogoršanja bolesti nastupi oštećenje njegovog organizma najmanje za 60% u periodu od 24.12.1996. godine.

Ukoliko mirnodopski vojni invalid naknadno ispuni uvjete za stjecanje svojstva ratnog vojnog invalida, po osnovu učešća u oružanim snagama stječe svojstvo ratnog vojnog invalida, a invaliditet mu se utvrđuje prema ukupnom oštećenju organizma po oba osnova.

1.7. Osnovna prava članova porodice poginulog, umrlog, nestalog borca i umrlog ratnog vojnog invalida

Članom porodice poginulog, umrlog, nestalog borca i umrlog ratnog vojnog invalida smatraju se:

1. bračni drug, djeca rođena u braku i van braka;
2. usvojena djeca, kao i pastoračad koja su sa poginulim ili nestalim braniocem, odnosno umrlim ratnim vojnim invalidom živjela u zajedničkom domaćinstvu posljednju godinu prije njegove smrti ili nestanka, odnosno stupanja u oružane snage;
3. roditelji i usvojilac;
4. očuh i maćeha koji su sa poginulim, umrlim, nestalim braniocem, odnosno umrlim ratnom vojnim invalidom živjeli u zajedničkom domaćinstvu najmanje tri godine neposredno prije njegove smrti, odnosno stupanja u oružane snage;
5. djed i nana – po ocu i majci, koji su se starali o podizanju i odgoju lica od koga izvode svoje pravo i sa kojim su živjeli u zajedničkom domaćinstvu najmanje tri godine neposredno prije stupanja u oružane snage, pod uvjetom da nema lica iz tačke 1., 2., 3. i 4.;
6. maloljetna braća i sestre, kao i braća i sestre nesposobni za privređivanje, a čija je nesposobnost nastupila prije 15. godine života, ako su sa njim živjeli u zajedničkom domaćinstvu do njegove smrti, odnosno stupanja u oružane snage i ukoliko nemaju roditelje, odnosno članove uže porodice;
7. vanbračni drug neoženjenog poginulog, umrlog, nestalog branioca sa kojim je imao dijete i sa kojim je živio u zajedničkom domaćinstvu najmanje godinu dana prije njegove smrti, odnosno stupanja u oružane snage, ako je taj status dokazao u roku od 12 mjeseci od dana smrti tog lica.

Kako se vidi iz naprijed pobrojanog, u zajedničkom domaćinstvu su određena lica sa nosiocem prava ili sa licem od koga se izvodi pravo morala živjeti jednu ili tri godine, s tim da se pod pojmom zajedničko domaćinstvo smatra zajednica stanovanja, privređivanja i trošenja ostvarenih prihoda.

Osnovno pravo člana porodice poginulog, umrlog, nestalog borca i umrlog ratnog vojnog invalida su:

1. porodična invalidnina;
2. uvećana porodična invalidnina;
3. pomoć u slučaju smrti;
4. zdravstvena zaštita;
5. naknada za ishranu i smještaj za vrijeme putovanja i boravka i u drugom mjestu ukoliko lice bude pozvano od strane organa državne uprave za poslove boračko-invalidske zaštite.

1.7.1. Porodična invalidnina

Da bi članovi porodice poginulog, umrlog i nestalog borca, kao članovi porodice umrlog ratnog vojnog invalida od I do IV grupe koji je bio korisnik dodatka za njegu i pomoć od strane drugog lica i sa kojim su do njegove smrti živjeli u zajedničkom domaćinstvu pet godina prije njegove smrti, mogli ostvariti porodičnu invalidninu, treba da ispune određene uvjete i to:

1. udovica kada navrši 45 godina života ili udovac kada navrši 60 godina života, kao i prije navršenih 45 odnosno 60 godina života, ako ih nadležna ljekarska komisija proglasi trajno nesposobnim za rad ili ako je djeci prestalo pravo prema ovom Zakonu;
2. djeca rođena u braku ili van braka, usvojenici i pastorčad do navršene 15. godine života, odnosno, ako su na školovanju do kraja trajanja redovnog školovanja, a najkasnije do navršene 25. godine života, a nesposobni su za privređivanje, onda za vrijeme dok ta nesposobnost traje, pod uvjetom da je nesposobnost nastupila prije navršene 15. godine života, odnosno 25 godine života, ukoliko su bila na redovnom školovanju. Ako je školovanje prekinuto zbog bolesti ili službe u oružanim snagama za vrijeme ratnog stanja, ova lica mogu se koristiti pravom na porodičnu invalidninu i za vrijeme bolovanja, odnosno službe u oružanim snagama za vrijeme ratnog stanja i to do navršene 25. godine života, a poslije toga najviše još za onoliko vremena ko-

liko su izgubili od redovnog školovanja, ako je redovno školovanje produženo prije navršene 25. godine života;

3. roditelji i usvojioци imaju pravo na porodičnu invalidninu, iako su lica iz tačke 1. i 2. ostvarila to pravo;
4. očuh i maćeha ukoliko nema lica iz tačke 3. koji su sa poginulim branioцем, odnosno umrlim ratnim vojnim invalidom živjeli u zajedničkom domaćinstvu najmanje tri godine neposredno prije njegove smrti, odnosno stupanja u oružane snage. Očuh, maćeha i usvojilac koji ispunjavaju uvjete za priznavanje prava na porodičnu invalidninu imaju preče pravo od roditelja koji nisu vršili roditeljske dužnosti u skladu sa Zakonom;
5. djed i nana (po ocu i majci), koji su se starali o podizanju i odgoju lica od koga izvede pravo i sa kojim su živjeli u zajedničkom domaćinstvu najmanje tri godine neposredno prije njegovog stupanja u oružane snage, pod uvjetom da nema lica iz tačke 1., 2., 3. i 4.;
6. maloljetna braća i sestre, kao i braća i sestre nesposobni za privređivanje, a čija nesposobnost je nastupila prije navršene 15. godine života, ako su sa njim živjeli u zajedničkom domaćinstvu do njegove smrti, odnosno do stupanja u oružane snage i ukoliko nemaju roditelje, odnosno članove uže porodice;
7. vanbračni drug neoženjenog, poginulog, umrlog, nestalog branioca sa kojim je imao dijete is a kojim je živio u zajedničkom domaćinstvu najmanje godinu dana prije njegove smrti, odnosno stupanja u oružane snage, ako je taj status dokazao u roku od 12 mjeseci od dana smrti tog lica, može ostvariti pravo na porodičnu invalidninu pod sljedećim uslovima: udovica kad navrši 45 godina života ili udovac kada navrši 60 godina života, kao i prije navršenih 45, odnosno 60 godina života, ako ih nadležna ljekarska komisija proglasi trajno nesposobnim za rad, ili ako je djeci prestalo pravo Zakonom utvrđeno.

Ako užu porodicu sačinjavaju bračni drug sa jednim ili više članova porodice iz tačke 2., bračni drug ima pravo na porodičnu invalidninu kao sauživalac s njim, bez obzira na propisane uvjete. Iznos porodične invalidnine utvrđuje se od osnovice kao i za ratne vojne invalide i to na način kako slijedi:

1. za jednog člana porodice u visini 43% od osnovice;
2. za dva člana porodice u visini 55% od osnovice;
3. za tri člana porodice u visini 60% od osnovice;

4. za četiri člana porodice u visini od 65% od osnovice.

Za lica koja moraju ispuniti određene uvjete da bi ostvarili pravo na porodičnu invalidninu navedeno u tački 1. i koja nisu imala djecu, a imaju prihod po osnovu radnog odnosa, penzije ili vršenja samostalne djelatnosti, porodična invalidnina iznosi 20% od osnovice.

Izuzetno od zakonskih uvjeta, bračnom drugu, bez obzira na godine života, ako ne ostvaruje druge prihode, čija su djeca prestala biti korisnici prava na porodičnu invalidninu, pripada pravo na porodičnu invalidninu u iznosu od 43% od osnovice.

Članovima porodice nestalog branioca pripada pravo na porodičnu invalidninu do njegovog proglašenja umrlim, a najkasnije do 20.6.2006. godine, kada im prava prestaju ukoliko u tom periodu ne pokrenu postupak za proglašenje nestalog borca umrlim.

Osim članova porodice umrlog i nestalog branioca, kao i članova porodice umrlog ratnog vojnog invalida pod navedenim uslovima, pravo na porodičnu invalidninu mogu ostvariti i članovi porodice ratnog vojnog invalida od II do VII grupe, ali samo pod uslovom da je njegova smrt posljedica rane, povrede ili oboljenja po kom osnovu je ostvario pravo na ličnu invalidninu i sa kojim su živjeli u zajedničkom domaćinstvu pet godina prije njegove smrti.

Porodična invalidnina za jednog roditelja neženjenog poginulog borca iznosi 43% od osnovice. Ukoliko porodičnu invalidninu koriste oba roditelja neženjenog poginulog borca, porodična invalidnina iznosi 50% od osnovice. Za jednog roditelja ženjenog poginulog borca koji ostvaruje druge mjesečne prihode, porodična invalidnina iznosi 10% od osnovice. Ukoliko porodičnu invalidninu koriste oba roditelja koji imaju druge mjesečne prihode, porodična invalidnina iznosi 15% od osnovice. Za jednog roditelja ženjenog poginulog borca koji nema drugih redovnih mjesečnih prihoda, porodična invalidnina iznosi 27% od osnovice, a ako porodičnu invalidninu koriste oba roditelja, porodična invalidnina iznosi 35% od osnovice.

1.7.2. Uvećana porodična invalidnina

Djeca poginulih, umrlih i nestalih boraca, kao i djeca umrlih ratnih vojnih invalida pod navedenim uvjetima, bez oba roditelja, imaju pravo na porodičnu invalidninu uvećanu za 35% od osnovice za jedno dijete, 45% od osnovice za dvoje djece i 55% od osnovice za troje i više djece.

Članovi porodice koji ispunjavaju uvjete za priznavanje prava na porodičnu invalidninu po osnovu dva ili više poginulih lica, imaju pravo na jednu porodičnu invalidninu po sopstvenom izboru uvećanu za 20% od osnovice za svako poginulo lice.

Roditeljima kojima je poginulo jedno dijete, odnosno, ako imaju jedno ili više djece koja su nesposobna za privređivanje, prema zakonom utvrđenim uslovima, porodična invalidnina se uvećava za 30% od osnovice.

Ako porodičnu invalidninu koriste dva ili više članova porodice, porodična invalidnina se dijeli korisnicima na jednake dijelove.

Osnovna primjedba koju ističem izvršnom organu vlasti u Federaciji BiH, uz priznanje za trend i evidentno nastojanje da se kroz ovo socijalno pravo postigne i zavidna pravičnost raspodjele raspoloživih finansijskih sredstava, shodno finansijskim mogućnostima Federacije BiH bez čega i nema ostvarivanja prava, ogleda se u tome da je i izvršni i zakonodavni organ vlasti u cilju realizacije i pravičnije raspodjele sredstava, trebao i morao voditi računa o imovinskom cenzusu korisnika ovih prava. Čudno je da je zakonodavac previdio činjenicu da se u Zakonu o pravima branilaca i članova njihovih porodica, kada su u pitanju porodične invalidnine, za veću ili manju porodičnu invalidninu koristi uvjet koji definira “da određeno lice ne ostvaruje druge mjesečne prihode”, iz čega se može izvući samo jedan zaključak, a to je: Nije bitno koliki su ostali mjesečni prihodi, da bi neko lice ostvarilo ili da ne bi ostvarilo pravo na porodičnu invalidninu, što sigurno nije u duhu socijalne pravde i realne raspodjele oskudnih i nedostatnih sredstava i to prevashodno onima kojima su najpotrebnija. Veliki je broj lica iz reda boračke populacije sa drugim mjesečnim prihodima, ali vrlo malim, oskudnim i nedostatnim za minimum egzistencije. Oni bi trebali i morali imati utvrđen prioritet u boračkoj zaštiti. Lica sa zavidnim ukupnim mjesečnim primanjima *de facto* i *de jure* i ne bi trebala biti predmet ove materijalne zaštite.

1.7.3. Pomoć u slučaju smrti

Članovi porodice ratnog vojnog invalida koji su ostvarili pravo na porodičnu invalidninu i koji su sa tim licem u vrijeme njegove smrti živjeli u zajedničkom domaćinstvu, imaju pravo na jednokratnu novčanu pomoć u visini 100% od osnovice utvrđene Zakonom, ukoliko to pravo ne mogu ostvariti po drugom osnovu. Jednokratnu novčanu pomoć može ostvariti samo jedno lice, bez obzira na broj članova porodičnog domaćinstva.

1.7.4. Ostvarivanje prava iz oblasti boračko-invalidske zaštite

Licima koja ispunjavaju uslove za ostvarivanje socijalnih prava iz boračko-invalidske zaštite, ta prava pripadaju od prvog dana narednog mjeseca od dana podnošenja zahtjeva, ukoliko zakonodavac nije drugačije odredio. Isplata mjesečnih novčanih naknada vrši se u mjesečnim iznosima za prethodni mjesec. Ako ratni ili mirnodopski vojni invalid za isto oštećenje organizma stekne pravo na novčanu naknadu po drugom propisu može po sopstvenom izboru koristiti pravo na ličnu invalidninu, ali samo po jednom propisu. Na isti način kao korištenje prava na ličnu invalidninu, ratni i mirnodopski vojni invalid može koristiti i pravo na dohodak za njegu i pomoć od drugog lica ili drugo lično pravo.

Prekluzivnom normom je određeno da prava iz oblasti boračko-invalidske zaštite, ne mogu ostvariti:

- lica koja su samovoljno, bez odobrenja nadležne komande napustila oružane snage (dezertirala);
- lica koja su se sama ranila ili povrijedila radi izbjegavanja vojne službe za ciljeve odbrane i sigurnosti Bosne i Hercegovine;
- lica koja su osuđena pravosnažnom sudskom presudom zbog izvršenja težih krivičnih djela protiv ustavnog poretka Bosne i Hercegovine, ustavnog poretka Federacije Bosne i Hercegovine, krivična djela protiv čovječnosti i međunarodnog prava i krivičnih djela protiv oružanih snaga i
- članovi porodica lica koja su osuđena za djela iz prethodne tri tačke.

Kada prestaju prava iz oblasti boračko-invalidske zaštite, precizno je određeno zakonom, a ti slučajevi su:

- usljed smrti korisnika;
- u slučajevima u kojima se ne može ostvariti pravo na pravosnažnost presude nadležnog suda, koji se odnose na krivična djela zbog kojih se to pravo ne može ostvariti.
- djeca rođena u braku ili van braka, usvojenici i pastorčad do navršene 15. godine života, odnosno, ako su na školovanju do kraja trajanja redovnog školovanja, a najkasnije do 25. godina života;
- bračnom drugu stupanjem u brak ili vanbračnu zajednicu i

- bračnom drugu koji ne vrši roditeljsku dužnost prema djeci, ako je fizički i psihički zdrav, a na osnovu odluke nadležnog organa za starateljstvo.

Ako se protiv vojnog ili mirnodopskog vojnog invalida ili korisnika porodične invalidnine vodi krivični postupak za krivično djelo zbog kojih se ne mogu ostvariti ova socijalna prava, za vrijeme dok se nalazi u pritvoru porodici ratnog i mirnodopskog vojnog invalida i porodici korisnika porodične invalidnine, isplaćuje se polovina njegove invalidnine i ortopedskog dodatka. Obustavljena polovina isplatit će se ratnom i mirnodopskom vojnom invalidu, odnosno korisniku porodične invalidnine, ako krivični postupak bude obustavljen pravosnažnom odlukom ili ako ratni i mirnodopski vojni invalid, odnosno korisnik porodične invalidnine bude pravosnažnom presudom oslobođen optužbe, odnosno, optužba protiv njega bude odbijena, ali ne zbog nenadležnosti suda.

Ratni i mirnodopski vojni invalid kome su amnestijom ili pomilovanjem ukinute pravne posljedice osude, može ostvariti prava i to najranije od prvog dana narednog mjeseca poslije donošenja akta o amnestiji ili pomilovanju.

1.7.5. Reguliranje i ostvarivanje prava boračko-invalidske zaštite za lica koja su svoja prava stekla do 6.4.1992. godine

Prava korisnika iz oblasti boračko-invalidske zaštite u Federaciji Bosne i Hercegovine, koji su ta prava stekli do 6.4.1992. godine, regulirana su sljedećim zakonskim propisima:

- Zakon o osnovnim pravima vojnih invalida i porodica palih boraca ("Službeni list RBiH", br. 2/92, 6/94, 13/94);
- Zakon o zaštiti boraca Narodnooslobodilačkog rata ("Službeni list SR BiH", br. 35/90);
- Zakon o osnovnim pravima boraca Španskog nacionalnooslobodilačkog i revolucionarnog rata od 1936. do 1939. godine boraca ("Službeni list RBiH", br. 2/92, 6/94, 13/94);
- Zakon o osnovnim pravima nosilaca "Partizanske spomenice 1941." boraca ("Službeni list RBiH", br. 2/92, 6/94, 13/94);
- Zakon o osnovnim pravima lica odlikovanih "Ordenom narodnog heroja" ("Službeni list RBiH", br. 2/92, 6/94, 13/94);

Dakle, navedenim zakonskom propisima su regulirana prava boraca i članova njihovih porodica iz Drugog svjetskog rata i Španskog nacionalnooslobodilačkog i revolucionarnog rata od 1936. do 1939. godine. Ostvarivanje i postupak ostvarivanja prava navedene boračke populacije vrši se i po Zakonu o pravima branilaca i članova njihovih porodica.

1.7.6. Reguliranje i ostvarivanje prava za korisnike boračko-invalidske zaštite sa prebivalištem u Brčko Distriktu Bosne i Hercegovine i lica sa prebivalištem u Republici Srpskoj, države Bosne i Hercegovine

Reguliranje prava korisnika boračko-invalidske zaštite sa prebivalištem u Brčko Distriktu Bosne i Hercegovine uređeno je Zakonom o pravima branilaca i članova njihovih porodica (Službene novine Federacije BiH", br. 33/04 od 19.6.2004. godine) na isti način kao i za korisnike ovih prava sa prebivalištem na prostoru Federacije BiH. O pravima lica sa prebivalištem u Brčko Distriktu u prvostepenom postupku rješava organ nadležan za boračko-invalidsku zaštitu Vlade Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine i to po federalnom propisu, a po žalbama na prvostepena rješenja i u postupku zakonske revizije rješenja, Federalno ministarstvo za pitanja boraca i invalida Odbrambeno-oslobodilačkog rata.

Za lica sa prebivalištem u Republici Srpskoj države Bosne i Hercegovine koji su bili učesnici posljednjeg rata na prostoru Bosne i Hercegovine u redovima Armije RBiH, Hrvatskog vijeća obrane i policije nadležnog organa unutrašnjih poslova u Federaciji BiH, o njihovim pravima iz Zakona o pravima branilaca i članova njihovih porodica u prvostepenom postupku rješava najbliži kantonalni organ za boračko-invalidsku zaštitu u odnosu na njihovo prebivalište, a po žalbama na prvostepeno rješenje i u postupku zakonske revizije rješava Federalno ministarstvo za pitanja boraca i invalida Odbrambeno-oslobodilačkog rata.

Na lica koja nemaju prebivalište u Federaciji BiH ne mogu se primijeniti odredbe Zakona o upravnom postupku Federacije BiH. U pravilu, kako stoji u Zakonu, u postupku za ostvarivanje prava iz federalnog zakona, primjenjuju se odredbe Zakona o upravnom postupku, ukoliko ovim federalnim propisom nije drugačije određeno. A kako je određeno, to je praktično teško ili nikako primjenljivo.

Zbog ove pretjerane usložjenosti priznavanja prava lica iz oblasti boračko-invalidske zaštite koja ostvaruju svoja prava prema prebivalištu van prostora Federacije BiH, a u suštini su im ta ista prava priznata po federalnim

propisima i propisima kantona u Federaciji BiH, ovo bi bio još jedan od dodatnih razloga da se sva pitanja boračko-invalidske zaštite riješe i reguliraju putem nadležnog organa uprave države Bosne i Hercegovine.

1.7.7. Naknada štete nastale za vrijeme ostvarivanja prava iz boračko-invalidske zaštite

Lice kome je isplaćeno bilo koje novčano primanje po osnovu utvrđenih socijalnih prava, a na koje nije imalo pravo, dužno je vratiti tako protuzakonito primljena novčana sredstva.

Slučajevi kada je lice dužno vratiti ova sredstva su:

- ako je na osnovu netačnih podataka za koje je znalo ili je moralo znati da su netačni, ali je na drugi protivpravni način ostvarilo novčano primanje koje mu ne pripada, ili je ostvarilo novčano primanje u većem iznosu nego što mu pripada;
- ako je ostvarilo novčano primanje zbog toga što nije prijavilo nastale promjene koje utječu na gubitak, prestanak ili smanjenje obima nekog prava, a znalo je ili je moralo znati za te promjene i
- ako je primilo novčani iznos veći od iznosa koji mu je određen rješenjem.

Ovo potraživanja iz prethodno navedene tri tačke zastarijevaju protekom roka određenog federalnim zakonom kojim se uređuje zastarjelost za ovu vrstu potraživanja. Ovi rokovi počinju da teku od dana kada je u upravnom postupku rješenje postalo konačno, a kojim je utvrđeno da isplaćivano primanje ne pripada ili da pripada u manjem obimu, odnosno od dana kada je izvršena posljednja nepravilna isplata novčanih sredstava.

Lice koje je primilo nepravilno isplaćena sredstva, dužno je da ih vrati u iznosu primljenom za posljednje tri godine, računajući od posljednje isplate na koju nije imalo pravo. Obaveza vraćanja nepravilno isplaćenih iznosa postoji, bez obzira na to da li je rješenje kojim je tom licu pravo priznato, poništeno ili ukinuto.

Za nepravilne isplate koje su nastale kao posljedica greške organa uprave koji je vodio postupak priznavanja prava, nepravilno isplaćena sredstva nadoknadit će organ koji je učinio grešku i odgovarajući iznos novčanih sredstava doznačiti na račun Federalnog ministarstva za pitanja boraca i invalida Odbrambeno-oslobodilačkog rata.

2. Zaključne konstatacije

Ustav Bosne i Hercegovine u osnovi normira federalnu strukturu, iako u njegovom tekstu nema decidnijeg definiranja tipa države. Ipak, nesumnjivo je da se radi o federaciji, istina, sa nešto labavijom strukturom, te od ovoga treba i krenuti u razvijanju teze integriranja boračke zaštite u Bosni i Hercegovini.

Zbog neadekvatne budžetske politike Bosne i Hercegovine, koja se ogleda prevashodno u nedefiniranom statusu zajedničkih potreba javnog karaktera, u koju, pored penzijsko-invalidskog osiguranja, zdravstvene zaštite i privremene nezaposlenosti, spada i boračko-invalidska zaštita, a zbog odsustva aktivnog međubudžetskog izravnavanja i fragmentarnosti, dovodi se u pitanje kvalitet svih zajedničkih potreba javnog karaktera, a posebno sistema boračko-invalidske zaštite, čiji su fragmentarni (entitetski i kantonalni) kapaciteti skromni, a time i kvalitet života unutar boračke populacije izraženo nejednak.

Trenutno stanje u Bosni i Hercegovini po pitanju integriranja boračko-invalidske zaštite može se opisati kao nedostatak prevashodno političke volje, kako bi se ovo pitanje sveobuhvatnije, racionalnije, ekonomičnije i pravičnije reguliralo na nivou države.

Upravo zbog svih navedenih razloga, reforma budžetskog i ukupnog sistema javnog finansiranja je neophodna, jer je bez reforme nerealno očekivati da sistem finansiranja preuzme odgovarajuću ulogu u tokovima privređivanja. Ukoliko se ovo ne desi i postojeći reducirani fiskalni učinci sve više će imati negativne implikacije na ukupni ekonomski i socijalni razvitak, pa i na integriranje boračke zaštite u Bosni i Hercegovini, a uz to i na ulazak Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju i druge evroatlantske integracije, jer su integracije opći svjetski trend u svim oblastima društvenog života.

Da je integrirano reguliranje i ostvarivanja prava boračke populacije moguće vršiti po jednom-jedinstvenom zakonu, najbolje nam pokazuju sljedeća dva primjera:

Primjer prvi: Zakonom o pravima branilaca i članova njihovih porodica Federacije Bosne i Hercegovine, korisnicima iz reda Armije RBiH i Hrvatskog vijeća obrane, mada su bili u oružanom sukobu, danas je istim zakonom integrirano reguliranje i ostvarivanje prava boračke populacije u ovom entitetu BiH. To bi trebalo i moralo da znači da nema nikakvih pravnih i socijalnih, a ni ostalih zapreka, da se prava korisnika iz oblasti boračko-invalidske zaštite propišu jedinstvenim državnim boračkim zakonom, ali na svrsishodan i ekonomičniji način.

Primjer drugi: Da je integriranje boračke zaštite na nivou države Bosne i Hercegovine moguće, dokazuje nam, nedvojbeno, primjer Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, u kome isti (jedan) općinski (prvostepeni) organ državne uprave provodi kompletan prvostepeni postupak priznavanja, utvrđivanja i konstituiranja prava svih lica – podnosilaca zahtjeva i to neovisno od toga da li su podnosioci zahtjeva na prava iz oblasti boračko-invalidske zaštite bili pripadnici Armije RBiH, Vojske RS ili Hrvatskog vijeća obrane.

Dakle, primjer Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine nam pokazuje da je reguliranje i ostvarivanje prava iz oblasti boračko-invalidske zaštite moguće vršiti na jednom mjestu i u istom organu državne uprave, što je sigurno rudimentarni nukleus integriranja boračko-invalidske zaštite u Bosni i Hercegovini, kao državi.

**UJEDINJENE NACIJE I MASOVNA KRŠENJA LJUDSKIH
PRAVA U FORMI MEĐUNARODNIH ZLOČINA U BOSNI
I HERCEGOVINI U VRIJEME MEĐUNARODNOGA
ORUŽANOGA SUKOB**

**UNITED NATIONS AND THE MASS HUMAN RIGHTS
VIOLATIONS IN THE FORM OF INTERNATIONAL CRIMES IN
BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE INTERNATIONAL
ARMED CONFLICT**

Sažetak

Autor u ovome znanstvenome radu daje temeljit prikaz djelovanja organizacije Ujedinjenih nacija u odnosu na međunarodni oružani sukob u Bosni i Hercegovini. U prvome poglavlju, nakon uvodnih razmatranja, analizira ustanovljavanje, mandat i ulogu Zaštitnih snaga Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini, u najvećoj mjeri kroz analitički i kritički presjek rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija. U drugome poglavlju rada autor piše o ustanovljavanju i ulozi sigurnosnih zona Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini, što predstavlja, do danas, jedno od najkontroverznijih instituta djelovanja Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini, odnosno odluka međunarodne zajednice država. Rad, također, donosi značenje i posljedice donošenja odluke Vijeća sigurnosti iz 1991. o uvođenju zabrane uvoza oružja u bivšu Jugoslaviju (Bosnu i Hercegovinu), kao i o značenju i djelotvornosti zatvaranja zračnoga prostora iznad cijele Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: *Ujedinjene nacije, Vijeće sigurnosti, generalni sekretar, Bosna i Hercegovina, međunarodni oružani sukob, agresija, genocid, međunarodni zločini, sigurnosne zone, Zaštitne snage Ujedinjenih nacija*

Summary

The author of this academic paper gives a thorough presentation of action of the United Nations in relation to international armed conflict in Bosnia and Herzegovina. In the first chapter, after the initial review, he analyzes the establishment, mandate and role of the United Nations Protection Force in Bosnia and Herzegovina, mainly through analytical and critical cross-section of the Security Council resolutions of the United Nations. In the second chapter, the author writes of the establishment and role of the safe areas of the United Nations in Bosnia and Herzegovina, which constitute as an legal institute, to date, one of the most controversial actions of the United Nations in Bosnia and Herzegovina, respectively the decisions of the international community of States. The paper also brings meaning and consequences of the decision of the Security Council in 1991. which means the introduction of the ban on imports (embargo) of weapons in the former Yugoslavia (Bosnia and Herzegovina), as well as the importance and effectiveness of the closure of airspace over the whole of Bosnia and Herzegovina.

Key words: *United Nations, Security Council, Secretary General, Bosnia and Herzegovina, an international armed conflict, aggression, genocide, international crimes, "ethnic cleansing", safe areas, the United Nations Protection Force*

Uvodna razmatranja

Odnos organizacije Ujedinjenih nacija prema Republici Bosni i Hercegovini u vrijeme međunarodnoga oružanoga sukoba (1992–1995), koji je imao formu vođenja agresorskoga, odnosno agresivnoga rata¹ možemo promatrati sa više aspekata. Ujedinjene nacije su preko svoja dva najbrojnija tijela, odnosno dva kolektivna organa djelovanja: Generalne skupštine i Vijeća sigurnosti, nebrojeno puta donosile rezolucije kao međunarodne dokumente ili izjave volje ove svjetske organizacije, adresirajući i obuhvaćajući, uglavnom, većinu „događanja“ koja su se „dešavala“ na prostorima bivše Socijalističke federativne republike Jugoslavije (SFRJ). Naime, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija 1991. donosi ukupno tri rezolucije glede situacije u Socijalističkoj federativnoj republici Jugoslaviji. Sljedeće godine (1992) isto tijelo usvaja ukupno 12 rezolucija u odnosu na Bosnu i Her-

¹ Definiciju agresije i agresivnoga rata pogledati u Rezoluciji Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, broj 3314 (XXIX) od 1974.

cegovinu, te četiri uopćene rezolucije koje se odnose na bivšu Jugoslaviju (former Yugoslavia). Godine 1993. Vijeće sigurnosti usvaja osam rezolucija glede Bosne i Hercegovine, kao i dvije rezolucije glede Savezne republike Jugoslavije. Godine 1994. Vijeće sigurnosti usvaja sedam rezolucija o Bosni i Hercegovini, dvije generalne rezolucije o bivšoj Jugoslaviji, te jednu rezoluciju o Saveznoj Republici Jugoslaviji. Posljednje godine (1995) Vijeće sigurnosti usvaja sedam rezolucija glede Bosne i Hercegovine, kao i tri rezolucije glede bivše Jugoslavije. Iz priloženoga možemo vidjeti da je 1992. Bosna i Hercegovina bila tema većinu sjednica Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija, jer je upravo ove godine donesen najveći broj rezolucija (ako kao predmet istraživanja uzmemo period 1991–1995) koji se odnosi na Bosnu i Hercegovinu².

Ustanovljavanje, mandat i uloga Zaštitnih snaga Ujedinjenih nacija (UNPROFOR)

Ujedinjene nacije odnosno Vijeće sigurnosti će putem rezolucija ustanoviti svoje zaštitne snage pod nazivom UNPROFOR (*United Nations Protection Forces*), koji će prvotno biti razmješten na teritorij Republike Hrvatske, a kasnije, 1992, i na teritorij Republike Bosne i Hercegovine, s prvobitnim ciljem uspostavljanja uvjeta (mira i sigurnosti), koji su/bi bili potrebni za organiziranje mirovnih pregovora i provođenje njihovih zaključaka, kojim bi se riješila „kriza“ u bivšoj SFRJ. Naime, Zaštitne snage Ujedinjenih nacija (kako glasi prijevod akronima UNPROFOR) osnovane su Rezolucijom Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 743 (1992) od 21. februara 1992. prvenstveno temeljem glave VII Povelje Ujedinjenih nacija, jer je u preambuli navedene rezolucije konstatirano da situacija u Jugoslaviji nastavlja konstituirati prijetnju međunarodnom miru i sigurnosti. Ovom prilikom je od svih država zatraženo pružanje odgovarajuće podrške mirovnim snagama, posebno u dozvoljavanju nesmetanog prolaska preko teritorija vozila i osoblja Zaštitnih snaga Ujedinjenih nacija. Ove snage su pokrivale cijelo područje bivše Jugoslavije, dakako, osim Republike Slovenije, a glavnina snaga je bila raspoređena na teritoriju Republike Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske, dok je glavno sjedište Zaštitnih snaga Ujedinjenih nacija za bivšu Jugoslaviju bilo u Zagrebu.

Dana 08. juna 1992. Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija usvaja Rezoluciju 758 (1992), što predstavlja formalnopravni dolazak UNPRO-

² Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija usvajalo je rezolucije i o Hrvatskoj te o bivšoj jugoslavenskoj republici Makedoniji, no ove države nisu tema ovoga znanstvenoga rada.

FOR-a u Bosnu i Hercegovinu. Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija vrlo brzo odlučuje da proširi mandat i poveća snagu svojih mirovnih snaga u Bosni i Hercegovini. Vrijedi kazati da je Vijeće sigurnosti u više navrata raspravljalo o vremenskoj i materijalnoj komponenti mandata UNPROFOR-a u Bosni i Hercegovini. To je učinjeno prvotno u rezoluciji 776 (1992) od 14. septembra 1992. kada je UNPROFOR-u proširen mandat na praćenje konvoja otpuštenih/oslobođenih zatočenika iz zatočeničkih centara po zahtjevu Međunarodnoga komiteta crvenoga križa (MKCK/ICRC). Nadalje, mandat UNPROFOR-a je podržan/proširen i u rezolucijama 824 (1993), 836 (1993), 844 (1993), 908 (1994), 913 (1994), kao i u Rezoluciji 998 (1995) od 16. juna 1995. kada je Vijeće sigurnosti odlučilo formirati snage za brzi odgovor (*rapid reaction capacity*). Naime, Vijeće sigurnosti je pozdravilo pismo generalnoga sekretara Ujedinjenih nacija od 9. juna 1995. u kojemu on traži pojačavanje snaga UNPROFOR-a i ustanovljavanje kapaciteta za brze reakcije, kako bi se UNPROFOR-u omogućilo da provede svoj mandat u potpunosti³. Rezolucijom se, također, odobrava povećanje broja osoblja UNPROFOR-a za dodatnih 12,500 osoba. Primjećujemo da se povećanje broja osoblja UNPROFOR-a, kao i formiranje snaga za brzi odgovor unutar Zaštitnih snaga Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini, dogodio nešto manje od mjesec dana od pada sigurnosne zone Ujedinjenih nacija Srebrenica i od masovnih kršenja ljudskih prava, odnosno činjenja masovnih međunarodnih zločina u ovome dijelu Bosne i Hercegovine.

No, pri spominjanju mandata Zaštitnih snaga Ujedinjenih nacija vrijedi naglasiti da je UNPROFOR imao nekoliko vrlo važnih i prioritarnih zadataka u toku, naprimjer, 1992: Rezolucijom 758 (1992) njegov mandat je proširen i na omogućavanje funkcioniranja aerodroma u Sarajevu i dostavu humanitarne pomoći, prvo u Sarajevo i okolinu, a zatim i cijelu Bosnu i Hercegovinu. Mandat je uključivao i zaštitu humanitarnih konvoja, praćenje zabrane letenja u zračnom prostoru Bosne i Hercegovine, kao i zaštitu tzv. sigurnosnih zona koje su ustanovljene 1993. Mandat je uključivao i upotrebu sile u samoodbrani i koordinaciju sa regionalnom organizacijom – Organizacijom sjevernoatlantskog sporazuma (*North Atlantic Treaty Organisation* - NATO) na osnovu glave VIII Povelje Ujedinjenih nacija, uz upotrebu zračnih napada po odobrenju⁴.

3 Tačka 9. Rezolucije 998 (1995).

4 Zračni udari snaga NATO-a na vojne ciljeve na okupiranim teritorijama Bosne i Hercegovine provedeni su, naprimjer, nakon masakra na sarajevskoj gradskoj tržnici „Markale“, koji se dogodio 28. augusta 1995. U ovom masakru ubijene su 43 osobe, a 104 ranjene.

Mirovna misija Ujedinjenih nacija raspoređena je u Bosnu i Hercegovinu radi očuvanja mira u trenucima kada je agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu već bila započela u svojem najužasnijem obličju. Ove snage su došle u Bosnu i Hercegovinu na osnovu vrlo nejasnoga i ograničenoga mandata, što se može jako dobro vidjeti iz prethodno navedenih rezolucija, koji je bio ustanovljen na četiri osnovna odnosno opća ili univerzalna principa koja važe i koja su primjenjiva u svim mirovnim misijama Organizacije ujedinjenih nacija u bilo kojem dijelu svijeta gdje su mir i sigurnost narušeni. Četiri principa su predstavljena u: upotrebi sile samo u samoodbrani (ovo znači da su snage UNPROFOR-a mogle koristiti silu, odnosno upotrijebiti oružje samo u svojoj samoodbrani, da bi zaštitile prvenstveno sebe i svoje osoblje), neutralnosti i nepristrasnosti (snage UNPROFOR-a nisu smjele zauzimati ničiju stranu, odnosno u obavljanju svojih zadataka su morale djelovati kao da su raspoređene na ničijoj zemlji)⁵, davanje saglasnosti, odnosno svjesnost svih strana u oružanom sukobu (sve strane koje učestvuju u jednom oružanom sukobu moraju biti svjesne dolaska mirovne misije Ujedinjenih nacija, a nerijetko se traži i pristanak strana u oružanom sukobu da bi se one uopće mogle razmjestiti i pozicionirati na određenom državnom teritoriju. Međutim, uzimajući u obzir nove mirovne misije, koje su većinom ovlaštene da poduzimaju ne samo preventivne, nego i prinudne akcije, odnosno represivne mjere, ovo pravilo se sve rjeđe primjenjuje u današnjoj konstelaciji snaga, odnosa i pravila), te legalnosti u osnivanju i provođenju mandata mirovne misije (ovo je logičan zahtjev s obzirom da mirovnu misiju utemeljuje Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija kao glavni organ koji osigurava međunarodni mir i sigurnost prema članu 24. stav 1. Povelje⁶.

Ukoliko su bilo gdje u svijetu međunarodni mir i sigurnost narušeni ili ugroženi, o tome raspravlja Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija i donosi odluku u formi rezolucije⁷. Vijeće sigurnosti, ukoliko utvrdi da postoji

5 Zaštitne snage Ujedinjenih nacija su djelovale u Bosni i Hercegovini kao da su pripadale Međunarodnom komitetu crvenoga križa. Naime, jedan od osnovnih postulata po kojima djeluje MKCK je nepristrasnost (ne pravi razliku po nacionalnoj, rasnoj, vjerskoj osnovi, klasi ili političkim mišljenjima. Nastoji ublažiti patnje pojedinaca, a rukovodi se samo njihovim potrebama, pri čemu daje prednost najhitnijim slučajevima kojima je potrebna pomoć) i neutralnost (kako bi i dalje uživao povjerenje svih, MKCK ne smije stajati ni na čiju stranu u toku neprijateljstava niti da se u bilo kojem trenutku upliće u sporove političke, rasne, vjerske ili ideološke prirode). Ostali osnovni principi MKCK-a su: humanost, nezavisnost, dobrovoljnost, jedinstvo i univerzalnost. Svi navedeni principi su proklamirani na 20. Međunarodnoj konferenciji Crvenoga križa i Crvenoga polumjeseca održanoj u Beču 1965.

6 Član 24, stav 1. Povelje Ujedinjenih nacija iz 1945. glasi: *Da bi se osigurala brza i djelotvorna akcija Ujedinjenih nacija, države članice povjeravaju Vijeću sigurnosti prvenstvenu odgovornost za održavanje međunarodnoga mira i sigurnosti, i pristaju da Vijeće sigurnosti radi u njihovo ime kada obavlja svoje dužnosti na temelju te odgovornosti.*

7 Član 39. Povelje glasi: *Vijeće sigurnosti utvrđuje postojanje svake prijetnje miru, narušavanja mira ili djela*

imanentna prijetnja miru ili narušavanje mira ili čak djelo agresije (što je bila situacija sa Republikom Bosnom i Hercegovinom u 1992), ima sva prava i ovlasti prema Povelji da poduzme određene aktivnosti, pa čak i prinudne radnje temeljem člana 42. Povelje. Posljednja rečenica ovog člana kaže: „Ta akcija može obuhvatiti demonstracije, blokadu i druge operacije zračnih, pomorskih ili kopnenih snaga Ujedinjenih nacija“. Upravo iz ove posljednje rečenice vidi se mogućnost, odnosno pravni osnov osnivanja mirovnih misija u skladu sa glavom VII Povelje. Vijeće sigurnosti je jedan od glavnih organa Ujedinjenih nacija koji osniva mirovne misije i tada mirovne misije djeluju kao pomoćni organ Vijeća sigurnosti, odnosno kao njegova „produžena ruka“ na terenu. Vijeće sigurnosti je organ koji u svojoj rezoluciji određuje jasan i objektivan mandat koji su u skladu sa ciljevima koji se žele postići na terenu. S druge strane, generalni sekretar Ujedinjenih nacija, također, ima vrlo važnu ulogu glede upravljanja mirovnim snagama. Njegova dužnost je u političkom, humanitarnom i vojnom planiranju situacije. Iako je uloga generalnoga sekretara glede ovih pitanja izuzetno važna, on ne može unilateralno formirati mirovnu misiju, niti može njome samostalno upravljati.

Uloga Generalne skupštine Ujedinjenih nacija postaje *de facto* sve slabija na ovome polju djelovanja. Generalna skupština kao da je polako istisnuta iz foruma u kojem se odlučuje o mirovnim misijama. Međutim, ovaj kolektivni organ Ujedinjenih nacija je imao vrlo važnu ulogu glede međunarodnoga mira i sigurnosti temeljem Rezolucije Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 337 (1950) koja je poznata pod nazivom: *Ujedinjeni za mir*, a koja je usvojena 3. novembra 1950. Donošenje navedene rezolucije predstavlja vršenje *de facto* revizije Povelje Ujedinjenih nacija, nikako *de jure*, jer promjena jednoga dijela Povelje *in concreto* nije izvršena po predviđenoj proceduri njene izmjene, nego je Generalna skupština samostalno odlučila da se aktivno uključi u pitanje međunarodnoga mira i sigurnosti. Rezolucija predviđa: „Ukoliko Vijeće sigurnosti usljed nedostatka jednoglasnosti stalnih država članica bude u nemogućnosti da izvrši svoju primarnu ulogu u vezi uspostavljanja i održanja mira i sigurnosti, Generalna skupština će odmah razmotriti situaciju i donijeti odgovarajuće preporuke članovima za poduzimanje kolektivnih mjera, a u slučaju kršenja mira ili djela agresije, upotrebu oružanih snaga“. Neposredan povod njezinom donošenju je bio oružani napad Sjeverne Koreje na Južnu Koreju 1950. kada je Vijeće sigurnosti po prvi puta u svojoj historiji poduzelo oružanu akciju

agresije i daje preporuke ili odlučuje koje će se mjere poduzeti u skladu s članovima 41. i 42. radi održavanja ili uspostavljanja međunarodnoga mira i sigurnosti.

s ciljem sprečavanja daljnjeg širenja oružanoga sukoba. Ova rezolucija je prvi puta primijenjena u svoj svojoj snazi na prijedlog bivše SFRJ 1956. povodom trojne agresije na Egipat od Izraela, Velike Britanije i Francuske.

Raspoređivanje mirovnih snaga Ujedinjenih nacija u svijetu, pa tako i u Bosni i Hercegovini, kada promatramo karakteristike novih, odnosno nove generacije mirovnih misija, vrši se ili se vršilo prema glavi VII Povelje Ujedinjenih nacija iz 1945. Za ciljeve ovoga rada od prijeke je potrebe naglasiti da Povelja ne sadrži eksplicitno pravilo koje bi predviđalo osnivanje mirovnih misija, nego se pravni osnov traži u cjelovitome tekstu ovoga međunarodnoga dokumenta. Sa sigurnošću možemo reći da se pravni osnov, ne samo za osnivanje mirovne misije *stricto sensu* nego i za mijenjanje ili dopunjavanje mandata jedne mirovne misije, pronalazi u tekstu Povelje, odnosno, kako je i ranije u tekstu navedeno, u glavi VII, članu 42. Pošto se mirovne misije osnivaju u skladu sa glavom VII Povelje Ujedinjenih nacija, što je i ranije naznačeno, one pored preventivne uloge, koja se, dakako, očituje u sprečavanju oružanoga sukoba ili očuvanju mira, imaju i prisilnu ili prinudnu ili represivnu ulogu u svojem mandatu. Naime, pošto se sve nove mirovne misije (mirovne misije nove generacije) šalju u države gdje su odranije počeli ili već eskalirali oružani sukobi (bilo da se radi o unutrašnjemu ili međunarodnome oružanome sukobu) preventivna uloga mirovne misije neće biti baš od velike pomoći. One će se nužno, u najviše slučajeva, morati osloniti na prinudne mjere pri obavljanju svoga mandata i ispunjavanja konačnih ciljeva zbog kojih je i ustanovljena određena mirovna misija. U odnosu na snage UNPROFOR-a, koje su vojnu silu mogle koristiti samo u svojoj samoodbrani, i koje su istovremeno bile nedovoljno opremljene sa naoružanjem, a usporedbe radi, nakon potpisivanja Dejtonskoga mirovnoga sporazuma s kraja 1995, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija izglasalo je Rezoluciju 1031 (1995) od 15. decembra 1995, u kojoj je na osnovu poglavlja VII Povelje Ujedinjenih nacija „pozdravilo spremnost država članica Ujedinjenih nacija da, djelujući u koordinaciji sa Aneksom 1-A Dejtonskoga mirovnoga sporazuma, pomognu stranama potpisnicama mirovnoga sporazuma raspoređujući multinacionalne snage za implementaciju“⁸. Ova rezolucija predstavlja rezoluciju od vrlo velike važnosti za tadašnju budućnost Bosne i Hercegovine, jer su, ovim dokumentom, države članice Ujedinjenih nacija bile ovlaštene da, shodno Aneksu 1-A Dejtonskoga mirovnoga sporazuma, ustanove multinacional-

8 Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 1031 (1995) od 15. decembra 1995, tačka 12. operativnoga dijela.

ne snage za implementaciju (IFOR – *International Forces* – Međunarodne snage) pod jedinstvenom komandom i kontrolom, kako bi se ispunile uloge specificirane u Aneksima 1-A i 2 Dejtonskoga mirovnoga sporazuma. Dakle, Međunarodne snage su ustanovljene da bi provodile, odnosno nadgledale provođenje vojnoga dijela navedenoga sporazuma. U svojim zadacima, Međunarodne snage su imale ovlasti poduzeti sve neophodne mjere (*to take all necessary measures*) da bi se implementirao potpisani međunarodni sporazum. Ovom rezolucijom je izvršen prijenos ovlasti sa Zaštitnih snaga Ujedinjenih nacija na Međunarodne snage, odnosno utvrđeno je da će se mandat Zaštitnih snaga Ujedinjenih nacija okončati onoga dana kada generalni sekretar Ujedinjenih nacija izvršiti Vijeće sigurnosti da je izvršen prijenos ovlasti sa UNPROFOR-a na IFOR⁹. Ovom rezolucijom je, također, uspostavljen i Ured visokoga predstavnika u Bosni i Hercegovini kojem je povjeren zadatak da, u skladu sa Aneksom 10 o civilnoj implementaciji Dejtonskoga mirovnoga sporazuma, nadgleda njegovu punu implementaciju, te da je Ured visokoga predstavnika konačna vlast (*final authority*) glede interpretacije Aneksa 10 o civilnoj implementaciji navedenoga međunarodnoga sporazuma¹⁰.

Dakle, Aneks 1-A Dejtonskoga mirovnoga sporazuma, zajedno sa prethodno navedenom rezolucijom (koja je pravno uspostavila subjektositelje nadgledanja i provođenja odredaba spomenutoga međunarodnoga sporazuma), predstavljali su punu pravnu osnovu da snage IFOR-a upotrijebe i koriste vojnu silu, ne samo u svojoj samoodbrani, nego i u provođenju proširenog i vrlo jasnog mandata novih, združenih snaga Ujedinjenih nacija i NATO pakta. Snage IFOR-a su imale mandat traganja za optuženicima pred Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju (ICTY), koji su se nalazili na teritoriji Bosne i Hercegovine, i koji su se odbijali dobrovoljno predati ovom međunarodnom tribunalu. Mogli su sasvim legitimno i legalno poduzimati neophodnu i strogo kontroliranu silu u procesu njihovog uhićenja i provođenja do Den Haaga.

Ustanovljavanje i uloga sigurnosnih zona Ujedinjenih nacija

Ujedinjene nacije, odnosno Vijeće sigurnosti, „osuđujući kršenje međunarodnoga humanitarnoga prava, uključujući i praksu ‘etničkoga čišćenja’, zabrinuti obrascem neprijateljstava od strane paravojnih jedinica bosanskih Srba protiv gradova i sela u istočnoj Bosni, ponavljajući da je

⁹ Isto, tačka 33. operativnoga dijela.

¹⁰ Isto, tačke 26. i 27. operativnoga dijela.

uzimanje ili pripajanje teritorije prijetnjom ili upotrebom sile, posebno kroz praksu 'etničkoga čišćenja' protupravan i neprihvatljiv čin¹¹, odlučuje se za formiranje tzv. sigurnosnih zona Ujedinjenih nacija koje bi bile ustanovljene i organizirane temeljem ovlasti iz glave VII Povelje. Formiranje tzv. sigurnosnih zona Ujedinjenih nacija učinjeno je Rezolucijom Vijeća sigurnosti 819 od 16. aprila 1993, kada je ustanovljena prva sigurnosna zona Srebrenica u Bosni i Hercegovini. Već narednoga mjeseca Vijeće sigurnosti donosi Rezoluciju 824 (1993) od 06. maja 1993. kojom se uspostavljaju, pored Srebrenice, još pet sigurnosnih zona za gradove: Sarajevo, Tuzla, Bihać, Žepa i Goražde¹². Uzimajući u obzir ove dvije rezolucije, u Bosni i Hercegovini, u vrijeme agresije, bilo je ukupno šest sigurnosnih zona Ujedinjenih nacija. Uspostavljanje tzv. sigurnosnih zona došlo je u vrijeme kada su Ujedinjene nacije bile duboko zabrinute ubrzanim pogoršavanjem situacije u navedenim gradovima, a posebno u Srebrenici i njenoj bližoj okolini zbog tragične humanitarne situacije, što je bio rezultat kontinuiranih oružanih napada i granatiranja nedužnoga civilnoga stanovništva od, kako je navedeno u rezolucijama, paramilitarnih snaga bosanskih Srba. Vijeće sigurnosti je, također, uzelo u razmatranje hitnost sigurnosnih i humanitarnih potreba nekoliko gradova u Bosni i Hercegovini, koji su postali svojevrsna stjecišta velikoga broja raseljenih osoba, među kojima je bilo nebrojeno mnogo ranjenih i bolesnih. Tekstom Rezolucije decidno je navedeno da, u slučaju da se strane u sukobu ne povinuju ovoj rezoluciji, Vijeće sigurnosti izražava spremnost da u najkraćem mogućem vremenu razmotri usvajanje bilo koje dodatne mjere koja je potrebna za njenu potpunu implementaciju, uključujući omogućavanje poštivanja sigurnosti osoblja Ujedinjenih nacija¹³. U tom duhu je dana 4. juna 1993. usvojena Rezolucija Vijeća sigurnosti 836 (1993) kojom je mandat UNPROFOR-a bio znatno proširen, kako bi se otklonili oružani napadi na sigurnosne zone. Rezolucijom je bilo predviđeno pojačanje vojnih snaga UNPROFOR-a, dok je upotreba zračnih snaga, kao jedna od vojnih mjera u implementiranju rezolucija 819 i 824, bila toplo primljena. UNPROFOR je, dakle, ovom rezolucijom, imao mandat da odvрати napade na sigurnosne zone,

11 Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 819 (1993) od 16. aprila 1993, preambula.

12 „... utvrđuje da se glavni grad Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, i ostala ugrožena područja, naročito gradovi Tuzla, Žepa, Goražde, Bihać, kao i Srebrenica, i njihova okruženja, trebaju tretirati kao sigurnosne zone od strane svih odnosnih strana, koje trebaju biti slobodne od oružanih napada i od bilo koje druge neprijateljske radnje.“ (Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 824 (1993) od 6. maja 1993, tačka 3. operativnoga dijela).

13 Službenici i organi Ujedinjenih nacija imaju konvencijsku međunarodnu zaštitu temeljem nekoliko međunarodnih dokumenata: Povelja Ujedinjenih nacija iz 1945, Konvencija o privilegijama Ujedinjenih nacija iz 1946, Konvencija o privilegijama i imunitetima specijaliziranih ustanova iz 1947, kao i Sporazum o privilegijama i imunitetima sudija i činovnika Sekretarijata Međunarodnoga suda pravde iz 1946.

da nadgleda primirje, da promovira povlačenje vojnih ili paravojnih jedinica koje ne pripadaju jedinicama Vlade Republike Bosne i Hercegovine, da zauzme određene ključne tačke na terenu, kao i da učestvuje, odnosno osigurava dostavljanje humanitarne pomoći civilnome stanovništvu. Vijeće sigurnosti je ovom rezolucijom zahtijevalo od generalnoga sekretara da sa vladama država članica Ujedinjenih nacija razgovara, kako bi njihove vojne snage mogle učestvovati kao jedinice UNPROFOR-a. Tražila se pomoć država članica Ujedinjenih nacija, ne samo u slanju dodatnih kontingenata nego i u slanju logističke pomoći snagama Ujedinjenih nacija u Republici Bosni i Hercegovini, kao i usklađivanje i pojačavanje snaga UNPROFOR-a radi implementacije odnosne rezolucije. Zaštitne snage Ujedinjenih nacija dobile su, ovom rezolucijom, pravo da poduzmu sve neophodne mjere (ne poznajući o kojem se opsegu neophodnih mjera zapravo radi) kako bi se odvratili napadi na uspostavljene sigurnosne zone, uključujući i upotrebu zračnih napada, koji bi predstavljali podršku UNPROFOR-u u realiziranju i provedbi ovlasti iz njegovoga mandata glede sigurnosnih zona. Kako možemo vidjeti, Rezolucijom Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 836 (1993) prvobitni mandat UNPROFOR-a je dobrim dijelom proširen, a sve u cilju zaštite civilnoga stanovništva u sigurnosnim zonama, kao i u potpunome provođenju utvrđenoga koncepta sigurnosnih zona u Bosni i Hercegovini.

Glede koncepta sigurnosnih zona Ujedinjenih nacija, moramo podvući da je teorija međunarodnoga prava, do tog vremena, poznavala više oblika sigurnosti za civilno stanovništvo u jednome oružanome sukobu. Radi se, prije svega, o sanitetskim zonama i mjestima, kao i o zonama i mjestima sigurnosti „koji će biti tako organizirani da stave van domašaja ratne zarobljenike i bolesnike, nemoćne, stare osobe, djecu ispod 15 godina, bremenite žene i majke s djecom ispod sedam godina“¹⁴. Član 15. Dodatnog protokola I (1977) na Ženevske konvencije iz 1949. predviđa mogućnost osnivanja i neutraliziranih zona na područjima na kojima se vode borbe. Nadalje, međunarodno humanitarno pravo kod međunarodnih oružanih sukoba predviđa uspostavljanje nebranjenih mjesta. Stranama u sukobu zabranjeno je da bilo kojim sredstvima napadaju nebranjena mjesta iz kojih će svi borci, pokretno oružje i pokretna vojna oprema morati biti prethodno evakuirani, dok civilno stanovništvo, koje ostane na nebranim mjestima, ne smije poduzimati nikakav neprijateljski akt¹⁵. I demilitarizirane zone su, također, predviđene u međunarodnim oružanim sukobima, što je detaljno regulirano u članu 60. Dodatnog protokola I (1977) na Ženevske

14 Član 14. stav 1. Dodatnog protokola I (1977) na Ženevske konvencije iz 1949.

15 Član 59. Dodatnoga protokola I (1977) na Ženevske konvencije iz 1949.

konvencije. Međutim, ono što je primjetno je da u ovim međunarodnim dokumentima nije predviđeno da se demilitarizirane zone, neutralizirane zone, nebranjena mjesta, sanitetske zone i mjesta, kao i mjesta i zone sigurnosti, osnivaju temeljem glave VII Povelje Ujedinjenih nacija, odnosno da se utemeljuju bilo kojom odlukom Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija.

U toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu sigurnosne zone su utemeljene ne na osnovu dokumenata koji predstavljaju primarni izvor međunarodnoga humanitarnoga prava, nego na osnovu glave VII Povelje Ujedinjenih nacija. Ilustracije radi, a glede Iraka, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija usvaja Rezoluciju 688 (1991) 5. aprila 1991. u kojoj osuđuje represiju prema iračkome civilnome stanovništvu u mnogim dijelovima Iraka, uključujući područja naseljenim Kurdima, čije posljedice prijete međunarodnome miru i sigurnosti, zahtijevajući od Iraka da doprinese uklanjanju prijetnje međunarodnome miru i sigurnosti, istovremeno insistirajući da Irak dopusti pristup međunarodnim humanitarnim organizacijama¹⁶. Vijeće sigurnosti je, također, zatražilo od generalnoga sekretara da upotrijebi sve izvore koji mu stoje na raspolaganju, uključujući i one relevantnih agencija Ujedinjenih nacija, kako bi hitno adresirao kritične potrebe izbjeglica i raseljenoga iračkoga stanovništva¹⁷. Postoje mišljenja da se u navedenoj rezoluciji nigdje nije eksplicitno navela namjera ustanovljavanja „sigurnosnih utočišta“, te da su nacije/države, koje su glasale protiv ove rezolucije ili su, pak, bile suzdržane, bile vjerovatno u uvjerenju da će ovaj dokument poslužiti Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji da trajno razmjesti vojne trupe na teritoriju Iraka. S ovim u vezi se postavlja i pitanje pravnoga osnova kreiranja *no-fly zones* (zona zabrane letenja) u Iraku, te da li postoji mogućnost da je zona zabrane letenja ustanovljena implicitno kroz navedenu tačku 5. Rezolucije 688 (1991) Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija¹⁸? Pravni osnov kreiranja „sigurnosnih utočišta“ u Iraku 1991. i danas ostaje cjelovito nerazriješen.

Međutim, uprkos relativno dobro osmišljenom konceptu sigurnosnih zona u teoriji, koje su trebale predstavljati samo privremenu mjeru zaštite civilnoga stanovništva u procesu okončanja agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, jer su uspostavljene kao odgovor na alarmantnu situaciju, u praksi su mnoge kontroverze i opstrukcije organa Ujedinjenih nacija bile primjetne. Osnovna kontroverza se sastojala od postojanja razlika između

16 Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 688 (1991) od 5. aprila 1991, tačke 1–4.

17 Isto, tačka 5.

18 Više o zonama zabrane letenja na području Iraka 1991. pogledati u poglavlju *Zračni prostor Republike Bosne i Hercegovine*.

pozicija, osuda, zahtjeva, odluka, preporuka i proklamiranih poziva, koje su bile sadržane u rezolucijama, i očiglednom nedostatku volje kod organa Ujedinjenih nacija da se sve ono što je proklamirano u dokumentima provede u praksi. Ujedinjene nacije, kao univerzalna međunarodna organizacija, koja jedina ima ovlasti odlučivati, raspravljati i poduzimati konkretne aktivnosti kod ugrožavanja međunarodnoga mira i sigurnosti, nije uspjela pravovremeno i adekvatno reagirati kako bi se spasili i spašavali životi u proklamiranim sigurnosnim zonama. Vojska Republike Srpske je provodila masovne oružane napade protiv civilnoga stanovništva u sigurnosnim zonama, eklatantno kršeći i međunarodno humanitarno pravo i opće međunarodno pravo¹⁹. Vojska Republike Srpske je nastavila granatirati grad Sarajevo, vršeći kontinuirani teror nad civilnim stanovništvom u gradu²⁰. Radilo se o teškom granatiranju civilnih ciljeva koja po međunarodnom humanitarnom pravu predstavljaju zaštićena mjesta, odnosno zaštićene objekte. Na djelu su, također, bili snajperski napadi, kao i zaustavljanje humanitarne pomoći Visokog komesarijata Ujedinjenih nacija za izbjeglice (UNHCR). Iako je Tuzla bila proglašena sigurnosnom zonom, granatiranje grada i okolnih mjesta nikada nije prestajalo. Oružani napad na grad Tuzlu je kulminirao dana 25. maja 1995. kada je na tuzlanskoj Kapiji, u užem centru grada, od samo jedne granate poginula 71 osoba, a ranjeno oko 140 osoba²¹. Ironija je još veća znajući da se ovaj dan u bivšoj Jugoslaviji slavio kao „Dan mladosti“, predstavljajući dan rođenja Josipa Broza Tita. Kontinuirani oružani napadi odvijali su se i na ostale sigurnosne zone u Bosni i Hercegovini, dok su dvije sigurnosne zone Srebrenica i Žepa „pale u ruke“ agresora dana 11. jula 1995. odnosno 25. jula 1995. Nakon što je evaku-

19 Rezolucije Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija se moraju poštivati a njihove odredbe pravovremeno i adekvatno provoditi kada Vijeće sigurnosti donosi rezoluciju temeljem glave VII Povelje Ujedinjenih nacija. Sigurnosne zone Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini su upravo bile utemeljene rezolucijama na osnovu glave VII Povelje, što znači da ne samo da su pravno zainteresirane i odnosne strane obavezne poštivati ove rezolucije nego i sve države članice Ujedinjenih nacija.

20 Da VRS, kao strana u sukobu, nije poštivala odredbe Rezolucije Vijeća sigurnosti 824 (1993), prvenstveno da se, u ovom slučaju, grad Sarajevo treba tretirati kao sigurnosna zona od svih odnosnih strana, koja treba biti slobodna od oružanih napada i od bilo koje druge neprijateljske radnje, mogu posvjedočiti i dvije presude ICTY-a u predmetima *Tužilaštvo v. Dragomir Milošević* (IT-98-29/1) i *Tužilaštvo v. Stanislav Galić* (IT-98-29). Stanislav Galić je optužen i osuđen za cijelo vrijeme dok je bio komandant Sarajevsko-romanij-skog korpusa Vojske Republike Srpske u periodu od 10. septembra 1992. do 10. augusta 1994, a Dragomir Milošević u periodu od 11. augusta 1994. pa sve do završetka oružanoga sukoba. Ovi predmeti govore o kontinuiranom teroriziranju civilnoga stanovništva u gradu Sarajevu tokom opsade grada.

21 Novak Đukić je osuđen na kaznu dugotrajnoga zatvora od 25 godina za krivično djelo ratni zločin protiv civilnoga stanovništva (Krivični zakon Bosne i Hercegovine) pred Pretresnim vijećem Suda Bosne i Hercegovine dana 12. juna 2009. U prvostepenoj presudi u paragrafu 247. na strani 77 stoji: „Na osnovu svega navedenog vijeće je izvan razumne sumnje utvrdilo da se navedeni događaj desio, odnosno da je dana 25.05.1995. godine u 20.55 sati pala granata u užu centar grada Tuzla zvani „Kapija“ te da je od posljedica pada granate poginula 71 osoba, a preko 130 osoba teže i lakše ranjeno.“ Također je konstatirano u narednome paragrafu da je odbrana ovu činjenicu učinila nespornom. U vrijeme pisanja ovoga rada predmet se nalazi u žalbenome postupku.

acija Bošnjaka iz sigurnosne zone Ujedinjenih nacija Žepe završena 27. jula, UNPROFOR nije mogao mnogo učiniti za ljude koji su ostali unutar ove zone. Kako navodi David Harland u Izvještaju koji je upućen bazi UNPROFOR-a u Sarajevu, „Srbi nisu dozvolili UNPROFOR-u da ode u dio sigurnosne zone koju su kontrolirali pripadnici Armije RBiH, i niti jedan potpisani sporazum se nije implementirao. Pripadnici UNPROFOR-a u Žepi su mogli biti jedino potencijalni taoci i ništa više. Izgleda da će se preostalo stanovništvo Žepe morati sami braniti. Mnogi će vjerovatno nastojati pobjeći i doći se slobodne teritorije. Mnogi će, s druge strane, biti ubijeni ili zatočeni“²². Zanimljivo je čitati i David Harlandov Sedmični izvještaj o situaciji koji je bio upućen Johnu Ryanu dana 29. jula 1995. u kojemu se navodi: „promatrači UNPROFOR-a bili su prisutni kada je enklava pala i primijetili su veliki broj stranih plaćenika (naročito Grka i Rusa) koji su bili prisutni među srpskim snagama, kao i velike količine UNPROFOR-ovog naoružanja koji su oni koristili“²³. Kako se moglo desiti da strani plaćenici, osobe koje ne spadaju pod zaštićene osobe prema Ženevskim konvencijama iz 1949. i Dodatnim protokolima iz 1977, budu ne samo na strani Vojske Republike Srpske u tom trenutku, nego i da koriste naoružanje koje je očigledno, kako stoji u navedenom izvještaju, pripadalo Zaštitnim snagama Ujedinjenih nacija?

Od januara 1994. holandski bataljon Zaštitnih snaga Ujedinjenih nacija je dobio zadatak da zaštiti sigurnosnu zonu Ujedinjenih nacija Srebrenicu. Postoje izvještaji da su, najmanje dva mjeseca prije no što će početi oružani napad na sigurnosnu zonu Srebrenica, države članice Vijeća sigurnosti i generalni sekretar bili obaviješteni o nadolazećem napadu²⁴. Upravo navedeni organi Ujedinjenih nacija ove informacije nisu dijelili, kako autor navodi, citirajući određene izvore, sa Holandskom vladom i vojnim zvaničnicima. Mogućnost preventivnoga vojnoga udara je u potpunosti bio isključen od zvaničnika Ujedinjenih nacija. Holandski bataljon UNPROFOR-a nije pokušao odbraniti srebreničku enklavu, istovremeno dovodeći sebe i svoje ljudstvo u vrlo ranjivu poziciju od početka mirovne misije, ne zahtijevajući povećanje, odnosno razmještanje dodatnih trupa sa težim naoružanjem unutar sigurnosne zone Srebrenica²⁵. Oni su sve nade kako u

22 Izvještaj *Pregovori o Žepi* (15) Davida Harlanda, šefa civilnoga sektora Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini, upućen Johnu Ryanu i Maj-Gen Gobilliardu dana 2. augusta 1995.

23 Harland, David: *Sector Sarajevo: Weekly Situation Report*, 29. juli 1995, str. 2.

24 Grunfeld, F. – W. Vermeulen: *Failures to Prevent Genocide in Rwanda (1994), Srebrenica (1995), and Darfur (since 2003)*, Genocide Studies and Prevention International Journal, Vol. 4, No. 2, IAGS, 2009, strana 225.

25 Ibid, strana 227.

svoju sigurnost tako i u odvrćanju agresorskih napada povjerili zračnim snagama NATO-a, koje su bile stacionirane u bazi u Italiji.

Međutim, ova je strategija doživjela svoj neuspjeh kada su vojnici UNPROFOR-a, u više navrata, bili zatočeni kao taoči (taktika uzimanja pripadnika UNPROFOR-a za taoce je često korištena od Vojske Republike Srpske kako bi se na taj način spriječili zračni napadi regionalne vojne organizacije NATO-a na terenu). Naime, o ovome se bavi Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija broj 913 (1994) od 22. aprila 1994, u kojoj se, *inter alia*, osuđuje zatočenje osoblja UNPROFOR-a od snaga bosanskih Srba, kao i sva ograničenja koja se nameću UNPROFOR-u u izvršavanju njegova mandata. U tački 5. Rezolucije „zahtijeva se trenutno puštanje cijeloga osoblja UNPROFOR-a koji je još uvijek u zatočenju od strane snaga bosanskih Srba“. Rezolucijom 987 (1995) od 19. aprila 1995, Vijeće sigurnosti traži poštovanje sigurnosti svih pripadnika UNPROFOR-a, gdje u tački 1. ponovno zahtijeva da se sve strane u konfliktu uzdrže od bilo koje radnje zastrašivanja ili nasilja protiv UNPROFOR-a i njegova osoblja. I u konačnici, Vijeće sigurnosti je Rezolucijom 998 (1995) od 16. juna 1995. ponovno zahtijevalo da „snage bosanskih Srba odmah i bezuvjetno oslobode cjelokupno ostalo zatočeno osoblje UNPROFOR-a, i nadalje zahtijeva da sve strane u potpunosti poštuju sigurnost osoblja UNPROFOR-a, kao i ostalih koji su uključeni u dostavljanje humanitarne pomoći, i da osiguraju njihovu kompletnu slobodu kretanja“.

ICTY je optužio i Radovana Karadžića i Ratka Mladića za zločin uzimanja talaca pripadnika UNPROFOR-a u vrijeme međunarodnoga oružanoga sukoba. U optužnici protiv Radovana Karadžića s obilježenim izmjenama od 19. oktobra 2009. u tački 11. navedene su optužbe za uzimanje talaca, što predstavlja zločin protiv vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom, jer je kao takav definiran Međunarodnom konvencijom protiv uzimanja talaca od 1980. Paragraf 83. posljednje optužnice glasi: „Radovan KARADŽIĆ je u dogovoru s drugima počinio, planirao, podsticao, naredio i/ili pomagao i podržavao uzimanje vojnih posmatrača i pripadnika mirovnih snaga UN-a za taoce. Osim toga, Radovan KARADŽIĆ je znao ili je bilo razloga da zna da se njegovi podređeni spremaju da poćine zločin uzimanja talaca ili da su ga već poćinili, a nije preduzeo nužne i razumne mjere da sprijeći takva djela ili kazni poćinioce“. U narednome paragrafu, između ostalog, stoji da je Radovan Karadžić učestvovao u udruženome zloćinaćkome poduhvatu uzimanja talaca, kako bi prisilio NATO da se uzdrži od zračnih napada na vojne ciljeve bosanskih Srba.

U Ruandi su se 1994. međunarodne snage za očuvanje mira povukle nakon ubijanja deset belgijskih pripadnika mirovne misije (*United Nations Assistance Mission for Rwanda* - UNAMIR) u Ruandi. Naime, tokom zločina genocida u Ruandi Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija usvaja Rezoluciju 912 (1994) od 21. aprila 1994. kojom Vijeće sigurnosti izražava duboku zabrinutost za sigurnost pripadnika UNAMIRA-a i drugog osoblja Ujedinjenih nacija u Ruandi, oštro osuđujući napade usmjerenih protiv pripadnika UNAMIR-a, u kojima je nekoliko pripadnika UNAMIR-a izgubilo svoje živote, odnosno bilo povrijeđeno. Naime, Belgija je, za razliku od ostalih država članica Vijeća sigurnosti zagovarala da UNAMIR dobije jak i konkretan mandat. Međutim, nakon navedenoga incidenta iz aprila 1994. Belgija povlači svoje snage iz Ruande. Zanimljivo je pratiti, odnosno usporediti ulogu Sjedinjenih Američkih Država glede početaka oružanoga sukoba u Bosni i Hercegovini i Ruandi. Klintonova administracija, možemo s pravom ustvrditi, nije se željela vojno uplitati u toku trajanja međunarodnoga, odnosno unutrašnjega oružanoga sukoba i izvršavanja međunarodnih zločina.

Glede Bosne i Hercegovine, UNHCR je humanitarnim konvojima dopremao hranu, lijekove i drugu opskrbu u gradove i područja pod opsadom. Međutim, UNPROFOR, sa nejasnim mandatom, i pored njegova proširivanja, u velikome broju slučajeva, nije bio u mogućnosti, odnosno nije bio spreman primijeniti silu u situacijama kada bi humanitarni konvoj bio iz neopravdanih razloga zaustavljen, kako bi osigurao prolazak humanitarne pomoći kroz već dogovorene i utvrđene humanitarne koridore. Vijeće sigurnosti Rezolucijom 752 (1992) od 15. maja 1992. u tačkama 7. i 8. „naglašava urgentnu potrebu za humanitarnom, materijalnom i finansijskom pomoći, uzimajući u obzir veliki broj izbjeglica i raseljenih osoba, te u potpunosti podržava trenutne napore kako bi se dostavila humanitarna pomoć svim žrtvama konflikta i kako bi pomoglo u dobrovoljnome povratku raseljenih osoba njihovim domovima“, dok se u tački 8. pozivaju svi da osiguraju sve uvjete radi efektivne i neometane dostave humanitarne pomoći, uključujući siguran i osiguran pristup aerodromima u Bosni i Hercegovini. Dopremanje humanitarne pomoći u sve okupirane dijelove Bosne i Hercegovine, a posebno u sigurnosne zone, bila je nadležnost UNHCR-a, čiji su konvoji vrlo često zaustavljani i pretresani od vojske i policije Republike Srpske²⁶. To je bio jedan od razloga donošenja Rezolucije 859 (1993)

26 David Harland, koji je od 1993. do 1995. bio zadužen za civilna pitanja u komandi UNPROFOR-a u Sarajevu, a zatim je radio kao politički savjetnik komandanta snaga Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini Ruperta Smitha, izjavio je dana 10. maja 2010. pred ICTY-em na suđenju Radovanu Karadžiću, kao svjedok optužbe, da su vlasti i vojska Republike Srpske sistematski ograničavali slobodu kretanja snagama i konvo-

od 24. augusta 1993. kojom je Vijeće sigurnosti zahtijevalo da se osiguraju nesmetani prolasci humanitarne pomoći, uključujući dopremanje hrane, vode, električne struje, goriva i nesmetanoga odvijanja komunikacija, posebno u sigurnosnim zonama u Bosni i Hercegovini²⁷. Kako je sigurnost službenika UNHCR-a kod dopremanja humanitarne pomoći bila vrlo često upitna, otuda i zahtjev Vijeća sigurnosti da sve strane cijelo vrijeme moraju poštivati sigurnost i operativnu efikasnost službenika UNHCR-a²⁸. Nadalje, u preambuli Rezolucije 913 (1994) od 22. aprila 1994. Vijeće sigurnosti osuđuje sve napade protiv civilnoga stanovništva, uključujući i napade protiv humanitarnih radnika u odnosu na situaciju u sigurnosnoj zoni Goražde. Ovom rezolucijom najoštrije je osuđena kontinuirana ofanziva na sigurnosnu zonu Goražde koja je rezultirala u ubijanju brojnih civila i velikoj ljudskoj patnji.²⁹ Glede Goražda, specijalni izvijestilac generalnog sekretara Ujedinjenih nacija je „utvrdio da je enklava bila granatirana i da je konvojima dva mjeseca bilo uskraćeno da dopremaju humanitarnu pomoć [...] Specijalni izvijestilac je konstatirao da je u proljeće 1994. grad bio izložen vojnoj ofanzivi snaga bosanskih Srba, pri čemu su ciljani civilni objekti, uključujući bolnicu, te da je snabdijevanje vodom bilo prekinuto [...] Humanitarni konvoji bili su izloženi neprijateljstvima, uključujući zatočenje osoblja UNPROFOR-a i krađu opreme [...] Sličan model ponašanja bio je i u Bihaću, Tuzli, Cerskoj i Maglaju“³⁰. Međunarodni sud pravde je u presudi spora koji se odnosi na primjenu Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (*Bosna i Hercegovina vs. Srbija i Crna Gora*) smatrao da su skoro svi događaji koje je podnosilac tužbe spomenuo utvrđeni³¹ na osnovu raspoloživih dokaza, te je donio zaključak da su „srpske snage u Sarajevu i drugim gradovima namjerno ciljale na civilne pripadnike zaštićene grupe“³². U Rezoluciji Vijeća sigurnosti 959 (1994) od 19. novembra 1994. izražava se naročita zabrinutost zbog eskalacije neprijateljstava u i izvan sigurnosne zone Bihać, što rezultira u veliku ljudsku patnju i veliki broj raseljenih osoba³³.

jima Ujedinjenih nacija koji su isporučivali humanitarnu pomoć i da su je 1995. skoro „potpuno uskratili“.

27 Tačka 3. Rezolucije.

28 Tačka 4. Rezolucije.

29 Preambula Rezolucije.

30 Međunarodni sud pravde, spor koji se odnosi na primjenu Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (*Bosna i Hercegovina vs. Srbija i Crna Gora*), Presuda, 26. februar 2007, paragraf 327.

31 Više o ovome pogledati u paragrafu presude 323–328.

32 Međunarodni sud pravde, spor koji se odnosi na primjenu Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (*Bosna i Hercegovina vs. Srbija i Crna Gora*), Presuda, 26. februar 2007, paragraf 328.

33 Preambula Rezolucije.

Prvobitno, temeljem rezolucija Vijeća sigurnosti, sigurnosne zone su konceptualizirane da prvenstveno umanje patnju i zaštite civilno stanovništvo, zabrane, ne samo oružani sukob, nego i sva vojna djelovanja i aktivnosti u zoni, te, u konačnici, da spriječe eklatantno grubo kršenje osnovnih ljudskih prava i sloboda. U julu mjesecu 1995, kada su dvije sigurnosne zone (Srebrenica i Žepa) pale u agresorske ruke, pripadnici holandskoga i ukrajinskoga bataljona UNPROFOR-a pokazali su svu nemoć Ujedinjenih nacija da zaštite ugroženo civilno stanovništvo u okupiranim područjima. Tek nakon pada ovih sigurnosnih zona Vijeće sigurnosti poduzima prisilne mjere protiv Vojske Republike Srpske. Ovo je period kada su se i Sjedinjene Američke Države odlučile aktivnije uključiti u mirovni proces, koji je rezultirao pristankom/prisiljavanjem na zaključivanje Dejtonskoga mirovnoga sporazuma pred kraj 1995. Naime, Vijeće sigurnosti donosi Rezoluciju 1004 (1995) od 12. jula 1995, na vanrednoj sjednici, u kojoj je *inter alia* zahtijevalo da Vojska Republike Srpske prestane sa ofanzivom i da se odmah povuče iz sigurnosne zone Srebrenica. Nakon međunarodnih zločina, koji su se izvršavali po padu navedenih sigurnosnih zona³⁴, specijalni izvijestilac Komisije za ljudska prava Ujedinjenih nacija Tadeusz Mazowiecki podnosi neopozivu ostavku na svoju poziciju dana 27. jula 1995, nakon skoro tri godine od postavljanja na to mjesto³⁵. U pismu ostavke koju je uputio predsjedavajućem Komisije Ujedinjenih nacija za ljudska prava i generalnome sekretaru Ujedinjenih nacija, u prvome paragrafu stoji: „činjenica da su Ujedinjene nacije dozvolile da Srebrenica i Žepa padnu, osim ogromne tragedije koja je pala na ta “sigurna utočišta” zagwarantirana međunarodnim dogovorima, nameću mi obavezu da ustvrdim kako ne vidim nikakvu mogućnost za nastavak moga mandata Specijalnog izvjestioca koji mi je dala Komisija [Ujedinjenih nacija] za ljudska prava“. Objašnjavajući

34 O sigurnosnoj zoni Srebrenica, o njenome padu, zločinima protiv čovječnosti i međunarodnoga prava, posebno o zločinu genocida koji se vršio u kontinuitetu i koji je svoju tzv. „kulminaciju“ dosegao jula 1995, o političkoj i moralnoj odgovornosti međunarodne zajednice država glede Srebrenice vršena su golemo istraživanja i rađene velike studije. Jedna od njih je *Srebrenica 1995* u tri knjige, u izdanju Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnoga prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 1998, 1999, 2000. Glede sigurnosne zone Srebrenica potrebno je pogledati i Izvještaj Generalnoga sekretara Ujedinjenih nacija prema Rezoluciji Generalne skupštine 53/35 (1998) *Izvještaj o Srebrenici* od 15. novembra 1999, kao i autorov magistarski rad.

35 Komisija Ujedinjenih nacija za ljudska prava je 14. augusta 1992. usvojila Rezoluciju 1992/S-1/1, u kojoj je zatražila od predsjedavajućeg da imenuje Specijalnog izvjestioca, koji će direktno ispitati stanje ljudskih prava na teritoriji bivše Jugoslavije, naročito u Bosni i Hercegovini, redovno prikupljati relevantne i vjerodostojne informacije o stanju ljudskih prava od vlada, pojedinaca, međuvladinih i nevladinih organizacija i iskoristiti pomoć postojećih mehanizama Komisije Ujedinjenih nacija za ljudska prava. Predsjedavajući Komisije Ujedinjenih nacija za ljudska prava promptno reagira i u vrlo kratkome roku na mjesto specijalnog izvjestioca Komisije Ujedinjenih nacija za ljudska prava imenuje bivšeg poljskog premijera Tadeusza Mazowieckog. Tadeusz Mazowiecki je u novoj ulozi prvi puta posjetio područje Bosne i Hercegovine od 21. do 26. augusta 1992. (pogledati šire: Izvještaj Tadeusza Mazowieckog broj E/CN.4/1992/S-11/9 od 28. augusta 1992).

svoje razloge, bivši poljski premijer izjavio je da time želi protestirati protiv odluka Londonske konferencije o Bosni, koja je prihvatila pad Srebrenice i koja se pomirila sa padom Žepe.³⁶ Kako Tadeusz Mazowiecki navodi, „povrede ljudskih prava se bezočno nastavljaju. Stalno se nailazi na blokade kod dolaska humanitarne pomoći. Civilno stanovništvo se stalno granatira, a “plave kacige” i predstavnici humanitarnih organizacija umiru. Zločini se izvršavaju brutalno i brzo, a odgovor međunarodne zajednice je spor i neefikasan“. Tadeusz Mazowiecki je, prilikom davanja ostavke, na konferenciji za štampu izjavio „da bi međunarodna zajednica morala odustati od svoje hipokrizije prema Bosni, jer mi tvrdimo da je branimo, dok je ustvari napuštamo. Ne može se sa kredibilitetom govoriti o zaštiti ljudskih prava kada postoji nedostatak konzistentnosti i hrabrosti što pokazuje međunarodna zajednica i njeni lideri“³⁷, riječi su to Tadeusza Mazowieckog, koji je bio prvi proponent uspostavljanja sigurnosnih zona u Bosni i Hercegovini i cjelovite zaštite civilnoga stanovništva u tim zonama.

Međutim, kako Vijeće sigurnosti i generalni sekretar u New Yorku te UNPROFOR u Bosni i Hercegovini nisu mogli ništa više učiniti da zaštite civilno stanovništvo od vršenja gnusnih međunarodnih zločina nad njima, i kako je koncept sigurnosne zone nepovratno propao, Tadeusz Mazowiecki optužuje međunarodnu zajednicu država i navodi da on ne može nastaviti sudjelovati u lažnoj zaštiti ljudskih prava. S druge strane, može se čuti i mišljenje da je Tadeusz Mazowiecki kontroverzna ličnost koja je u sebi utjelovljivala svu nespремnost i nerazuman odnos Ujedinjenih nacija prema agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu, posebno glede permanentnoga kršenja ljudskih prava, te da je konstantno upotrebljavao nepravni termin „etničko čišćenje“ u svojim izvještajima Ujedinjenim nacijama³⁸.

Embargo na uvoz oružja – izravno kršenje člana 51. Povelje Ujedinjenih nacija

Da je Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija, u svojim rezolucijama, koristilo međunarodnopravnu kvalifikaciju zločina genocid, tada bi izravno Bosni i Hercegovini bilo priznato inherentno pravo na odbranu/samood-

36 Konstanty Gebert, *Izvjestavanje nije dovoljno – misija za ljudska prava Tadeuša Mazowieckog*, članak objavljen u knjizi: *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991 – 1995*, Zbornik radova sa Međunarodnog kongresa za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini, Bon, 31. august – 4. septembar 1995, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1997, strana 680.

37 Ibid.

38 Mirovna misija Ujedinjenih nacija u Ruandi je, također, doživjela svoj krah 1994. kada međunarodne mirovne snage nisu mogle spriječiti nadolazeći genocid zbog nedovoljnoga kapaciteta i nedovoljne političke volje stalnih država članica Vijeća sigurnosti.

branu, te bi u očima međunarodne zajednice država nametnuti embargo iz 1991. na uvoz oružja državama bivše SFRJ u oružanome sukobu djelovao vrlo upitno u svojoj legitimnosti. Poznato je da je ova odluka Vijeća sigurnosti 713 (1991) od 25. septembra 1991. odgovarala jedino Saveznoj republici Jugoslaviji, koja je na raspolaganju imala cjelovit i jedinstven arsenal naoružanja Jugoslavenske narodne armije. U Rezoluciji se *inter alia* kaže: „Sve zemlje će, u cilju uspostavljanja mira i stabilnosti u Jugoslaviji, odmah uspostaviti opći i potpuni embargo na sve isporuke oružja i vojne opreme Jugoslaviji, dok Vijeće sigurnosti ne odluči drugačije.“ U Preambuli Rezolucije Vijeće sigurnosti je navelo da je „... duboko zabrinuto borbama u Jugoslaviji koje uzrokuju velike gubitke ljudskih života i materijalnu štetu sa posljedicama na zemlje u regiji, posebno na granična područja susjednih zemalja“³⁹. Vijeće sigurnosti je, također, bilo zabrinuto što nastavak ove situacije konstituira prijetnju međunarodnome miru i sigurnosti, te je preporučilo i podržalo „nastojanja Europske zajednice i njezinih država članica uz podršku država članica Organizacije za sigurnost i saradnju u Europi (OSCE) da uspostave mir i dijalog u Jugoslaviji kroz, inter alia, implementaciju prekida vatre, uključujući slanje promatrača, održavanje konferencije o Jugoslaviji, uključujući već utvrđene mehanizme, kao i suspendiranje dostave svih oružja i vojne opreme Jugoslaviji“⁴⁰. Jedan od, dakako, glavnih učinaka embarga bilo je zamrzavanje postojećih vojnih arsenala u vrijeme izrazite dominacije bivše Jugoslavenske Narodne Armije. U više navrata su Republika Bosna i Hercegovina i Republika Hrvatska tražile od Ujedinjenih nacija ukidanje embarga na uvoz oružja, međutim, to se, tokom cijelog trajanja agresije na ove dvije međunarodno priznate države, nije dogodilo. Stalne države članice Vijeća sigurnosti su smatrale, prevashodno za Bosnu i Hercegovinu, da ukoliko se ukine zabrana uvoza naoružanja, da će na svim „stranama“ u oružanome sukobu doći do povećavanja broja civilnih žrtava, te da će životi vojnika UNPROFOR-a takvom odlukom biti u izravnoj opasnosti.

Glede ovoga pitanja, valja kazati da je Republika Bosna i Hercegovina dana 15. novembra 1993. donijela izjavu da pokrene sudski postupak protiv Ujedinjenog Kraljevstva pred Međunarodnim sudom pravde Ujedinjenih nacija zbog kršenja Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948, Međunarodne konvencije o eliminiranju svih oblika rasne diskriminacije iz 1965, kao i drugih izvora općega međunarodnoga prava navedenih u članu 38. Statuta Međunarodnoga suda pravde. Intencija

39 Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija, 713 (1991) od 25. septembra 1991.

40 *Ibid.*

Republike Bosne i Hercegovine je bila tužiti Ujedinjeno Kraljevstvo za nesprečavanje zločina genocida „protiv ljudi i države Bosne i Hercegovine“⁴¹, što je protivno članu I Konvencije o genocidu. Nadalje, Bosna i Hercegovina je namjeravala tužiti Ujedinjeno Kraljevstvo jer je Ujedinjeno Kraljevstvo, kao jedna od pet stalnih članica Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija, nezakonito nametnulo i održavalo oružani embargo prema Republici Bosni i Hercegovini, što predstavlja kršenje člana 51. Povelje Ujedinjenih nacija, tako da je ovim aktom učestvovala kao saučesnik u zločinu genocida. Međutim, 3. januara 1994. pravni zastupnik Republike Bosne i Hercegovine pred Međunarodnim sudom pravde Francis Boyle obavještava registrara Suda da „Republika Bosna i Hercegovina povlači tužbu protiv Ujedinjenog Kraljevstva zbog sile, prisile i prijetnje Britanske vlade i vlada nekoliko drugih europskih država upućenih prema najvišim dužnosnicima bosanske vlade u Ženevi, Londonu i Sarajevu“⁴². Upravo zbog britanskoga pritiska kao i pritiska drugih evropskih zemalja, koje su u tom trenutku dale podršku Velikoj Britaniji, a koje se u pismu Francis Boyla uopće ne spominju, Republika Bosna i Hercegovina je odlučila odustati od podnošenja tužbe, odnosno tužbenoga zahtjeva protiv Ujedinjenoga Kraljevstva pred najvišom sudskom instancom Ujedinjenih nacija.

Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. u članu VIII predviđa da se „svaka ugovorna strana može obratiti nadležnim organima Ujedinjenih nacija kako bi ovi, prema Povelji Ujedinjenih nacija, poduzeli mjere koje smatraju odgovarajućim za sprečavanje i kažnjavanje djela genocida ili bilo kojeg drugog djela navedenog u članu III“. Pošto Ujedinjene nacije nisu adresirale grubo kršenje ljudskih prava u Bosni i Hercegovini kao zločin genocida, niti su oružani sukob adresirale kao djelo agresije (osim u prethodno navedene dvije rezolucije Vijeća sigurnosti), osigurale su ambijent da niti jedna država, formalnopravno, ne može tražiti od Vijeća sigurnosti poduzimanje adekvatnih mjera s ciljem svekolikoga pomaganja institucijama i stanovništvu napadnute države. Radilo se ovdje o gruboj višegodišnjoj praksi Ujedinjenih nacija koja se ogledala u očitom izjednačavanju žrtve i agresora, te su se u tom smislu, na implicitan način, anulirala sva prava države, stalne i punopravne članice Ujedinjenih nacija.

U konačnici, dana 22. novembra 1995. Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija usvaja Rezoluciju 1021 (1995) kojom se u tački 1. odlučuje da će

41 Izjava Republike Bosne i Hercegovine da pokrene sudski postupak protiv Ujedinjenog Kraljevstva pred Međunarodnim sudom pravde od dana 15. novembra 1993.

42 Pismo Francis Boyla pod naslovom: *World Court: Bosnia v. Britain for Genocide 15 November 1993* od 15. novembra 2009.

embargo na dostavljanje oružja i vojne opreme prestajati po etapama za određene vrste naoružanja, i pod određenim uvjetima, nakon što Republika Bosna i Hercegovina, Republika Hrvatska i Savezna republika Jugoslavija potpišu mirovni sporazum.

Zračni prostor Republike Bosne i Hercegovine

Glede zračnoga prostora Republike Bosne i Hercegovine, Vijeće sigurnosti, djelujući prema glavi VI Povelje Ujedinjenih nacija, odlučilo je da Rezolucijom 781 (1992) od 9. oktobra 1992. u tački 1. uspostavi zabranu vojnih letova u zračnome prostoru Bosne i Hercegovine, koja se neće odnositi na letove zrakoplova UNPROFOR-a i drugih letova koji budu podržavali operacije Ujedinjenih nacija, uključujući humanitarnu asistenciju. S ove vremenske pozicije, možemo kazati da su mehanizmi iz Rezolucije Vijeća sigurnosti 770 (1992) o osiguravanju sigurnosti za dopremanje humanitarne pomoći u Bosnu i Hercegovinu (glede zabrane letenja), u najvećoj mjeri, provedeni, dok su se u odnosu na ostale rezolucije Vijeća sigurnosti, odredbe ove rezolucije, u velikoj mjeri, na terenu poštivale. S druge strane, Vijeće sigurnosti je naivno vjerovalo da će zabrana svih vojnih letova u zračnome prostoru Bosne i Hercegovine doprinijeti završetku „neprijateljstava“, kako su oni u više navrata nazivali međunarodni oružani sukob u Bosni i Hercegovini. Ovom rezolucijom se indirektno, temeljem glave VIII Povelje, tražila vojna i logistička asistencija NATO-a u osiguravanju provođenja njezinih odredaba.

Glede prikazivanja usporedbe sa Irakom, vrijedi kazati da su iračke zone zabrane letenja proklamirane od Sjedinjenih Američkih Država, Ujedinjenoga Kraljevstva i Francuske nakon Zaljevskoga rata 1991. kako bi se zaštitile humanitarne operacije u sjevernome Iraku i šiitski muslimani na jugu zemlje. Naime, radilo se o nametanju zabrane svih vojnih i civilnih letova u dva odvojena iračka zračna prostora (sjeverna zona zabrane letenja i južna zona zabrane letenja) s ciljem osiguravanja humanitarnih operacija u ova dva dijela Iraka. Navedene države su se prilikom uspostavljanja iračkih zona zabrane letenja pozivale na Rezoluciju Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 688 (1991) od 5. aprila 1991. kako bi legalizirale svoje operacije na terenu. Međutim, navedena rezolucija ne sadržava niti jedno eksplicitno ovlaštenje ili dopuštenje za uspostavu zabrane letenja za iračke vojne i civilne zrakoplove. Istina je da je Vijeće sigurnosti Rezolucijom 688 (1991) konstatiralo da represija iračkoga civilnoga stanovništva u mnogim dijelovima Iraka, a posebno u područjima naseljenim Kurdima, predstav-

lja prijetnju međunarodnome miru i sigurnosti (shodno članu 39. Povelje), čime je Vijeće sigurnosti formalnopravno dovelo sebe u situaciju da može odlučivati o uvođenju mjera kako bi se otklonila prijetnja međunarodnome miru i sigurnosti. Ove zone neletenja uspostavljene su temeljem glave VII Povelje čime su se Ujedinjene nacije osigurale protiv optužbi da su izvršile nelegitimno i nelegalno uplitanje u unutrašnja pitanja države Iraka prema članu 2 (7) Povelje Ujedinjenih nacija⁴³, kao i prema Deklaraciji Generalne skupštine Ujedinjenih nacija od 9. decembra 1981. o zabrani miješanja u unutrašnje poslove država. No, kontroverze i diskusije oko legalnosti uspostavljanja zona zabrane letenja u akademskim krugovima još uvijek traju⁴⁴.

Umjesto zaključka

Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija, prvenstveno stalne članice ovog tijela, kako rad prikazuje, nisu htjele pravovremeno reagirati u punome kapacitetu kako bi spriječile međunarodni oružani sukob na prostoru bivše Jugoslavije, posebno u Bosni i Hercegovini, te spriječile i ograničile izvršenje teških zločina protiv vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom. No, znajući za ostala planetarna mjesta oružanih sukoba i izvršenja zločina, priznaćemo da je međunarodna zajednica država relativno „brzo“ došla do zaključka da se u Bosni i Hercegovini treba provesti agresivna oružana/humanitarna intervencija sa jakim pritiskom za potpisivanje mirovnoga sporazuma i završetak oružanoga sukoba. Pogledajmo, naprimjer, Ruandu, gdje je čelnik mirovne misije Ujedinjenih nacija u Ruandi, kanadski general Romeo Dallaire, zatražio dozvolu da reagira protiv onih koji pripremaju masakr, ali je njegov zahtjev odbijen u sjedištu Ujedinjenih nacija⁴⁵. Iako je generalni sekretar Ujedinjenih nacija u to vrijeme bio Boutros Boutros Ghali, afrički predstavnik crne rase, koji je bio na čelu cijele organizacije, ipak je situacija u Ruandi, odnosno stravično i rapidno izvršavanje zločina genocida, bila ignorirana.

43 O zabrani letenja i uspostavljanju „No-fly zones“ u Iraku pogledati više: Danesh Sarooshi, *The United Nations and the Development of Collective Security. The Delegation by the UN Security Council of its Chapter VII Powers*, Oxford University Press Inc, drugo izdanje, New York, 2003, strana 229 i dalje.

44 Oprečna mišljenja i rasprave ne postoje samo o međunarodnopravnoj legalnosti zona zabrane letenja u Iraku 1991. nego se vrlo ozbiljno i studiozno piše i o izvršenim ratnim zločinima Sjedinjenih Američkih Država i njezinih saveznika u periodu od 42 dana, između 16. januara i 27. februara 1991. na području Iraka. Govori se i o američkoj agresiji na Irak te o njezinoj kontinuiranoj imperijalističkoj i intervencionističkoj politici u ovome dijelu svijeta. Više o ovome svakako vidjeti u knjizi Ramseya Clarka i drugih: *War Crimes. A Report on United States War Crimes Against Iraq*, Maisonneuve Press, Washington, D.C. 1992.

45 Preneseno: Anđelić, Neven: *Kratka povijest ljudskih prava*, ACIPS & Helsinški komitet za ljudska prava u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2008, strana 178.

Sjedinjene Američke Države zbog sopstvenih grešaka u Somaliji s početka 1990. nisu sebi željele priuštiti još jednu pogrešku sa situacijom u Ruandi, kakvu su imali u sklopu mirovne misije Ujedinjenih nacija u Somaliji (UNOSOM II). Ova prva humanitarna intervencija Ujedinjenih nacija⁴⁶ nije postigla svoj cilj – razoružavanje sukobljenih strana i uspostavljanje trajne humanitarne pomoći civilnome stanovništvu. Misija UNOSOM II je doživjela neuspjeh upravo zbog proturječnosti: umjesto da osiguraju održavanje već dogovorenoga mira između strana u konfliktu, UNOSOM II su morale prisiliti strane u konfliktu da dogovore taj mir, a pod pritiskom velikih gubitaka i same su postale strana u konfliktu. Upravo slike ubijenih američkih vojnika iz Somalije ili vojnika mirovnih trupa UNPROFOR-a, koji su u Bosni i Hercegovini uzeti kao taoci, a koje su obišle cijeli svijet, smanjile su spremnost velikoga broja država da svoje vojnike šalju u misije Ujedinjenih nacija.

Čečenija je bila primjer teritorije koja pripada nekoj drugoj „interesejnoj sferi“, onoj ruskoj, i u koju se nije bilo preporučljivo miješati konkretnim vojnim i diplomatskim aktivnostima, nego je sve ostalo na vokabularu zabrinute međunarodne zajednice država oličene u Generalnoj skupštini i generalnome sekretaru Ujedinjenih nacija. Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija 1995. nije čak usvojilo niti jednu rezoluciju⁴⁷ glede stanja u Čečeniji, posebno u glavnome gradu Groznome, koji je naprasno uništen, zajedno sa velikim brojem civilnoga stanovništva, počevši od polovice decembra 1994, kada ruski predsjednik Boris Jelcin šalje vojne trupe u ovu južnu republiku.

Prilikom donošenja odluke o vojnoj, humanitarnoj i diplomatskoj intervenciji u jedan oružani sukob, bilo da je on unutrašnjega ili međunarodnoga karaktera, veliki utjecaj svakako ima činjenica da li velike sile, odnosno stalne članice Vijeća sigurnosti imaju sopstveni interes bilo koje vrste da se takvo što i napravi. Glede situacije u Darfuru (Sudan), Vijeće sigurnosti nije spremno reagirati na pravi način, odnosno uvijek je u pitanju nedostatak urgentnosti ove svjetske organizacije. Međutim, vojna intervencija Sjedinjenih Američkih Država u Afganistanu 2001. i Iraku 2003. bila je više no urgentna, predstavljajući američku intervencionističku politiku u svojem punome obličju. Napad NATO-a na Srbiju 1999. i ulazak kopnenih snaga na teritorij Kosova radi sprečavanja humanitarne katastrofe i eskaliranja oružanoga sukoba bio je, također, urgentan. No, u ovom slučaju

46 Tokom misije UNOSOM II u Somaliji prvi puta nakon angažmana u Kongu mandat mirovnih trupa bio je povezan sa glavom VII Povelje Ujedinjenih nacija i s upotrebom vojne prisile.

47 Zbog uloženoga veta Ruske Federacije.

snage NATO-a nisu dobile odobrenje od Vijeća sigurnosti za početak intervencije, što bi, promatrajući problem *stricto sensu*, značio protupravni napad na jednu suverenu državu i njezin teritorij. Ovo pitanje biće predmetom vječite diskusije: da li je državni suverenitet važniji od međunarodnog mira i sigurnosti? Međutim, postoje mišljenja, posebno ona koja dolaze iz Velike Britanije, da se oružana sila (oružana humanitarna intervencija) može upotrijebiti u izuzetnim situacijama kako bi se izbjegla humanitarna katastrofa⁴⁸. No, istina je da je ovim primjerom napravljen jedan grubi presedan u međunarodnome pravu, presedan koji ima za cilj uvođenje nekih novih pravila u međunarodno pravo, odnosno progresivni razvoj ove pravne grane ka jednome novome konceptu upotrebe sile u međunarodnim odnosima⁴⁹. Naime, autor stoji pri tvrdnji da jedino Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija može odlučiti koja situacija zahtijeva humanitarnu i vojnu intervenciju u svijetu, da dozvoli upotrebu sile, i da odlučuje o posljedicama takve intervencije. Za ovakav stav postoji više uporišta u Povelji Ujedinjenih nacija. Član 1 (1) Povelje kaže: „*Ciljevi su Ujedinjenih nacija: održavati međunarodni mir i sigurnost i u tu svrhu: poduzimati djelotvorne kolektivne mjere radi sprečavanja i otklanjanja prijetnje miru, i radi suzbijanja čina agresije ili drugih narušavanja mira, i ostvarivati mirnim sredstvima i u skladu s načelima pravde i međunarodnoga prava, uređenje ili rješenje međunarodnih sporova ili situacija koje bi mogli dovesti do narušavanja mira*”. Član 2(4) Povelje glasi: „Države članice se u svojim međunarodnim odnosima suzdržavaju od prijetnje silom ili upotrebe sile koje su uperene protiv teritorijalne cjelovitosti ili političke nezavisnosti bilo koje države, ili su na bilo koji način nespojive s ciljevima Ujedinjenih nacija”. Ovlaštenje poduzimanja kolektivne humanitarne ili vojne intervencije ima jedino Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija temeljem člana 24 (2) Povelje: „Da bi se osigurala brza i djelotvorna akcija Ujedinjenih nacija, njezine države članice povjeravaju Vijeću sigurnosti prvenstvenu odgovornost za održavanje međunarodnoga mira i sigurnosti, i pristaju da Vijeće sigurnosti radi u njihovo ime kada obavlja svoje dužnosti na temelju te odgovornosti”. No, ovo je posve druga tema i naučne rasprave o ovome ne zaslužuju stranice ovoga teksta.

48 Ovo je tzv. institut u međunarodnome pravu koji nosi naziv: *humanitarna intervencija*. Pogledati šire u knjiži: Tarcisio Gazzini, *The Changing Rules on the Use of Force in International Law*, Manchester: Manchester University Press, 2006.

49 Potrebno je sumnjati, odnosno s dozom obazrivosti gledati na pojavu/koncept koji sve više zahvata međunarodnu zajednicu država: *humanistički ili pacifistički militarizam*, u kojemu je oružani sukob prihvatljiv ukoliko mu je namjera donijeti mir, odnosno demokraciju ili osigurati uvjete za distribuciju humanitarne pomoći na teritorij određene države.

U ovome radu je prezentirana i analizirana uloga i djelovanje organizacije Ujedinjenih nacija, prvenstveno kroz Vijeće sigurnosti ove organizacije glede međunarodnoga oružanoga sukoba u Bosni i Hercegovini. Kroz razna poglavlja djelovanja ove organizacije u toku trajanja oružanoga sukoba na teritoriju Bosne i Hercegovine, u konačnici zaključujemo da su Ujedinjene nacije pravile mnogobrojne pogreške u sopstvenome poimanju situacije u bivšoj Jugoslaviji, bez priznavanja agresije protiv Bosne i Hercegovine. To je priznao čak i generalni sekretar Ujedinjenih nacija Kofi Annan u *Izveštaju o Srebrenici* od 15. novembra 1999, u kojemu on ističe da su greške „proistekle iz nesumnjivo dobronamjerne težnje: pokušali smo očuvati mir i primijeniti pravila za očuvanje mira u situaciji u kojoj nije bilo nikakvoga mira [...] Situaciju na terenu smo pokušali stabilizirati putem sporazuma o prekidu vatre, što je išlo na ruku Srbima koji su kontrolirali veći dio teritorija. Pokušali smo izbjeći upotrebu prisile, osim u svrhu samoodbrane, što nas je dovelo u sukob sa interesima branilaca sigurnosnih zona, čija je sigurnost zavisila od naše upotrebe sile“⁵⁰. Kako nadalje navodi, a glede embarga na uvoz oružja, „zajednica naroda odlučila je odgovoriti na rat u Bosni i Hercegovini embargom na uvoz oružja, dostavom humanitarne pomoći i razmještanjem snaga za očuvanje mira. Mora se jasno naznačiti da su ove mjere **bile loš nadomjestak** za odlučniju i silovitiju akciju kojom bi se spriječilo odvijanje užasa. Embargom na oružje nije se postiglo ništa više do zamrzavanja vojnoga stanja u bivšoj Jugoslaviji [...]“⁵¹.

U pogledu dopremanja humanitarne pomoći, generalni sekretar izjavljuje: „Isto tako ni snabdijevanje humanitarnom pomoći nije predstavljalo adekvatan odgovor na „etničko čišćenje“ i **vršenje genocida**. [...] Ali dostava humanitarne pomoći nije nikada predstavljala rješenje za probleme te zemlje. Problem koji je vapijao za vojnopolitičkim rješenjem se sastojao u tome što je jedna članica Ujedinjenih nacija **ostavljena bez mogućnosti odbrane uslijed embarga na oružje** koji su joj nametnule Ujedinjene nacije, bila čerečena snagama koje su je željele uništiti. Rješenje ovom problemu nije mogla biti humanitarna pomoć“⁵².

50 Izveštaj Generalnoga sekretara Ujedinjenih nacija prema Rezoluciji Generalne skupštine 53/35 (1998), 15. novembar 1999, para 488. Prijevod Izveštaja može se pronaći u knjizi: Smail Čekić, Muharem Kreso, Bećir Macić, *Genocid u Srebrenici, „sigurnoj zoni“ Ujedinjenih nacija, jula 1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnoga prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2000. (Edicija: Srebrenica 1995, knjiga 3).

51 Isto, paragraf 490.

52 Isto, paragraf 491.

Glede mandata, uloge i cjelokupnoga djelovanja UNPROFOR-a, generalni sekretar, u poglavlju o ulozi Vijeća sigurnosti i država članica *Izveštaja o Srebrenici*, precizira da „ni slanje snaga za očuvanje mira **nije predstavljao suvisao odgovor na ovaj problem**. Moj prethodnik [misli se na Boutrosa Boutrosa Ghalija] je otvoreno rekao Vijeću sigurnosti da Snage za očuvanje mira Ujedinjenih nacija ne mogu donijeti mir Bosni i Hercegovini. [...] Nije ispunjen nijedan od preduslova za slanje snaga za očuvanje mira: nije bilo mirovnoga sporazuma – čak se nije poštivao ni prekid vatre – nije bilo očigledne volje da nastupi mir i nije postojala jasna spremnost zaraćenih strana. [...] Lako naoružane, lako vidljive u svojim vozilima, razasute širom zemlje po brojnim neodbranjivim osmatračkim tačkama, one su mogle samo potvrditi ono što je bilo očigledno: **nije bilo mira kojega treba očuvati**“⁵³. Generalni sekretar je zaključio da su humanitarne operacije Ujedinjenih nacija za bosanske Srbe bile instrument za postizanje njihovoga cilja⁵⁴. U takvim situacijama, suštinski je važno imati sposobnost da se mandat prilagodi situaciji na terenu, dok komanda UNPROFOR-a nije bila fleksibilna ni za jednu od spomenutih stvari⁵⁵.

U vezi sa sigurnosnim zonama, generalni sekretar piše da je „čak i prije otpočinjanja napada na Srebrenicu, Sekretarijatu, kao i državama članicama, **bilo jasno da sigurnosne zone nisu istinski „sigurne“**. Nije bilo ni političke volje da se upotrijebi odlučna zračna sila protiv srpskih napada na sigurnosne zone, kao ni mogućnosti da ih se na terenu porazi“⁵⁶ [...]. „Srbi su kao dio svojih širih ambicija ka ‘Velikoj Srbiji’, otpočeli okupaciju teritorija enklava, želeći te teritorije samo za sebe. [...] Tako je civilno stanovništvo bosanskih Muslimana postalo glavna žrtva brutalno agresivnih vojnih i paravojnih srpskih operacija koje su imale za cilj da očiste željene teritorije od civilnoga stanovništva tako da bi se one mogle naseliti Srbima“⁵⁷. „**Ova područja nisu bila sigurna**, a nisu bila ni sigurne luke u smislu međunarodnoga humanitarnoga prava, niti sigurne zone u bilo kakvom vojnom smislu.“⁵⁸

Organizacija Ujedinjenih nacija, kao cjelina sa svojim konstitutivnim organima, nije u potpunosti ili, bolje kazano, imala je nadasve nepotpuno shvatanje opsega srpskih ratnih ciljeva u bivšoj Jugoslaviji. Ili su srpski

53 Isto, paragraf 492.

54 Isto, paragraf 493.

55 Isto, paragraf 493.

56 Isto, paragraf 494.

57 Isto, paragraf 495.

58 Isto, paragraf 499.

ratni ciljevi shvaćeni sa dozom neozbiljnosti ili su se Ujedinjene nacije nadale da će svojim autoritetom prisutnosti na teritoriju Bosne i Hercegovine pridonijeti smirivanju oružanoga sukoba, ili je, pak, u pitanju bilo nešto treće. Nema opravdanja zašto Sekretarijat, Vijeće sigurnosti, Generalna skupština, te Zaštitne snage Ujedinjenih nacija nisu reagirali brže i odlučnije. Kada je Vijeće sigurnosti ustanovilo Snage za brzo djelovanje u Bosni i Hercegovini 1995, organi Ujedinjenih nacija su se istovremeno zalagali da se ove snage pretjerano ne koriste, s ciljem poštivanja iskonskoga mandata s kojim je UNPROFOR i došao na teritorij Bosne i Hercegovine 1992. No, kada je UNPROFOR konačno poduzeo odlučne akcije u augustu i septembru 1995. protiv Vojske Republike Srpske, to je odista pridonijelo da se oružani sukob privede svome kraju.

Međunarodna zajednica država, ma šta ona s pravnoga aspekta obuhvatala, mora u cjelini prihvatiti dio odgovornosti, jer je dozvolila tragičan početak, tok, razvoj i završetak oružanoga sukoba u Bosni i Hercegovini na način da je neprestano odbijala koristiti konkretnu, brzu i odlučnu vojnu intervenciju, odnosno prisilu u raznim fazama oružanoga sukoba u Bosni i Hercegovini. No, i pored priznanja generalnoga sekretara Ujedinjenih nacija da su, po njemu, Ujedinjene nacije „pravile greške u rasuđivanju – greške ukorijenjene u filozofiji nepristrasnosti i nekorištenja sile koje su potpuno neprimjerene za sukob u Bosni“⁵⁹. Međunarodna zajednica država odnosno organizacija Ujedinjenih nacija mora biti ne samo moralno i politički odgovorna za svoje propuste i postupke, nego i pravno odgovorna za gore navedene grube greške u svome djelovanju u Bosni i Hercegovini. Generalni sekretar u svome *Izvještaju* govori o moralnoj i političkoj odgovornosti Ujedinjenih nacija, te o posljedicama takvih odgovornosti, no, ni u jednoj rečenici nije se osvrnuo na traženje, odnosno postojanje mogućnosti međunarodne ili krivične odgovornosti država, odnosno međunarodnih organizacija za međunarodne protupravne delikte, odnosno zločine, a koji se vezuju za oružani sukob u Bosni i Hercegovini. No, stvaranje uvjeta za međunarodnopravnu i krivično-pravnu odgovornost država i međunarodnih organizacija i konkretizacija teorijskih instituta u međunarodnoj praksi, predmet je znanstvene analize nekog drugog znanstvenoga rada.

59 Isto, paragraf 499.

NOVA POSTHLADNORATOVSKA STRATEGIJA NATO SAVEZA

NEW POST-COLD WAR STRATEGY OF THE NATO ALLIANCE

Sažetak

Tokom Hladnog rata uloga i svrha NATO-a su bili jasno definisani postojanjem prijetnje koju je predstavljao Sovjetski savez i Varšavski pakt. Povijest je pokazala da je tehnološka superiornost NATO-a u odnosu na države članice Varšavskog pakta odigrala ključnu ulogu u pobjedi Zapada u hladnoratovskom periodu. Po okončanju Hladnog rata pojavila se jedinstvena prilika za građenje nove sigurnosne arhitekture u cijelom euroatlantskom području. Cilj ove nove arhitekture je bio da se osigura stabilnost i sigurnost svih nacija u euroatlantskom području. U ovom radu se predstavlja NATO-ovo određenje sigurnosti kao širi koncept koji obuhvata političku, ekonomsku, ali i odbrambenu komponentu.

Summary

During the Cold War period, the role and purpose of the NATO was clearly defined by existence of the threat posed by the Soviet Union and the Warszawa Pact. History has showed that NATO's superiority in technology, in comparison to the Warsaw Pact's member countries, played a key role in West's victory in the Cold War period. Upon termination of the Cold War, a unique opportunity for building of new security architecture in the entire Euro-Atlantic region arose. The purpose of this new architecture is assuring the stability and security of all Euro-Atlantic's nations. The purpose of this paper is to provide outlines of the NATO's security explicitness as a wider concept encompassing the political, economic, and the defensive component as well.

Za vrijeme Hladnog rata uloga i svrha NATO-a su bili jasno definisani postojanjem prijetnje koju je predstavljao Sovjetski savez. Nesumnjivo, tehnološka superiornost NATO-a u odnosu na države članice Varšavskog pakta odigrala je značajnu ulogu u pobjedi Zapada u Hladnom ratu. Po okončanju Hladnog rata pojavila se jedinstvena prilika za građenje nove sigurnosne arhitekture u cijelom euroatlantskom području. Cilj ove nove arhitekture je bio da se osigura stabilnost i sigurnost svim nacijama u euroatlantskom području bez stvaranja linija podjele¹. NATO posmatra sigurnost kao širi koncept koji obuhvata političku, ekonomsku, kao i odbrambenu komponentu. U ovom procesu sporazumne stabilizacije Savez ima – i imat će – snažnu i esencijalnu ulogu u očuvanju stabilnosti i sigurnosti u Evropi.

Svjetski poredak se u značajnoj mjeri promijenio od vremena formiranja NATO saveza i Ujedinjenih nacija. Po završetku Hladnog rata početkom 90-ih bilo je neophodno izvršiti ponovnu procjenu uloge Sjevernoatlantskog saveza (NATO-a) kao odbrambenog mehanizma. Historijski, NATO je nastao u najvećoj mjeri kao odgovor na sigurnosne prijetnje koje su dolazile od Sovjetskog saveza i zemalja „Istočnog bloka“, istovremeno osiguravajući vezivno tkivo koje će povezati bivše suprotstavljene strane u Drugom svjetskom ratu u jedinstvenu sigurnosnu strukturu². 12 prvobitnih članica je potpisalo NATO sporazum u Washingtonu 4. aprila 1949. u cilju pružanja kolektivne odbrane i očuvanja mira i sigurnosti u sjevernoatlantskom regionu. Ovaj kolektivni sistem samoodbrane se zasniva na članu 51. Povelje UN-a i članu 5. Vašingtonskog sporazuma koji predviđaju da će se oružani napad na jednu ili više strana u Sporazumu smatrati napadom na sve njih.

U skladu s tim, u slučaju takvog jednog oružanog napada, članice moraju pomoći napadnutoj strani poduzimajući samostalno ili sa drugim stranama radnje koje smatraju neophodnim, uključujući oružanu silu u cilju vraćanja ili očuvanja sigurnosti sjevernoatlantskog područja. NATO je savez koji se sastoji od 28 nezavisnih zemalja članica: Albanija, Belgija, Bugarska, Kanada, Hrvatska, Češka Republika, Danska, Estonija, Francuska, Njemačka, Grčka, Mađarska, Island, Italija, Latvija, Litvanija, Luksemburg, Holandija, Norveška, Poljska, Portugal, Rumunija, Slovačka, Slovenija, Španija, Turska, Velika Britanija, Sjedinjene Američke Države.

1 Christopher, Warren: *NATO: Reaching out to new partners and new challenges*, U.S. Department of State Dispatch, 11. 12. 1995, str. 902.

2 Albright, Madeleine: *A New NATO for a new century*, Dispatch, 10(3), Washington, 1999.

Temeljni član 5. Sjevernoatlantskog sporazuma odnosi se na pravo individualne i kolektivne samoodbrane priznate članom 51. Povelje Ujedinjenih naroda. Glavni članovi Sporazuma jasno ukazuju da Savez djeluje u skladu sa smjernicama Povelje UN-a, strogo poštujući svoje ciljeve i principe. Međutim, strane u Sporazumu tvrde da NATO nije regionalna organizacija, nego organizacija za kolektivnu samoodbranu. Uprkos demantirajućem jeziku člana 5. Sporazuma, NATO se nije ograničio na akcije kolektivne samoodbrane. Realizujući zadatke tipične za jednu regionalnu organizaciju, NATO granice su proširene u cilju unapređenja ekonomske i naučne saradnje, pored svojih strogo vojnih ciljeva.

Tradicionalna konfrontacija između NATO-a i Varšavskog pakta je okončana. Raspad Varšavskog pakta – zajedno sa nastankom ustavnih demokratija u Centralnoj i Istočnoj Evropi i transformacijom Ruske Federacije – u osnovi je osigurao da je prijetnja od konfrontacije između armija velikih sila na evropskom kontinentu malo vjerovatna. Međutim, ubrzo je postalo očigledno da će nekoliko netradicionalnih i prilično neočekivanih rizika dati NATO-u nove zadatke, novu misiju i suočiti ga sa novim izazovima. Jedan od najvećih izazova posthladnoratovske Istočne Evrope su bila neriješena pitanja samoodređenja, što je bila osnova sukoba u bivšoj Jugoslaviji. NATO je odigrao značajnu, ako ne i centralnu, ulogu u konačnom rješenju ratova u bivšoj Jugoslaviji, posebno u slučaju Bosne i Hercegovine i Kosova.

Nakon 1989, iznenadni pad kako vanjskih, tako i unutrašnjih marksističkih centralnih vlasti stvorio je opasan vakuum moći u centralnom i istočnoevropskom regionu. Borba za etničko samoodređenje je postala dominantna ideološka snaga za vrijeme dezintegracije Sovjetskog saveza, a posebno Jugoslavije. Jugoslavenska tragedija predstavlja poseban slučaj novog pristupa različitim nivoima samoodređenja u posthladnoratovskom periodu. U bivšoj Jugoslaviji bilo je očigledno da se teritorijalni integritet i etničko samoodređenje ne mogu mirno postići usred kolapsa centralnih političkih i ekonomskih vlasti. Borba za etničko samoodređenje je dovela do genocida i etničkog čišćenja. Nakon oba svjetska rata nacionalne granice su vještački preuređivane, bez poštivanja i zaštite različitih etničkih grupa. Stoga ne iznenađuje da pitanje etničkog samoodređenja ostaje da se njime bavi globalna zajednica nacija u posthladnoratovskoj eri.

Tradicionalna uloga i iskustvo NATO-a nisu ga dobro pripremili za sprečavanje sukoba i upravljanje ratovima u bivšoj Jugoslaviji, čija je dimenzija bila bez presedana. U završnici na Kosovu, dok su Evropska

unija i Organizacija za sigurnost i saradnju u Evropi pokušavali da odigraju političku ulogu u posredovanju i sprečavanju sukoba, u konačnici je bila neophodna upotreba sile od strane NATO-a. Nakon iskustva u Bosni sa mirovnim snagama UN-a i paraliziranim angažmanu NATO snaga, čini se da je na kocki bio opstanak NATO-a i da je neraskidivo povezan sa pitanjem uspostave mira i sigurnosti u pokrajini Kosovo. Suočene sa genocidom širokih razmjera i brutalnim akcijama jugoslavenske vojske, snage sigurnosti u međunarodnoj zajednici su bile prisiljene da djeluju. Mirovni pregovori u Ramboulieu su rezultirali političkim dokumentom koji je odražavao kompromis koji nije bio prihvaćen od strane jugoslavenske vlade, ostavljajući upotrebu NATO snaga kao jedinu alternativu za provedbu Sporazuma iz Ramboulieua.

Osnivački sporazum NATO-a nalaže da NATO djeluje na način konzistentan sa fundamentalnim mandatom i principima Povelje UN-a. Posebno, svaka aktivnost u okviru poglavlja VII zahtijeva odobrenje Vijeća sigurnosti, ali se znalo da dvije stalne članice – Rusija i Kina – neće pristati na takvu akciju, odnosno da će uložiti veto na odluku o korištenju NATO snaga. Stoga, Vijeće sigurnosti UN-a nije odobrilo odluku o upotrebi NATO snaga sve dok te akcije nisu dovele do usvajanja Sporazuma iz Ramboulieua. NATO zračna kampanja na Kosovu u proljeće 1999. je bio drastični otklon od ranije NATO politike. Šireći svoju misiju, NATO je prvi put djelovao u napadačkom, a ne odbrambenom stilu i to u misiji izvan NATO područja. Po mišljenju nekih komentatora, posebno u Istočnoj Evropi, NATO je time izašao iz okvira svog prvobitnog mandata, postajući snažna ruka Sjedinjenih Američkih Država i djelujući kako god i gdje god im je volja.

U martu 1999. NATO je otpočeo rat prvi put u historiji ne da bi odbranio neku zemlju članicu, nego da bi zaustavio etničko čišćenje kosovskih Albanaca koje je naredio u to vrijeme jugoslavenski predsjednik Slobodan Milošević. Bombardujući bez odobrenja UN-a i uprkos političkim nesuglasicama unutar Saveza, sukobu među vojnim rukovodstvom i periodičnim ruskim prijetnjama (i u konačnici opasnosti od ruskog vojnog angažmana), Sjedinjene Države su provele kampanju koja je uspjela zaustaviti nasilje i okončala srbijansku kontrolu nad Kosovom.

Od svog postanka osnovna uloga NATO-a je bila očuvanje i zaštita slobode i sigurnosti njegovih zemalja članica. Za vrijeme Hladnog rata NATO je služio kao primarno sredstvo za sprečavanje rata u Evropi. Osnovan je u cilju zaustavljanja širenja komunizma, a kao odgovor Sovjetski

savez i njegovi saveznici u Istočnoj Evropi su formirali Varšavski pakt. Ova ravnoteža snaga je sačuvala mir i sprečavala izbijanje rata u Evropi više od 40 godina. Međutim, od raspada Sovjetskog saveza NATO je u velikoj mjeri ostao bez precizno definisane svrhe. Gotovo preko noći svrha postojanja NATO-a je postala historija. NATO lideri su se našli na čelu najmoćnije armije na svijetu bez ikoga s kim bi se borili.

Međutim, posmatrajući ono što je ostalo nakon komunizma, NATO je odlučio da će njegova sljedeća misija biti unapređenje demokratije i zaštita ljudskih prava u Evropi. Ove operacije je otpočeo pod pokroviteljstvom mirovnih snaga UN-a. NATO je već imao komandnu infrastrukturu i logistiku kao podršku operacijama u Evropi. 1991. rat u Bosni i Hercegovini je predstavljao prvi veliki test za UN-NATO savez. Nakon što diplomatija nije uspjela zaustaviti etničko čišćenje u BiH, UN su nametnule embargo na oružje i odobrile upotrebu dijela NATO snaga kao mirotvoraca koji će nadgledati trgovinu oružjem u bivšim jugoslavenskim republikama. NATO zapovjednici, međutim, nisu bili u potpunosti zadovoljni rezultatima svog saveza sa UN-om.

U proljeće 1999. NATO je drastično odstupio od svoje ranije politike podrške UN-u i stvari na Kosovu preuzeo u vlastite ruke. Kao vojna kampanja NATO bombardovanje na Kosovu je bilo izuzetno uspješno i predstavljat će značajan doprinos vojnim teoretičarima za izučavanje u narednom vremenu. Za vrijeme kampanje provedeno je gotovo 14.000 napada u kojima je stradalo oko 500 civila i nijedan saveznički vojnik. U poređenju sa drugim velikim zračnim kampanjama u 20. stoljeću ove brojke su izuzetne. Kampanja NATO-a na Kosovu je postigla još nešto što ranije nikada nije učinjeno: bacila je jednu stranu silu na koljena, a da pri tome niti jedan vojnik nije stradao.

Međunarodni eksperti smatraju da se ovaj slučaj ne bi trebao posmatrati kao presedan u odnosu na zanemarivanje odobrenja Vijeća sigurnosti i u odnosu na fundamentalne principe navedene u Povelji UN-a. Radije, ovaj slučaj bi se trebao posmatrati kao izolirana akcija opravdana tradicionalnim običajnim međunarodnim pravom kao humanitarna intervencija u cilju sprečavanja genocida ili kao međunarodna pravna nužnost intervenisanja i zaštite čovječanstva.

Kosovsko iskustvo predstavlja realni izazov za NATO i međunarodne pravne eksperte da formiraju preciznije definirano tijelo za međunarodno pravo u cilju zaštite prava etničkih grupa i izgradnje efikasnog institucio-

nalnog okvira za praćenje i provedbu prava. Možda je postojanje takvog jednog sistema moglo spriječiti jugoslavensku tragediju koja je dovela do etničkog čišćenja, genocida i drugih strašnih zločina protiv čovječnosti, rješavajući problem koji nije adekvatno tretiran u okviru postojećih tijela međunarodnog prava. Jasno, ljudi u Bosni i Hercegovini i na Kosovu nisu imali vjeru u sposobnost međunarodnog javnog prava da zaštiti njihova prava.

Sa završetkom Hladnog rata Evropi je potrebna nova sigurnosna arhitektura. Bivše zemlje članice Varšavskog pakta, zabrinute zbog destabilizirajućeg vakuuma moći, žele da se priključe NATO savezu. Ali, ukoliko NATO ne uspostavi novi konstruktivni odnos sa Rusijom, proširenje NATO-a bi moglo dovesti do podizanja nove čelične zavjese, samo ovaj put istočnije. Tragično kosovsko iskustvo krajem prošlog stoljeća bi trebalo rezultirati brižljivom ponovnom procjenom uloge UN sistema sigurnosti u kontekstu nove misije NATO-a u posthladnoratovskim etničkim sukobima³. NATO je formiran kao savez za odbranu i ne samo kao sigurnosna organizacija. Danas se razvija u sistem kolektivne sigurnosti u kojem su odnosi između Rusije i SAD-a i Rusije i evropskih članica NATO-a važan dio. Uloga NATO snaga se promijenila. Njegova čisto odbrambena funkcija je stvar prošlosti⁴. Neki preduslovi, znakovi promjene uloge i suštine NATO-a su se pojavili – možda će evoluirati u mirovnu organizaciju za Evropu ili Balkan.

Pored navedenog, 11. septembar 2001. godine predstavlja prekretnicu u povijesti politike temeljene na sili. Tog dana je 19 fanatika, od kojih nisu svi imali zapadnjačko obrazovanje, uz relativno neznatna sredstva bacilo najmoćniju i tehnološki najrazvijeniju silu svijeta u paniku i pokrenulo globalnu političku krizu. Popratni efekti ovog čina očitovali su se u militarizaciji američke vanjske politike, ubrzavanju zapadne preorijentacije Rusije, jačanju nesuglasica između Amerike i Evrope, intenziviranju američkog ekonomskog usporavanja i promjeni tradicionalne američke definicije građanskih prava. Oružje kojim je sve to postignuto sastojalo se od nekoliko noževa i spremnosti da se žrtvuju vlastiti životi. Nikada ranije nije toliko malo slabih nanijelo toliko bola tako velikom broju moćnih⁵.

3 Gabor, Francis A: *Reflections on NATO's New Mission: Conflict Prevention in the Struggles for Ethnic Self-Determination*, Review of Central and East European Law 2004, str. 247–256, 2004, Koninklijke Brill N.V., Printed in the Netherlands.

4 Weizsaecker, Von Richard (bivši predsjednik FRG, Berlin): *Russia's European Dimension and Global Challenges, The 122nd Conference of the Bergedorf Forum*, International Affairs, Moskva, 2001, str. 110–111.

5 Brzezinski, Zbigniew: *AMERIČKI IZBOR: Globalna dominacija ili globalno vodstvo*, Politička kultura, Nakladno-istraživački zavod, Zagreb, 2004, CID, Podgorica, 2004.

U *Strategiji nacionalne sigurnosti* SAD-a iz 2002. godine stoji da su „napadi od 11. septembra također bili napadi na NATO“⁶. U tom kontekstu, NATO je pozvan od strane Sjedinjenih Američkih Država da slijedi model ove strategije sigurnosti, te da usvoji širi koncept samoodbrane, što je NATO i učinio, kada je prvi put u član 5. unio klauzulu o samoodbrani. Osnovna misija NATO-a – kolektivna odbrana transatlantskog savezništva – ostaje, ali sada je NATO morao razviti nove strukture i sposobnosti da tu misiju provodi pod novim okolnostima.

Dakle, NATO je već značajno redefinisao svoju ulogu nakon sukoba u bivšoj Jugoslaviji i svog angažmana u Bosni i Hercegovini i na Kosovu. U svom novom strateškom konceptu iz 1999. preuzeo je novu ulogu u rješavanju kriza kako bi odgovorio na rizike koji potiču iz nestabilnosti, kao i iz agresije. Otišao je dalje od čisto odbrambene uloge kako bi uzeo u obzir i rizike, uključujući širenje oružja za masovno uništenje, djela terorizma i sabotaze. Zadatak NATO-a više nije samo da osigura odbranu svojih članica, nego i da doprinese miru i sigurnosti u euroatlantskom regionu⁷.

Vanjska politika SAD-a prema BiH u kontekstu širenja NATO saveza

Jedan od boljih argumenata za Dejtonsko-Pariski sporazum i raspoređivanje američkih snaga u Bosni i Hercegovini jeste bio taj da će angažman u bosanskom sukobu služiti većim američkim strateškim interesima. Jedan takav interes je bio budućnost zapadnog savezništva: prolongiranje rata u Bosni i nesuglasice među saveznicima bili su otrovni za samo savezništvo, a nekoherentnost zapadne politike, koja je rezultat toga, bila je otrovna za kredibilitet NATO-a. Drugi ključni strateški interes bio je proširenje NATO saveza na Srednju Evropu, a prolongiranje rata u Bosni je, također, ovo kompliciralo⁸. Dejtonsko-Pariski sporazum je Sjedinjenim Američkim Državama pružio priliku da ostave sve komplikacije po strani i da se ponovo fokusiraju na evropsku politiku.

Clintonova administracija, posebno nakon što se vratila na čvrsto tlo, mogla je pokazati značajnu diplomatsku vještinu. Koristila je Bos-

6 *The National Security Strategy of the United States of America*, Washington D.C., The White House, 2002.

7 Gray, Christine: *The US National Security Strategy and the New «Bush Doktrine» on Preeemptive Self-defense*, Chinese JIL, 2002.

8 Christopher, Warren: *Advancing U.S.-Russia effort for peace in Bosnia*, US Department of State Dispatch, Washington, 1996.

nu, naprimjer, kako bi pomogla napredovanje širenja NATO-a, tako što je uključila Rusiju u Snage za implementaciju (IFOR)⁹. Ministar odbrane William Perry i zamjenik državnog sekretara u Clintonovoj administraciji Strobe Talbott su vješto pregovarali o stavljanju ruskih trupa pod direktnu američku komandu, čak i ako je američki general, također, bio zapovjednik NATO-a. „Raspoređivanje ruskih trupa u Bosni, pod američkom komandom, u okviru mirovnih snaga predvođenih NATO Savezom, bilo je bez presedana¹⁰.“ Ovo je dalo administraciji prizor ruskih vojnika pod NATO komandom na koje će se ukazivati kao dokaz da NATO širenje ne mora biti antirusko. Sjedinjene Američke Države su uvjeravale Ruse da će oni svojom kooperativnošću u slučaju Bosne zadobiti veće razumijevanje SAD-a u drugim pitanjima, kao što je rusko ponovno preuzimanje kontrole nad njihovim „bliskim susjedstvom“ (Centralna Azija i Kavkaz, uključujući naftom bogati Kaspijski bazen)¹¹.

I upravo, „rat protiv BiH, iako vođen na perifernom krilu NATO-vog strateškog prodora u drugu Evropu, jedan je od ključnih momenata koji su uticali na donošenje Odluke o širenju Saveza“¹².

Međutim, ni širenje NATO-a ni EU ne mogu suštinski biti analizirani ni shvaćeni bez potpunog razumijevanja novih strateških dimenzija nafte i gasa u Euroaziji. Veliki potencijal EU da postane nezavisni globalni akter, konkurirajući SAD-u, zavisit će od toga ko će politički kontrolirati zone proizvodnje nafte i gasa i nove energetske tranzitne rute. Energetski interesi su, također, bili uzrok lokalnih ratova u području Kavkaza, uključujući rat između Rusije i Čečenije, rat između Armenije i Azerbejdžana oko Nagorno-Karabaha i tenzije između Gruzije i Rusije oko Abhazije. U ovom regionalnom okruženju Turska, Gruzija i Azerbejdžan su radile zajedno na predloženom naftovodu Baku-Tbilisi-Ceyhan. SAD pružaju diskretnu podršku ovom projektu ili zbog kurdskog pitanja ili zbog protivljenja Rusije ili što se može dokazati neekonomičnim i konačno dovesti do općeg nemira na Zapadu.

Sve u svemu, izgradnja cjevovoda, uklanjanje konkurenata i siguran transport energije na zapadna tržišta po stabilnim cijenama su ključni

9 Blank, Stephen I.: *The NATO-Russia Partnership: A Marriage of Convenience or a Troubled Relationship?* Carlisle Barracks, PA Strategic Studies Institute, 2006.

10 Holbrooke, Richard: *Završiti rat*, Šahinpašić, Sarajevo, 1998, str. 2.

11 Rodman, Peter W.: *Yalta in the Balkans*, National Review, 1995, str 66.

12 Ćurak, Nerzuk: *Geopolitika kao sudbina*, „Slučaj Bosna: Postmodernistički ogled o perifernoj zemlji“, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 2002.

pokretači američke vanjske politike prema Balkanu i Bliskom Istoku. Širenje NATO-a ka Istoku i fragmentiranje političke karte Jugozapadne Euroazije je u službi sigurnosne dimenzije američke politike, uglavnom na račun evropskih, ruskih i kineskih strateških interesa. Osnovni cilj Sjedinjenih Američkih Država od 1990. godine na sva tri ratišta bio je obuzdavanje njemačkog/EU, ruskog i kineskog uticaja, odnosno njihovo potčinjavanje državnim američkim ciljevima i nacionalnim interesima.

Suštinsko pitanje u odnosu na širenje NATO-a jeste da je to proces potpuno povezan sa širenjem same Evrope. Ukoliko Evropska unija postane geografski veća zajednica i ukoliko bi takva Evropa željela da zasniva svoju sigurnost na produženju pakta sa Amerikom, onda slijedi da se njen geopolitički najistureniji sektor, Srednja Evropa, ne može demonstrativno isključiti iz učešća u sigurnosti, u čemu učestvuje drugi dio Evrope preko transatlantskog saveza¹³.

13 Clinton, William J.: *Promoting trans-Atlantic security through NATO enlargement*, U.S. Foreign Policy Agenda, USIA Electronic Journal, 1997.

Prikazi i osvrti
Reviews and Comments

POLITIKA AUTONOMIJE BIH IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA¹

THE B&H'S POLITICS OF AUTONOMY BETWEEN TWO WORLD WARS

Sažetak

Tekst je prikaz knjige Mehmed Spaho (1883–1939). Politička biografija Husnije Kamberović, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2009, str. 280.

Summary

The following text is a review of the book Mehmed Spaho (1883–1939). A Political Biography, by Husnija Kamberović, the Council of Bosniak Intellectuals' Congress, Sarajevo 2009, pg 280.

Za svakog ozbiljnog znanstvenika pisanje o poznatim ličnostima, bilo da se radi o naučnicima, književnicima, umjetničkim stvaraocima, sportistima i slično, veliki je izazov. Posebno se to odnosi na političke ličnosti koje se tokom života nekritički hvale do zvjezdanih visina ili se osporavaju do vulgarnosti. To se naročito odnosi na ličnosti sa prostora zemalja cijele Jugoistočne Evrope, pa time i Bosne i Hercegovine. Ma kako se neko trudio da bude objektivan, uvijek mu se pripisuje određena doza subjektivnosti, te još više ideološke orijentiranosti. To se podjednako može kazati kako za one o kojima pišu saradnici i savremenici, tako i historičari sa određene vremenske distance. Zato su ovakve studije za njihove autore „mač sa dvije oštrice“. To je ujedno veliki izazov, ali i odgovornost. Naročito se to odnosi na velike državnike koji svojim radom i djelima ostavljaju tragove u više generacija. Vjerovatno je svega toga bio svjestan i dr. Kamberović, kao autor ranije napisane studije o Husein-kapetanu Gradašćeviću, ovoga puta

¹ Prikaz knjige Mehmed Spaho (1883–1939). Politička biografija Husnije Kamberović, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, str. 280.

pišući o dr. Mehmedu Spahi, vođi bošnjačkog naroda između dva svjetska rata. Ta odgovornost i izazov su ovoga puta vjerovatno bili i veći. Kao i do sada, autor je prije pisanja imao uvid u brojne izvore i stručnu literaturu koja se odnosi ne samo na dr. Spahu, nego i vrijeme u kome je živio i djelovao.

Već u *Predgovoru* autor upoznaje čitaoca ko je pisao o dr. Mehmedu Spahi, te kakav su stav pojedini autori imali o ovoj ličnosti. U *Metodološkom pristupu – stradalništvo političkih lidera* profesor Kamberović ukazuje na jednu pojavu koja se odnosi na smrt istaknutijih bošnjačkih političara 20. stoljeća; Onako kako je navodno od srčanog udara u hotelu „Srpski kralj“ u Beogradu iznenada umro dr. Mehmed Spaho 29. juna 1939. godine, tako su svoj tragičan kraj imali i Džemal Bijedić u avionskoj nesreći januara 1977. godine, kao i Hamdija Pozderac početkom aprila 1988. godine. Razlog da spominje navedene ličnosti i njihove tragedije motivirali su autora ove knjige zbog činjenice, kako ističe: „Ovaj uvod se činio potrebnim kako bismo progovorili o problemu liderskog stradalništva, o čemu se među Bošnjacima 20. stoljeća prilično puno debatiralo. U ovoj knjizi ću se odvojiti od toga; neću pisati priču o Spahi na temelju pretpostavki, nego isključivo na temelju provjerljivih pisanih izvora, makar takav pristup i ne omogućava da se uvijek i u cjelosti sagleda jedna ličnost“.(str.12). Već na prvim stranicama Husnija Kamberović s pravom ističe „da u općoj političkoj historiji smrt ne znači kraj, nego vrlo često početak“.

Pisanje o političkoj biografiji dr. Mehmeda Spahe u cijeloj knjizi zasnovano je na tematskom i hronološkom izlaganju. Ova studija je strukturirana iz tri dijela: a) *Djelatnost Mehmeda Spahe do Prvog svjetskog rata*; b) *Politička djelatnost Mehmeda Spahe 1918-1929. godine* i c) *Djelatnost Mehmeda Spahe od 1929. do smrti 1939.godine*.

Već na prvim stranicama autor konstatira da je dr. Mehmed Spaho bio jedan od malobrojnijih bošnjačkih intelektualaca sa diplomom Pravnog fakulteta Univerziteta u Beču iz 1906. godine. Godinu dana kasnije (1907) položio je doktorski ispit i vraća se u rodno Sarajevo. Tu je započeo skromnu karijeru. Prvo je obavljao posao sudskog prislušnika (1906–1908), a onda se zapošljava kao pripravnik kod advokata dr. Jozefa Fischera. Od osnivanja Trgovačko-obrtničke komore 11. novembra 1910. godine biran je za njenog sekretara.

Već u to vrijeme pokazuje interes za politiku. U aktivni politički život ulazi 1914. godine. Tada je biran za člana Gradskog vijeća Sarajeva. Do toga dolazi poslije povlačenja Esada ef. Kulovića sa tog mjesta. U naredne

četiri godine uzimao je aktivno učešća u radu Gradskog vijeća. O svemu tome nas detaljnije upoznaje dr. Husnija Kamberović u prvom dijelu ove studije. U tom dijelu autor donosi više Spahinih diskusija. Veoma interesantna je jedna izjava dr. Spahe kada se govorilo o popločavanju pojedinih sarajevskih ulica pred dolazak prestolonasljednika Austro-Ugarske Franca Ferdinanda. Tada je u vezi sa ovim pitanjem imao polemiku sa tadašnjim dogradonačelnikom – poznatim arhitektom Josipom Vancašem. Tom prilikom mu je Spaho kao vijećnik kazao: „Ne treba stvarati Potemkinova sela kojima će visoki gost proći, i time pokazivati visokom gostu, kako su u nas ulice uređene, dok u gornjim ulicama, kuda po svoj prilici neće prolaziti vlada upravo mizerno stanje“. Ova izjava dr. Spahe, koju u knjizi citira autor, u narednim decenijama do smrti bila je kredo Spahine politike.

Kada neposredno iza završetka Prvog svjetskog rata u novoj državi Kraljevini SHS, od 1929. godine u Kraljevini Jugoslaviji započinje i traje njegova politička aktivnost i vođstvo u JMO, upravo dr. Mehmed Spaho ne dozvoljava zarad trenutnog interesa zanemarivanje suštine, bilo da to radi kao ministar ili u opoziciji. Dr. Spaho uvijek se držao osnovnog cilja, a to je poboljšanje položaja stanovništva i borba za bolju poziciju Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj državi između dva svjetska rata. U toku svoje bogate i relativno duge političke aktivnosti nastojao je da se previše ne približi ni političkom Beogradu, ali ni Zagrebu. Uostalom, kako je navedeno u ovoj knjizi, to je diplomatski kazao dopisniku zagrebačkog „Jutarnjeg lista“ 05. decembra 1920. godine: „Mi hoćemo da budemo jednako bliski Zagrebu i Beogradu“.

O svemu tome uz arhivsku građu i stručnu literaturu veoma pregledno i sa brojnim podacima upoznajemo se čitajući stranice ove knjige. Onako kako je i u metodološkom pristupu naglasio, dr. Kamberović prati sva politička dešavanja na prostorima tadašnje jugoslavenske države sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu. Autor na prvo mjesto stavlja historijska dešavanja u političkom životu brojnih aktera, gdje dr. Spaho ima vrlo zapaženo mjesto i ulogu. Ne propuštajući ni jedan važan detalj iz burne i bogate političke Spahine biografije, profesor Kamberović mu daje ono mjesto i ulogu ni više ni manje nego koliko je bilo potrebno. Zato nerijetko vidimo brojna dešavanja i pojedine druge aktere određenih političkih zbivanja da bismo tek u narednim stranicama shvatili da je kroz cio tekst Spaho direktno ili indirektno prisutan na onim mjestima gdje se manje spominje. To se vidi još na početku njegove liderske uloge u JMO i posebno u vrijeme pred donošenje Vidovdanskoeg ustava. Tada na jednoj skupštinskoj sjednici u Beogradu kaže „Protivni smo plemenskim autonomijama, a za autonomiju

smo pokrajina, po dosadašnjim geografskim granicama“. Tom izjavom je aludirao na opstanak cjelovitosti Bosne i Hercegovine u njenim historijskim i međunarodno priznatim granicama koje su potvrđene od Karlovačkog mirovnog ugovora iz 1699. do Berlinskog kongresa 1878. godine.

Podjednako je pokazivao političku mudrost kako u rukovodstvu JMO, tako i u skupštinskim klupama u opoziciji ili kao član vlade. To se vidjelo i prilikom sukoba u JMO oko vođstva 1922. godine. Tada je učvrstio svoje mjesto u vođenju ove najznačajnije bošnjačke stranke između dva svjetska rata, ali i u brojnim opozicionim ili vladajućim savezima sa drugim političkim strankama. Da je ta politika odgovarala biračima, govori i podatak da je u odnosu na 1925. u 1927. godina JMO povećanje glasača, a time i broj poslaničkih mjesta. O svemu tome nas prof. dr. Husnija Kamberović vrlo detaljno, ali i pregledno upoznaje, dajući onoliko mjesta i prostora koliko je u datom kontekstu potrebno i za ličnost o kojoj piše.

Također, piše i o tri atentata na dr. Spahu, prije nego će 29. juna 1939. godine iznenada napustiti ovaj svijet u vrlo zagonetnim okolnostima. Ne podliježući dnevno-političkim pričama ili neutemeljenim kazivanjima, autor o tome faktografski donosi podatke do kojih je došao ne upuštajući se ni u kakvu vrstu špekulacija i ostavljajući čitaocu da sam o tome donese sud.

U knjizi se upoznajemo i sa vanjskopolićkom aktivnosti dr. Mehmeda Spahe, te njegovim odlaskom u više država kao ministra saobraćaja, privrede ili šumarstva. Posebno je interesantan Spahin odlazak na poziv jerusalemskog velikog muftije Emina el-Huseinija na Sveislamski kongres u Jerusalem 07. 12. 1931. godine. Sa njim su na ovom kongresu bili i njegovi bliži politički saradnici i prijatelji Uzeir-aga Hadžihasanović i hadži Hasanaga Nezirhodžić. U to vrijeme u Kraljevini Jugoslaviji bila je lična diktatura kralja Aleksandra Karađorđevića koju je zaveo 06. januara 1929. godine. Tada je ukinut i parlamentarni život. Na ovo su reagirali lideri ranijih političkih stranaka u poznatim „Zagrebačkim punktacijama“. Među njima je bio i dr. Mehmed Spaho. Zbog toga je 31. januara 1933. godine osuđen na 20 dana zatvora i 5000 novčane kazne. Tako je svoj 50. rođendan 18. marta 1933. godine dočeka u zatvoru. Time se pridružio najvećem broju tadašnjih i kasnijih političara koji su manje ili više osjetili zatvorske zidine. I ovaj kratkotrajni zatvorski boravak kao iskusan političar iskoristio je za ličnu i popularnost stranke koju je vodio.

U brojnim političkim kombinacijama često je bio korak unazad u pregovorima. Da se ne bi puno eksponirao, u takvim situacijama bi isturao nekog od svojih saradnika. Time je pravio prostor, da ako nešto ne bude u

redu, da na vrijeme interveniše. Tako je bilo i u vrijeme stvaranja JRZ-a sa dr. Milanom Stojadinovićem i dr. Antonom Korošecem. Bilo je i veselih dogodovština. Kada mu je predsjednik Vlade dr. Milan Stojadinović ponudio 1935. godine da kao ministar saobraćaja ide u Vatikan i potpiše konkordat kojim se regulisao položaj katoličke crkve u Kraljevini Jugoslaviji, dr. Spaho mu je pola u šali, a pola ozbiljno odgovorio: „Gdje ću ja u Rim kod pape! Pa još da ga poljubim u papuču.“

U knjizi na više mjesta autor piše i o optužbama brojnih Spahinih političkih protivnika, kao što je bilo sa muftijom Maglajlićem 1922. ili sa ministrom Šefkijom Behmenom 1938. godine. Međutim, dr. Kamberović ističe da je dr. Mehmed Spaho kao ministar saobraćaja u više jugoslovenskih vlada pomagao da se otvore radna mjesta i ljudi zaposle. Posebno je vodio računa o zaposlenju velikog broja siromašnih ljudi iz Bosne i Hercegovine. Naročito se ta njegova politika osjetila u gradnji tri željezničke pruge: Bihać – Knin, Bileća – Nikšić i Foča – Ustiprača. Također, pomagao je izgradnju luke Ploče. Na ovom mjestu dr. Kamberović donosi vrlo interesantna razmišljanja vodećih ličnosti o izgradnji luke Neum, iznoseći brojne i za danas vrlo interesantne podatke, kada je riječ o Spahinom stavu o tome. Husnija Kamberović nas upoznaje da je upravo u vrijeme dok je bio ministar, dr. Spaho snažno se zalagao za luku Ploče, te da je u to vrijeme izrađena studija, a da su se ti planovi u vezi sa ovom lukom realizirali tek iza Drugog svjetskog rata.

Posebno su interesantne stranice knjige u kojima se govori o velikom uticaju Mehmeda Spahe od 1936. do 1939. godine na Islamsku zajednicu, te na izbor njegovog brata Fehima ef. za reisul-ulemu. Na kraju donosi sve zvanične informacije o smrti dr. Mehmeda Spahe i šta su o tome drugi kazali. Posljednje stranice knjige upoznaju nas o Spahinim političkim nasljednicima i njegovom političkom naslijeđu. Na kraju, dr. Husnija Kamberović svoje viđenje o dr. Mehmedu Spahi završava sa sljedećom konstatacijom: „Za njega se takođe može konstatovati kako je pravio političke kompromise, mnogo taktizirao, ali se držao svoje glavne političke linije, muslimanstva i jugoslovenstva“, te dodaje: „Njemu je bilo sve dopušteno, kao čovjeku bez koga se ne može“. Kao zaslužna ličnost koja je ostavljala vidan trag, ukopan je u haremu Begove džamije u Sarajevu, a tarih na njegovom nišanu napisao Mehmed ef. Handžić.

U drugom dijelu knjige su prilozi. Autor se potrudio da donese više slika i više članaka Mehmeda Spahe.

Gledajući u cjelini, cijela studija *Mehmed Spaho (1883–1939). Politička biografija* dr. Husnije Kamberovića pisana je stručno i pregledno. Njome se popunjava jedan značajan dio historije Bosne i Hercegovine 20. stoljeća. Ona je utoliko korisna što kroz pisanje političke biografije dr. Mehmeda Spahe popunjavaju se i do sada nenapisane mnoge stranice prošlosti prve polovine 20. stoljeća ove zemlje i njene, kako su i do sada mnogi konstatirali, i najznačajnije ličnosti ovih prostora iz toga vremena. Knjiga je podjednako interesantna kako za historičara, tako i za svakog čitaoca zbog stručnosti i stila pisanja.

MULTIDISCIPLINARNI DISKURS I HISTORIJSKE SINTEZE¹

MULTIDISCIPLINARY DISCOURSE AND HISTORICAL SYNTHESIS

Sažetak

Tekst je prikaz knjige Holma Zundhausena Istorija Srbije od 19. do 21. veka, Beograd 2008, str. 579.

Summary

*The text is a review of the book entitled: **The history of Serbia from 19th to 21st century** by Holm Sundhaussen, Beograd 2008, pp 579.*

Prošlost se raznim metodološkim zahvatima može spoznati na više načina. Na Balkanu, gdje su parahistoriografije, agresivne nacionalne ideologije, mitska i historijska svijest ispunjeni patriotizmom ksenofobičnog tipa, samorazumijevajućim “objektivnim istinama”, mitovima i fikcijama, zanosnim “velikim vremenima”, zaljubljenošću u “aristokratsku prošlost”, egzistiraju klišeizirane predstave i zasebni modeli kolektivnih memorija. U kulturama balkanskih naroda u kojima je, napisao je Miroslav Krleža, “narodna svijest sazdana od krvi, tlapnje i strave”, upadljivi su simboli patnje, usamljenosti, borbi, neshvaćenosti, osjećanja permanentnog neprijateljstva “drugog”, narcisoidnosti, na šta se nadovezuju tipizirani obrasci i tirade o navodnoj izabranosti i uzvišenosti. Percepcija vlastite nacije kao i njeno definiranje adaptira se, sa distanciranjem od stvarnosti, željenoj projekciji i problematičnim htijenjima. Nikada protagonisti, uvijek samo žrtve. Mitovi o žrtvama su povezani sa jasnom slikom neprijatelja. Brojni stručnjaci rukovođeni ograničenim tumačenjem prošlosti, ali i obični ljudi, mahom

¹ Prikaz knjige *Istorija Srbije od 19. do 21. veka* Holma Zundhausena, prevod s nemačkog Tomislav Bekić, Clio: Beograd, 2008. str. 579.

shvataju historiju Balkana isključivo sa nacionalnih polazišta, minimizirajući dostignuća drugih etničkih grupa i multinacionalnih društava i država kojima su nekad pripadali, zanemarujući njegov historijski, socijalni i kulturni kontekst. Međe na kojima se Balkan završava ostale su sporne. Tu više presuđuje politika nego geografija.

Tokom raspada Jugoslavije i postjugoslavenskih ratova nastajala je obimna biblioteka djela stranih autora, različitog značaja i odjeka, o zbivanjima na Balkanu u bližoj i daljnjoj prošlosti. Richard Holbrooke će napisati da je u SAD-u svojevremeno najpoznatija od svih knjiga o Jugoslaviji na engleskom jeziku bila knjiga Rebece West *Crno jagnje i sivi soko*, iz 30-ih godina XX stoljeća, čije će teze kako su “Turci upropastili Balkan”, da su muslimani raso inferiorni, uticati na dvije generacije čitalačke publike. Knjiga R. Kaplana *Balkan Ghosts* imala je, također, znatnog uticaja na zapadne političare početkom 90-ih godina prošlog stoljeća, zatečenih navodno “živom slikom raznih naroda koji su beznadežno zarobljeni u konflikt koji datira još od XIV vijeka”. Knjige pojedinih “često uticajnih autora” izazivale su oprečne i burne reakcije i iz uvjerenja da “stranci” zapravo ne mogu pojmiti ovdašnju “jedinstvenost”, skrivenu u “dubinama našeg kolektivnog ega”. U Beogradu je svojedobno održan i naučni skup povodom knjiga Noela Malcolma o Bosni i Kosovu, podvrgnutih oštrim kritikama, a on sam, markiran kao “intelektualni najamnik” koji ne polazi “ni od kakve racionalne pozicije”.

Zapažene i podijeljene reakcije u naučnim krugovima i javnosti u regionu izazvala je i knjiga *Istorija Srbije od 19. do 21. veka* autora Holma Zundhausena (Berlin, 1942), profesora historije Jugoistočne Evrope na Institutu za istočnoevropske studije Slobodnog univerziteta u Berlinu i predsjednika Naučnog savjeta Instituta za istočnoevropske studije u Minhenu. Doktorirao je o temi uticaja Herderovih ideja na stvaranje nacija kod narodá Habsburške monarhije. Prije pojave ove knjige u stručnoj javnosti već je bio poznat po svojim djelima *Istorija Jugoslavije 1918-1980* (Štuttgart, 1982), *Istorijska statistika Srbije 1834-1914* (Minhen, 1989), *Eksperiment Jugoslavija* (Manhajm, 1993). O značaju knjige *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, prvobitno objavljene na njemačkom jeziku 2007, govori i činjenica da je ona nastala zahvaljujući podršci književne mreže *Traduki* koju su osnovali Austrijsko ministarstvo za evropske i inostrane poslove, Savezno ministarstvo inostranih poslova Njemačke, švicarski Savjet za umjetnost „Pro Helvecia“, „KulturKontakt“ iz Austrije, Gete institut i Fondacija „S. Fišer“. Zundhausen u uvodu ove knjige, sinteze višedecenijskog bavljenja srpskom historijom, sa širokom istraživačkom osnovom, ukazuje da je svi

oni koji očekuju od nje jedan pledoaje za ili protiv „Srba“, mogu odmah odložiti. On sebe ne vidi niti kao advokata, ni tužioca, a kamoli u ulozi sudije, već, prije svega, kao vještaka ili istražitelja, nekoga ko osigurava tragove, sakuplja dokaze, ispituje i odmjerava, ko mora da se suoči s prazninama i pukotinama. U predgovoru njenom „srpskom izdanju“ on iznosi, pak, da bi, naknadno, o nekim stvarima drugačije pisao, nešto izostavio, negdje dopunio: „Potkrale su se i greške. Ali jedno stoji: oduvek me je fasciniralo da se bavim društvima i kulturama koje su drugačije od onih u kojima sam odrastao. Baveći se Srbijom – kao i drugim regionima i narodima jugoistočne Evrope, putem uporedne perspektive naučio sam mnogo o sebi i svojoj okolini. Utoliko istorija Srbije koja je pred vama možda ne predstavlja dobitak za Srbiju, ali je veliki dobitak za mene.”

U uvodnom dijelu pod naslovom „Šta je istorija Srbije i kako se ona može pisati?“ on postavlja osnove svoje konstrukcije historije Srbije, prvo razmatrajući pojmove same historije i njenog odnosa prema sjećanju, pojmove države i naroda i njihovo konstituiranje, moć mitova i njihov uticaj na savremenost i iz nje projektiranu, uvijek maglovitu budućnost. Autor smatra da su srpska država i srpska nacija stvaraju u XIX stoljeću sa ustancima na prostoru Smederevskog sandžaka („Beogradskog pašaluka“) i da se ne može govoriti o obnovi ili „vaskrsu“ srpske države, što je tradicionalno stanovište srpske historiografije. Srpska država i srpski narod su rezultati XIX i prvih decenija XX stoljeća, oni se ukrštaju, ali nisu identični, dodaje ovaj historičar, prezentirajući kraći presjek promjene statusa i teritorije srpske države, od ishoda balkanskih ratova 1912–1913. koje ocjenjuje najvažnijim promjenama do danas. Zundhausen postavlja razliku između „države Srbije“ i „mentalne Srbije“, Srbije u glavama, zaključujući da se one razlikuju u pogledu granica, u raskoracima između političko-geografske i mentalno-geografske karte, da su „neslaganja Srbije kao imaginacije i Srbije kao državne realnosti, duboko odredile istoriju 19. i 20. veka“. Ocjenjujući, brojem ograničenu, literaturu stranih i srpskih historičara koji su se bavili cjelovitim ili djelomičnim pregledima Srbije u XIX i XX stoljeću, svjestan postojanja različitih tendencija u nauci, znatnih razlika između romantičarske i kritičke historiografije, Zundhausen kao relevantna ističe djela koja su napisali Stevan Pavlović i Yves Tomić; od radova srpskih autora posebno se zadržao na knjizi *Srbija 1804-2004. Tri viđenja ili poziv na dijalog* Ljubodraga Dimića, Dubravke Stojanović i Miroslava Jovanovića, u kojoj kritički procjenjuje mišljenja Ljubodraga Dimića. Stavove drugo dvoje spomenutih srpskih historičara Zundhausen smatra dijametralno različitim – „od još uvek omiljenih epopeja o žrtvama i slobodi, kao i od

heroizacije u srpskoj historiografiji ili 'istorijsko-filozofskih', sudbonosnih i religijski inspirisanih tumačenja srpske istorije (kao, na primer, kod Radovana Samardžića ili novog propovjednika nacije Dušana Batakovića).“ Kao što je Pantelija Srećković, „pozitivni“ profesor Velike škole u XIX stoljeću, imao svog „negativnog“ Ilariona Ruvarca, tog „prevratnika u nauci“ i rodonačelnika srpske kritičke historiografije, tako i brojni savremeni „domoljupci“, pokazala je dr. Olivera Milosavljević, imaju svoje antipode. Sukob „patriotske“, totalitarne i manjinske kritičke historiografije, uz dominiranje žilavog, degeneriranog kulturnog modela, u Srbiji neće zadugo biti okončan. Zundhausen kazuje da su „mitovi i legende u enormnom obliku prodrli u historiografiju o Srbiji i Srbima... čak ni kritički nastrojene autorke i autori nisu od toga zaštićeni, jer mitom prožeta semantika je tako duboko ukorenjena da je njeno uklanjanje povezano sa znatnim teškoćama kada treba da se formulišu neke stvari.“

Historičarima je nužna i empirija o procesima čiji su savremenici, a oni nisu jednoznačni. Zundhausen se ne boji kratke vremenske distance u odnosu na interpretaciju događaja iz najnovije srpske historije. Pored niza zaključaka koje donosi, trudio se, kako to i izdavač predočava, da ostavi čitaocu mogućnost da dođe do vlastitog zaključka. Svjestan je činjenice da će se znanje o neposrednoj prošlosti sve više razvijati, ali da bi, njegovom sudu, čekati *pravu* distancu i do tada prepustiti političarima i novinarima državno tumačenje, bilo jednostavno neodgovorno. Postoje događaji, podsjeća ovaj autor u jednom intervjuu, koji su se zbili prije 2000 godina i koji još uvijek izazivaju najžešće kontroverze. Prvo izdanje *Srpske revolucije* Leopolda Rankea objavljeno je 1829. godine, 14 godina nakon Drugog srpskog ustanka. Ako je to bilo rano, koliko onda vremena treba da prođe između jednog događaja i njegovog historijskog tumačenja? A šta se dešava za to vrijeme? U međuvremenu se, naravno, neće šutjeti. Za ono što je izložio smatra da je to privremena rekapitulacija dva stoljeća s otvorenim krajem. Uputna su metodološka upozorenja da ono što se “danas” zna, a nije znalo prije, može protokom vremena biti potvrđeno, ali i prevaziđeno, da izgleda znatno drugačije. Sa protokom vremena, pojavom novih izvora, uvećavanjem znanja, historičar na svakoj stranici već napisanog, u naknadnom čitanju, svjestan nužnosti oslobađanja historije od “objektivne istine”, može ispisivati zablude vlastitih stručnih i ideoloških uvjerenja.

U središtu razmatranja bili su stvaranje nacije i nacionalne države i njihove posljedice: formiranje nacionalnih obrazaca tumačenja i “sjećanja”, napetosti između prošlosti i historije, između tradicije i moderne, između grada i sela, između “evropske” i “prave” Srbije, između Srbije kao real-

nosti i Srbije kao volje i predstave, često sučeljavanje između “zapadnjaka” i “antizapadnjaka” u redovima elita. Evropa nije trauma srpskih masa već srpske elite, nošene pothranjenim mitovima, neosnovanim predstavama o sebi i o drugima. Racionalno shvatanje duha vremena je manjinska stvar. Srpski reformatori su tradicionalno pesimistični. Glavna karakteristika historije Srbije u moderno doba je, prema istraživanjima i drugih autora (L. Perović), “mnogo ratova i mnogo ustava”. U modernoj historiji Srbije su sve tri dominantne ideologije (nacionalna, socijalna i komunistička) organicističke. Državno pitanje je tretirano kao pitanje teritorije i granica. Zundhausen iznosi, iz perspektive historičara procesa dugog trajanja, postavljajući prošlost Srbije u širi kontekst događanja, da je historija Evrope toliko raznovrsna, u pozitivnom kao i u negativnom smislu, da u Srbiji nema ničega što u sličnoj formi nije postojalo u drugim dijelovima Evrope ili još uvijek postoji.

Historičar nije onaj koji zna, već onaj koji traži i stalno preispituje prethodna znanja, izbjegavajući zamke normiranosti, jednostranosti i konvencionalnosti. Postizanje potpune objektivnosti u suštini je doista iluzija, ali borba za nju ostaje obaveza. “Ne recimo”, kazao je Mark Blok, “da su dobrom historičaru strane strasti; on ima strast razumijevanja. Ne prikrivajmo to, ta riječ je bremenita teškoćama, ali i nadama.” Ako je pisana historija “neophodni rekvizit” jedne nacije, kazuje autor, odsustvo volje i moći da se ona stručno i objektivno napiše “dokaz je labilnosti u stvaranju identiteta”. Pojedini historičari uporno „otkrivaju“ nacionalne identitete i osjećanja u XIV i XV stoljeću. Kategorizacije tog vremena bile su ipak drugačije od današnjih poimanja i iluzija. Svaki kolektivni identitet je konstrukcija, nije stalna kategorija, izgrađuje se, utvrđuje i trpi izmjene. Niz prilika i okolnosti, svjedoči stručna literatura, utiče na njegovo formiranje. Nije samo rezultat samoopredjeljenja, često je određen faktorima na koje oni koji su u pitanju ne mogu uticati. Niko se ne rađa kao pripadnik određene nacije, već takvim postaje. Nacija nije genetska, organska, već historijska kategorija. Heterogeno porijeklo razvijenih etničkih zajednica nije izuzetak, već pravilo. Zajednice koje se nazivaju etničkim, ne moraju biti i zajednice ljudi istog porijekla, ljudi povezani krvnim srodstvom. Nema „čistih naroda“ u historiji. Ilarion Ruvarac je relativizirajući „srpsku etničku autentičnost“, pisao 1902. da zna iz sopstvenog iskustva “da je u nas Srba i posrbljenih među nama Bugara, Vlaha, Cincara i Arbanasa lakše i probitačnije verovati i primati s verom skaske i izmišljotine”, nego ne vjerovati “te onda morati dokazivati zašto ne treba verovati u skaske i izmišljene priče, koje su toliki ozbiljni, učeni i razboriti pisci primili za istinu i gotov novac.”

Strah od tzv. "nečiste krvi" prisutan je svuda gdje dominira romantizam u poimanju prošlosti. Stvaranje nacije je definicija i razgraničenje, jer bez razgraničenja nema nacije. Ljudi se ne definiraju samo jezikom, kaže Zundhausen, "koliko god da je važan". To je, objašnjava on, na kraju prihvatio i Vuk Karadžić, mada razočarano, za razliku od mnogih svojih epigona. U naciju spada svijest o zajedništvu i općeprihvaćeno ime. Nacionalna svijest nastaje kroz određene etape, tradicije se stvaraju, dotjeruju i transformišu uz gradnju naknadnih predanja i korištenje naslijeđenih religijskih sadržaja, vrijednosti i simbola. Mit se koristi kao surogat za historijske praznine. Zundhausen, razlikujući historijsku svijest od historijskog saznanja, obrazlaže da je „kosovski mit“, osim zbirki pjesama Vuka Karadžića, Njegoševim „Gorskim vijencem“ pretočen „u nacionalnu mitologiju Srba“, zlatnu nit narodnog predanja, ustvrđuje da ovaj mit, obavijen maglom nejasnih uspomena, počiva na tumačenju i estetizaciji onoga što nije bilo. Kosovski boj 1389. je, po analizama više autora, koji negiraju tvrdokorne stereotipe, bio zapravo sukob dva feudalna saveza. Knez Lazar, podsjeća Zundhausen, bio je „predvodnik hrišćanske alijanse koja se sastojala od srpskih, bosanskih, albanskih i bugarskih trupa“. I osmanski hroničari, poput Idrisa Bitlisija, svojedobno su spominjali da su osim Srba na Kosovu, ratovali „Ugari, Arbanasi, Česi, Bugari, Franci“, te „Česi i Poljaci“. Destruktivnu snagu kosovski mit dobija naknadno postavljanjem veze između „nebeskog carstva“ s novom „Kneževinom Srbijom, svojom usmerenošću protiv ‘otpadnika’ i muslimana, s uključenjem mita u dugoročni politički program postosmanske Srbije, svojim političkim mesijanizmom i (starozavetnim) imperativom osвете koji postaje sve snažniji“. Mitološke matrice i narodne pjesme su vremenom sticale status prvorazrednih historijskih izvora. Lakše je vjerovati u „stare“ nego prihvatiti „nove“ istine. „Odbranaška“ historija daje pozitivne odgovore za „sebe“ i negativne za „druge“.

Historiografija i tvorci lažnih mitova znaju čuvati legende u "interesu naroda", odnosno politike i epohe. Medijska i politička propaganda osnažuje stereotipe, a mitska svijest opstaje kao poželjno stanje „nacionalnog bića“. Nacije su sazdane kao zajednice kolektivnog pamćenja i zaborava. Kolektivna prošlost se, sa specifičnim nacionalnim kodovima percepcije, uveliko razlikuje od objektivnog historiografskog znanja. U vremenima nacionalnih preporoda, traga se za "izvorima sopstvenog identiteta", skrivenih u vlastitoj prošlosti, za "poželjnom historijom". Tomovi naučno utemeljenih djela ništa ne mijenjaju u odnosu prema historiji ukoliko su društvene i političke okolnosti takve da je poželjna drugačija "svijest" i "kultura sjećanja". Snaga mita, uz jak osjećaj etnocentrizma i stereotip o

vlastitoj posebnosti, iskazuje nerijetko uživiljenost u nešto što zapravo čini fikciju. Sve ono, piše E. Hobsbaum, što čini fond znanja ili ideologiju nacije, države ili pokreta, nije ono što je doista očuvano u narodnom sjećanju, već ono što je izabrano, napisano, popularizirano i institucionalizirano od strane onih kojima je u funkciji da to čine. Historičar je, po profesiji, posebno, dužan, kaže dalje, da podsjeća “svoje sugrađane na ono što bi oni htjeli zaboraviti”. Sve kulture posjeduju određene rezervoare slika, uz čiju pomoć iskazuju načelne kategorije postojanja. Na Balkanu se emancipacija od patrijarhalnih vrijednosti tretira kao gubljenje identiteta. Zbog “redukcije totaliteta” postoji relativnost u predstavljanju historijskih fenomena. Historija je jedna, ali se njene interpretacije razlikuju. Marija Todorova, osmanistkinja, iznosi konstatacije, u kojima nije naučno usamljena, da je pola milenija osmanske uprave Balkanu donijelo ne samo ime, već i najduži period političkog jedinstva u čitavoj njegovoj historiji. Tri i po stoljeća osmanske uprave u Srbiji po pravilu pamte se kao “strana vladavina”, kao “turski jaram” ili kao “azijsko-islamska despotija”, iako sa historijskim realnostima, ovakva etiketiranja imaju veoma malo veze, piše Zundhausen. Oni koji su prihvatili islam učinili su to sopstvenom odlukom “a o muslimansko-hrišćanskom ratu u svakodnevnom životu sve do početka 19. veka nije moglo biti govora. Razlike između zapadnog i istočnog hrišćanstva većinom su imale veću težinu nego razlike između hrišćanstva i islama.”

Historičari vjeruju u “svoje istine” iako nema konačne historije. Zundhausen u znatnoj mjeri stavlja pod znak sumnje mnoga dosadašnja “reprezentativna” znanja i shvatanja u Srbiji, u srpskoj i evropskoj historiografiji. Historijska svijest savremenih Srba je znatno mitologizirana. Preovlađujuća društvena svijest je arhaična, sa dominacijom agrarno-kolektivističkog mentaliteta.. Zundhausen misli da se srpska historija svodi na mitove, mitološku i nacionalističku svijest. Slobodan Jovanović, srpski historičar i pravni teoretičar, upitao je svojedobno svog oca Vladimira Jovanovića, oca srpskog liberalizma, zašto je njegovo pokoljenje toliko mitologiziralo nacionalnu prošlost, na šta je ovaj kratko odgovorio: “Nismo imali od čega početi”. Srpski etnički i državni prostor u suštini se svodi, prema Zundhausenu, na Smederevski sandžak (“Beogradski pašaluk”). Savremena Srbija, ne samo po njegovom sudu, nema značajniji historijski kontinuitet sa srednjovjekovnom. Govoreći o srpskim ustancima prvih decenija XIX stoljeća na tom prostoru iznosi da su ustanici imali pred sobom ciljeve daleko unatrag važećih vrijednosti, iz prošlosti – vaspostavljanje “dobrog starog reda” – i nisu znali šta da počnu s konceptima nacije i nacionalne države. Nikada “hajdučija nije imala veće razmere nego pod vladom Miloša Obrenovića”.

Nacionalne države na Balkanu nastajale su u XIX stoljeću putem nasilja, pljačke i progona “nepodobnih” etničkih i vjerskih zajednica, prije svega, muslimana, diskvalificirajući se pritom, svojim brutalnim postupcima, kao navodni nosioci više, evropske civilizacije. Muslimani su bili prva žrtva njihovog nastanka i ekspanzije. Protjerivanjem muslimana sa prostora na kome je nastajala srpska država, kaže autor, postavljane su smjernice u pravcu jedne etničke homogenizacije. Odnos prema muslimanima isključivao je toleranciju i ravnopravnost. Prvi kamen u temeljima masovnih fobija je razlika u religijama, moćnih vododjelnica u svjetskim okvirima. Zundhausen piše da se sa paganstvom koje je sve do XIX stoljeća bilo duboko ukorijenjeno moglo živjeti, ali sa “renegatima” koji su primili islam – ne. Oni su bili odabrani od duhovnih i svjetovnih vođa kao mete za “mržnju prema strancima”. Religijske tradicije su složene i ambivalentne. I nacionalizam je neka vrsta sekularne religije, odnosno politička religija.

Sve države, nastale u sukobima sa Osmanskim carstvom tokom XIX stoljeća, Zundhausen naziva “postosmanskim državama”. Uz podsjećanje na značaj „Načertanija“ za srpsku imperijalnu ideju, ukazuje da je i program Ujedinjene omladine srpske bio program „jednog iredentističkog nacionalizma“. Ratovi u kojem “oslobođenje” jednog naroda rezultira eliminiranjem drugih naroda ne mogu imati oslobodilački smisao, pored svih mitoloških magli i “pobjedničkih istina” koje prenebreavaju osnovne činjenice, odbacujući sve ono što može narušiti idealiziranu sliku prošlosti, kojoj se teži osigurati, u ime “viših ciljeva” stvarnosti, nužni legitimitet. Historičar ne bi smio dozvoliti da “pobjednik ima monopol nad pričanjem priče potomstvu”. Onaj ko označava Kosovo kao “Stara Srbija” i Makedoniju kao “Južna Srbija”, taj time želi, kaže ovaj autor, da polaže pravo na njih, da predstavljaju njegov posjed. Da li će neka akcija biti klasificirana kao “oslobodilačka borba”, “izdaja” ili “terorizam”, zavisi i od načina promatranja ili od pravnih definicija. Teško je govoriti o “oslobođenju”, ako “oslobodilac”, “oslobođenome” oduzima njegovu slobodu ili mu nametne svoju verziju “slobode”. Nema nacionalizma bez stereotipa o “drugima”, jer bez njih nema ni stereotipa o “sebi”, niti interesnih manipulacija. Uklanjanje povijesnih predrasuda je uvijek težak posao.

U balkanskom etničkom kaleidoskopu načelo nacionalnosti bilo je formula za nasilje. U općem smislu “etničko čišćenje” se može shvatiti kao termin koji obuhvata sistematske, masovne zločine, protjerivanje “nepoželjnog” stanovništva sa jedne teritorije zbog religiozne ili etničke diskriminacije, strateških ili ideoloških pobuda. Ovaj termin se na Balkanu ustalio kao eufemizam koji prikriva genocid. Nema genocidnih naroda ali ima

genocidnih politika. Zundhausen piše da tokom balkanskih ratova 1912–1913. došlo do “prvih etničkih čišćenja velikog stila u evropskoj istoriji 20. veka”. Šok zbog tih čišćenja bio je “utoliko veći što su se dogodili samo pet godina posle usvajanja Haške ratne konvencije 1907. godine”, koja je imala za cilj da se jasno povuče razlika između boraca i civilnog stanovništva. Ta razlika je u ovim ratovima bila ignorirana. Od balkanskih ratova prakticirana “podjela rada” između vojske i paravojnih formacija, koje su izvršavale “prljave poslove” doživjeće u postjugoslavenskim ratovima devedesetih godina prošlog stoljeća svoj novi vrhunac.

Rađanje jugoslavenske države 1918., piše Zundhausen, u cjelini je stvorilo više problema nego što ih je riješilo. Nacionalni unitarizam i državni centralizam su dva temeljna stuba “prve Jugoslavije”. Ravnoteža moći unutar ove države, izrazita razlika u “blagostanju među regijama” i “male” kulturne razlike između nacija, od njenog stvaranja su u centru svih sukoba oko podjele i preraspodjele. Ni socijalistička Jugoslavija nije bila toga pošteđena. Srpska identifikacija sa Jugoslavijom kao vlastitom državom u kojoj žive i drugi narodi bila je osnova sukoba i konačno njenog razaranja. Nacionalizam je, kao dugovječna koncepcija, označen kao primijenjena ideologija neodvojiva od identiteta, inficirajući cjelokupni društveni javni život u Srbiji, bio i burna, negativna reakcija na tektonske promjene u Evropi i svijetu, na izmjenu globalne epohe svijesti i međunarodnih odnosa. Pojavio se kao odgovor na razvojne alternative srbijanskog društva: nacionalizam ili modernizacija. Milošević je, nastojeći da ponovi “kosovski efekat” iz druge polovine osamdesetih godina, podsticao srpsko vodstvo u Hrvatskoj, a potom i u BiH na provokacije, kako bi u tom sklopu Srbi ponovo bili prikazani kao žrtve. Rat koji je 1992. zahvatio BiH, po svojim razmjerama, bacio je u zasjenak borbe u Hrvatskoj. Srpska ratna strategija oružanog ustanka, navodi autor, jednom zastrašenog, zatim podstrekivanog srpskog stanovništva i aktiviranje Jugoslavenske narodne armije, uz uključanje paravojnih jedinica i “vikend-ratnika” iz Srbije, funkcionirala je u BiH još efikasnije nego u Hrvatskoj. Pojam “etničko čišćenje” kružio je od početka rata u BiH svjetskom štampom i u Njemačkoj je 1992. izabran za “najgoru riječ”. Iz perspektive srpskih nacionalista, zagovornika stvaranja srpskih državica na prostorima na kojima se nikada nije prostirala Srbija, Milošević će svojim potpisom u Dejtonu izdati srpski narod.

Zundhausen u sporu sa dijalektičarima neraskidivosti “klanja i oranja” nije zaobišao ni odgovornost paralelnih centara moći u Srbiji, pad komunizma, ali i opstanak presvučenih komunista na vlasti. U ocjenama zbivanja tokom posljednje decenije XX stoljeća fokusira se na ulogu Srpske

akademije nauka i umjetnosti, koja se sa svojim *Memorandumom* pretvorila u mjesto “pseudonaučne” kanonizacije srpske priče o žrtvi i antisrpskih teorija zavjere. Za Slobodana Miloševića će napisati da gotovo nema srpskog političara u XIX i XX stoljeću koji je ne samo susjednim nacijama, već i sopstvenom društvu i zemlji nanio toliko štete kao on, mada je bio samo izvršilac “koji je pretočio u politiku ono šta su drugi bili zamislili”. Na osnovu svog viđenja historije Srbije do danas, Zundhausen zaključuje da bi se sa izvjesnom sigurnošću moglo reći „da bi se istorija Srbije i srpskog društva odvijala drugačije da su se elite pre oko sto godina više zainteresovale za konsolidaciju države i društva nego za teritorijalnu ekspanziju. Sa Pirovom pobedom u balkanskim ratovima 1912/13. srpska država je natovarila sebi hipoteku s kojom nikada nije uspjela da izađe na kraj.“ On uočava da je Srbija mogla biti „jedna visoko razvijena zemlja. Potencijal za to je postojao. Ali, ona je žrtvovana ‘velikoj ideji’, koja je Srbiju devedesetih godina unazadila za celo jedno stoleće. Srbi nisu ni ‘tragičan narod’ kako je to formulisao Dobrica Ćosić, niti su ‘nebeski narod’, nego sasvim ‘normalno’ društvo, koje su zasenili i zaveli narcisoidni propovednici, proroci i političari (kao i mnoga društva pre njih). Od dva prozora za vreme koje omogućavaju orijentaciju u sadašnjosti, prozora u prošlost i prozora u budućnost, prvi je zatvorio pogled na ovo drugo.”

U kući „Clio“, izdavaču Zundhausenove knjige, bili su svjesni da će ona pokrenuti određena preispitivanja novije srpske historije, da će naići na više, ne samo stručnih reakcija. Nisu pritom izostale ni diskutabilne ocjene da stranci ne mogu razumjeti Srbe i njihovu historiju, posebno jedan Nijemac, što je odista bila “čudna argumentacija” na početku XXI stoljeća. Zundhausenova knjiga u srpskom prevodu sadrži i pogovor koji je napisao dr. Dušan Bataković. On smatra da značajnu ulogu u oblikovanju Zundhausenovih stavova “imaju i određena predubedenja, lična ili od drugih preuzeta, koja odslikavaju sve stereotipe, predrasude i osporavanja, kao i stanovišta koja nemaju sigurna uporišta ni u raspoloživoj dokumentaciji, ni u ozbiljnoj, široko prihvaćenoj naučnoj literaturi.” Pojedina Zundhausenova tumačenja neki historičari u Srbiji smatraju pogrešnim, vidjevši u njima uticaje politike i stereotipnog mišljenja o Srbiji, a ne objektivnu zasnovanost naučnog suda. Najglasniji su kritičari po pitanju njegovog stava da razlozi za raspad Jugoslavije datiraju prije Titovog vremena, i mišljenja da kosovski mit ima predimenzioniranu ulogu u životu Srba. Dr. Slavenko Terzić će istaći da je Zundhausenova knjiga prožeta “duhom istorijskog revanšizma i revizionizma”, kako je njena osnovna funkcija da “naknadno legitimizuje razbijanje Jugoslavije i političku arhitekturu stvorenu nakon

toga". Tzv. "poštena" nacionalna historija pretpostavlja sposobnost da se "zaboravi" sve što joj ne ide u prilog, da se oštro kritikuju "stranci" i njihova viđenja koje ne odgovaraju reprezentativnoj matrici, idealiziranim autoprojekcijama i statičnim predstavama sa debelim mitološkim nanosima, pravljenim za domaću upotrebu. Raširena sklonost da se demantira ili potiskuje teret sopstvene prošlosti doprinosi devalviranju historije. Dr. Latinka Perović predočava, pak, da je srpska historiografija bila manje pluralna od realne historije Srbije, da je previđala pluralnost misli o državi i društvu. Nije, međutim, dovoljno samo šta historičari kazuju o svom narodu i njegovoj prošlosti, već je također bitno, govore iskustva ali i savremenost, i kako ih drugi vide, šta misle, pišu i čitaju o njima, kakvi modeli percepcije dominiraju. Bez znanja, koje poziva na opreznost, nema ni vredonosnih sistema, niti iskoraka u šira poredbeno-historijska istraživanja i poređenja u međunarodnim okvirima.

Zundhausenovu sintezu odlikuje multidisciplinarnost, prisutno je više diskursa. Prošlost koja se može rekonstruirati, kaže, on, po naučnim metodama, sadrži, bar parcijalno, mnoge demantije koji se odnose na ono što je jedno društvo pohranilo u svom "kulturnom pamćenju kao istinu". Historiju je nužno reinterpretirati, demonumentalizirati, oslobađati je od ograničenog tumačenja, pseudomitskih i pseudohistorijskih mreža, fatalističke vezanosti za problematične teorije koje gode nacionalnoj sujeti, od stereotipa i jednostranih, "poželjnih" predstava. Općenje sa prošlošću, "stalno je njeno dorađivanje, ali pošto je 'čitamo' iz tragova kakve je ostavila, ta prošlost je onda haotična, slučajna, fragmentarna" (Vítold Gombrovič). Revizionizam izaziva dijalog, može biti produktivan. On je, shodno iskustvima, prateća pojava stalne interpretacije prošlosti, odnosno smisla historijske nauke. Nova saznanja otvaraju "nova polja nepoznatog", pa je u tome i njihova vrijednost.

**POLITIČKA PSIHOLOGIJA:
SITUACIJE, POJEDINCI I DOGAĐAJI¹**

**POLITICAL PSYCHOLOGY:
SITUATIONS, INDIVIDUALS AND CASES**

Sažetak

*Tekst je prikaz knjige Davida Patricka Houghtona **Politička psihologija: situacije, pojedinci i događaji**, Taylor i Francis, 2009.*

Summary

*The text is a review of a book **Political Psychology: Situations, Individuals, and Cases** by David Patrick Houghton, Taylor and Francis, 2009.*

Dr. David Patrick Houghton, profesor na Univerzitetu Centralne Floride, Odsjeka za političke nauke, napisao je knjigu o političkom ponašanju. Rad je podijeljen na tri dijela: „Situacija”, „Pojedinac” i „Spajanje situacije i pojedinca”. Pored uvoda, knjiga sadrži 17 poglavlja u kojima autor obrađuje aktualne teme iz političke psihologije.

U prvom poglavlju autor pojašnjava konceptualnu shemu knjige, te definiše političko ponašanje. Prema Houghtonu, *političko ponašanje* se odnosi na bilo koju aktivnost sa određenim političkim ishodom. Ovakvo ponašanje uključuje širok spektar političkih aktivnosti, od ekstremnih ponašanja, kao što su terorizam i ratovanje, do uobičajenih ponašanja, poput glasanja na izborima. Također, odnosi se na proces donošenja odluka glasača i političkih kandidata, ali je i više od toga. Političko ponašanje podrazumijeva različita pitanja, poput: zašto se dešava rasizam, zašto ljudska bića učestvuju u genocidu, šta određuje kako će ljudi glasati, te zašto države ratuju?

¹ Prikaz knjige *Politička psihologija: situacije, pojedinci i događaji* Davida Patricka Houghtona, Taylor i Francis, 2009.

U drugom poglavlju je ukratko predstavljen historijski razvoj političke psihologije. Politička psihologija je stara koliko i sama politika. Fokus političke psihologije, kao priznatog područja o kojem se uči na fakultetima, većinom je internacionalan. Dok posebno dominira u američkim školama, politička psihologija postaje vrlo popularan predmet izučavanja u Evropi, Australiji i drugim dijelovima svijeta.

Tema trećeg poglavlja je „Biheviorizam i ljudska sloboda“. Ova tema je blisko povezana sa konceptualnim razlikovanjem *situacionizma* i *dispozicionizma*. Postoje različite vrste situacionizma. To mogu biti direktni pritisci socijalnih grupa, što je opisano u šestom poglavlju. Druge direktne i indirektne forme su ilustrirane eksperimentima Stanleeya Milgrama, koji pokazuju da socijalno etiketiranje, autoriteti i druge socijalne norme oblikuju ljudsko ponašanje (četvrto poglavlje). U petom poglavlju je opisan poznati eksperiment Philipa Zimbarda sa zatvorenicima i čuvarima, gdje su, također, objašnjene različite forme situacionizma. Pri tome „situacija“ može biti socijalni kontekst, grupa kojoj pojedinac pripada na radnom mjestu ili veće socijalne grupe koje oblikuju naš identitet u društvu.

Biheviorizam je pristup koji je bio posebno značajan za razvoj političke psihologije u periodu između 1950. i 1960. godine kada je fokus psihologije i političkih nauka usmjeren ka „znanstvenijem“ konceptu ponašanja, stoga autor u trećem poglavlju razmatra ideje B. F. Skinnera.

Milgramova istraživanja su značajno utjecala na način razumijevanja političke poslušnosti odnosno pokoravanja autoritetima. Njegova otkrića su pokazala da je većina ljudi sposobna prekršiti osnovna moralna vjerovanja i principe zbog socijalnog pritiska pojedinaca koje percipiraju kao autoritete. Milgramova istraživanja se opisuju u četvrtom poglavlju kako bi se objasnio fenomen genocida sa posebnim osvrtom na holokaust.

U sljedećem poglavlju se detaljno analizira fascinantno istraživanje Zimbarda (poznati Stanford eksperiment). Tu je ponovo fokus na zahtjevima situacije i na načinu na koji socijalno definirane uloge oblikuju ljudsko ponašanje. Zimbardova otkrića se koriste u petom poglavlju kako bi se objasnio Abu Ghraib skandal.

Šesto poglavlje, posljednje poglavlje u prvom dijelu, bavi se ponašanjem u grupi sa posebnim osvrtom na istraživanja Irving Janis o načinu na koji se ponašanje pojedinca mijenja kao odgovor na grupne pritiske. U svojoj slavnoj knjizi „Groupthink“ Janis navodi kako socijalni pritisci utječu i na najinteligentnije pojedince, što može rezultirati katastrofalnim akcijama.

U drugom dijelu knjige (u kojem se govori o dispozicijama) opisuju se različite psihološke teorije. Sedmo poglavlje objašnjava psihoanalitički pristup razumijevanju ponašanja i njegov utjecaj na razvoj političke psihologije.

U sedmom poglavlju autor, također, analizira psihobiografske klasike. Termin “ličnost” se različito koristi u literaturi o političkoj psihologiji. Ponekad se koristi kao skraćeni termin za sve individualne karakteristike pojedinca, uključujući i vlastita vjerovanja. U osmom poglavlju se govori o prednostima i manama analize psihobiografije.

Deveto poglavlje se bavi “kognitivnom revolucijom” u periodu između 1980. i 1990. godine. Ovaj psihološki pokret je odbacio mnoge starije koncepte, ali je zadržao bazično dispozicijsko gledište, te je pružio novo objašnjenje ponašanja preko struktura ljudskog pamćenja. Sheme, analogije i druge strukture znanja se posmatraju kao “sastavni blokovi” ljudskog uma, te stoga utječu na ljudsko procesiranje informacija. Iz ove perspektive, ljudska bića prilikom donošenja odluka najčešće koriste kognitivne skraćenice i heuristike.

Ljudska bića nisu samo pasivni primatelji informacija, što je nazvano “hladnom” kognicijom, nego su, također, pod utjecajem “toplih” procesa, kao što je ljutnja, ljubav, tuga itd. Utjecaj emocija na političko ponašanje je tema 10. poglavlja.

U 11. poglavlju se govori o “političkoj neuroznosti”, koja podrazumijeva upotrebu naprednih tehnika, poput funkcionalne magnetske rezonance (fMRI). Napredna tehnologija za snimanje ljudskog mozga se počinje koristiti za istraživanje ponašanja glasača da bi se, naprimjer, ispitale emocionalne reakcije glasača na podražaje u političkim kampanjama.

Treći, posljednji dio knjige (od 12. do 17. poglavlja), sadrži empirijska istraživanja. Autor u ovom dijelu pokušava spojiti situacionizam i dispozicionizam da bi kategorizirao teorije koje objašnjavaju različita empirijska područja političkog ponašanja. Naprimjer, u 15. poglavlju se postavlja pitanje: da li teroristička djela izvide psihološki “nenormalni” pojedinci? Mnogi ljudi jednostavno pretpostavljaju da su teroristi mentalno bolesne osobe, ali novija istraživanja, koja su proveli John Horgan, Andrew Silke i drugi, opovrgnula su ovu široko popularnu teoriju.

Pokušaji da se otkrije jedinstvena “ličnost teroriste” (ili da se svim teroristima pripišu određene osobine, poput narcisoidnosti) nisu doveli do pouzdanih spoznaja, tako da je opći zaključak jednak onome što je Mil-

gram zaključio u slučaju genocida: da su najobičniji muškarci i žene sposobni počiniti djela ekstremnog nasilja.

Ovo poglavlje, također, analizira istraživanja koja objašnjavaju terorizam situacijskim silama i dinamikom grupnog ponašanja.

U 16. poglavlju autor pojašnjava teorije o nacionalizmu i etničkim konfliktima, rasizmu i političkoj netoleranciji, ponašanju glasača i međunarodnoj sigurnosti, pitajući se da li situacijski ili dispozicijski pristup bolje objašnjava određeno ponašanje.

Naposljetku, u 17. poglavlju autor predlaže načine na koje se situacionizam i dispozicionizam mogu integrirati jedno u drugo. Autor ne razriješava debatu između situacionizma i dispozicionizma sve do posljednjeg poglavlja, gdje iznosi svoj kritički osvrt.

Iz navedenog prikaza se vidi da se u knjizi obrađuju teme iz političke psihologije koje su prisutne i vrlo značajne za područje cijelog Balkana.

Prijevodom knjige *Politička psihologija: situacije, pojedinci i događaji* na pravi način bi se obogatila, kod nas, vrlo oskudna literatura za ovo iznimno važno područje psihologije.

Knjiga je pisana jednostavnim i razumljivim stručnim jezikom, te se može preporučiti kao relevantna literatura studentima društvenih nauka, ali i svima onima koji se zanimaju za područje političke psihologije.

DVA NOVA SARAJEVSKA STEĆKA¹
TWO NEW EXAMPLES OF STEĆAK IN SARAJEVO

Sažetak

*Tekst je prikaz knjiga **Spomenica : (1950-2010) Filozofskog fakulteta u Sarajevu**, Sarajevo : Filozofski fakultet, 2010. i **Radovi Filozofskog fakulteta**, knjiga XIV/I, Sarajevo : Filozofski fakultet, 2010.*

Summary

*The text is a review of books: **Spomenica: (1950-2010) Filozofskog fakulteta u Sarajevu**, Sarajevo; Faculty of Philosophy, 2010 and **Radovi Filozofskog fakulteta**, XIV/I volume, Sarajevo; Faculty of Philosophy, 2010.*

Filozofski fakultet u Sarajevu nedavno je izdao dvije dragocjene publikacije – *Spomenicu* akademika Marka Šunjića (1927–1998), upravo na 12. godišnjicu njegove smrti, i časopis *Radovi Filozofskog fakulteta*, knjiga XIV/I, koji su posvećeni prof. dr. Ibrahimu Tepiću (1947–1997), povodom 60. godišnjice rođenja i 10. godišnjice smrti, čime su se dostojanstveno odužili ovim velikanima bh. historiografije.

U *Spomenici* **Marka Šunjića** visprenost urednika (prof. dr. D. Lovrenović) inicirala je i obezbijedila priloge najznačajnijih istraživača srednjovjekovlja ovih prostora (Ćirković, Kovačević-Kojić, Hrabak, Tošić, Šanjek), ali i kvalitetnih mlađih autora, tako da je *Spomenica* pravi biser historijske nauke na zadovoljstvo svih štovalaca Šunjićeva djela. U njoj je data biografija akademika Šunjića sa do sada najpotpunijom bibliografijom njegovih radova (E. Kurtović), te njegov rad „Slaveni nastanjeni na području Ankonitanskog distrikta u 15. stoljeću“, objavljen u Ankoni 1988. g. Pokojni akademik Sima Ćirković (preminuo u novembru 2009) u radu

¹ Prikaz knjiga *Spomenica : (1950-2010) Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, Sarajevo : Filozofski fakultet, 2010. i *Radovi Filozofskog fakulteta*, knjiga XIV/I, Sarajevo : Filozofski fakultet, 2010.

„Jedan primer kruženja darova“ predstavio je dokument iz Državnog arhiva u Veneciji koji se odnosi na bosanske izrađevine od srebra i, kako je sam napisao, „dodajem vencu koji polažu kolege i prijatelji, skromni priložak koji povezuje Markovu postojbinu, Hercegovu zemlju, arhiv u kome je najviše radio i temu koja ga je posebno privlačila“. Desanka Kovačević-Kojić, nekadašnja Šunjićeva suradnica i kolegica, obradila je promet plikog srebra iz Srednje Bosne, po trgovačkim knjigama braće Kabužić, dok je u radu Franje Šanjeka nastavljena analiza crkvene povijesti bosanskog srednjovjekovlja radom „Katarska inicijacija i pristup crkvi bosansko-humskih krstjana (13–15. st.)“. Prilozi Bogumila Hrabaka („Žitno tržište Ferare i Dubrovčani, XIV–XVIII vek“) i Đure Tošića („Ispolice soli na Neretvi“) daju doprinos poznavanju ekonomske povijesti ovih krajeva, dok istrajni diplomatičar Milko Brković obrađuje sa paleografsko-diplomatičkog stajališta osam isprava o venecijanskom vraćanju Dalmacije Hrvatsko-ugarskom kraljevstvu. Opširniji prilog Dubravka Lovrenovića naslova „Profani teror-Sveta retorika“ na primjeru kako je bosanski vojvoda Radosav Pavlović postao „opaki pataren, bič katoličke vjere“ donosi vrelima dobro potkrijepljen, nadasve zanimljiv i aktualan tekst problematike upotrebe mirnodopske i ratne terminologije povijesnih izvora. Lovrenovićeva je zasluga ukazivanje na „povijesnu pozadinu“ i „kidanja hijerarhijskog zajedništva“, na jednoj strani, i krivovjerja na, drugoj strani, ali jasna argumentacija i kvalitetna analiza nagoni čitaoca na dublja promišljanja izvora političkog morala i vjerskog nacionalizma (vjerujem ne slučajno!). Gost iz Beograda Tibor Živković u radu o počecima Bosne u srednjem vijeku, analizirajući *kastra oikoumena* sačuvana u djelu *De administrando imperio*, donosi vrlo savremenu interpretaciju navedenih vrela, po kojoj je Bosna u trenutku nastanka te liste bila nezavisna kneževina. Najistrajniji mlađi istraživač ekonomske povijesti bosanskog srednjovjekovlja Esad Kurtović istražio je posjed porodice Kosača na otoku Šipanu, pa je, nakon depozita, trgovine, zemljišnjih posjeda, dao još jedan dragocjen doprinos ovoj zanemarenoj, a opet vitalnoj strani života srednjovjekovne Bosne. Prilozi autora Srđana Rudića, Milice Malović-Đukić i Amira Klike posvećeni su rodu Vlatkovića, porodici Zagurović iz Kotora i lašvanskoj vlasteli Šantić, čiji je najistaknutiji član bio tepčija Batalo. Ne bi se mogla prihvatiti bez zadržke tvrdnja iz, inače dobrog, rada Amira Klike da su „hrvatski historičari pokušavali bosanske tepčije izjednačiti sa hrvatskim, srpski sa srpskim tepčijama“ (str. 265, napomena br. 36) i pri tom navedeni stav argumentira samo od prije znanim tvrdnjama Miloša Blagojevića iz Srbije. U radovima nedavno preminulog akademika HAZU-a Luje Margetića, barda hrvatske pravne povi-

jesti, pojmovi tepčija i dad se komparativno obrađuju, jer nije neuobičajeno da isti termini u drugim sredinama imaju sasvim drugačije značenje, kao naprimjer termini „kaznac“ ili „kazančina“ koji su u bosanskom i npr. dubrovačkom pravu sa sasvim drugačijim značenjima. Šteta je što mladi autor nije obradio u ovom kvalitetnom radu ni rezultate hodoloških istraživanja lokalnih autora, prvenstveno Envera Sujoldića iz Travnika, koji su javno objavljeni i koji bi dali novi kolorit radu, prvenstveno sa aspekta ubikacije naselja i utvrda.

Neven Isailović je objavio značajne fragmente o rodu Hrvatinića u Dalmaciji koji upotpunjavaju dosadašnja saznanja o ovoj velikaškoj porodici, a autor Hrvoje Petrić je predstavio svoja istraživanja o doseljavanju pravoslavaca u Kraljevinu Slavoniju do početka XVI stoljeća.

Pravo osvježenje predstavlja rad Emira O. Filipovića o učešću bosanskih predstavnika na viteškim igrama u Budimu 1412. g. Autor je kao niko do sada obradio učešće Bosanaca na ovom međunarodnom skupu velikaša. Bogato potkovan vrelima ukazuje jasno na učešće bosanskog kralja Ostoje a ne kralja Tvrtka II, po dosadašnjim interpretacijama povjesničara.

Radovi Filozofskog fakulteta, knjiga XIV/1, posvećeni su drugom preminulom profesoru **Ibrahimu Tepiću (1947–1997)** u povodu 60. godišnjice rođenja i 10. godišnjice smrti, gdje su prezentirani radovi sa okruglog stola upriličenog tim povodom. Časopis donosi uvodno izlaganje dekana prof. dr. Srebrena Dizdara, te članke Vesne Mušeta-Ašćerić, Zijada Šehića, sa bibliografijom radova, Husnije Kamberovića, Ismeta Dizdarevića, Edina Radušića, Fahda, Amile Kasumović, te Emira Filipovića. U dijelu *Članci i rasprave* (55–330) donose se historiografski radovi, uglavnom, nastavnika i saradnika Fakulteta, dok je hvale vrijedan prevod Zijada Šehića Asbotovog rada o životu u Sarajevu u austrougarsko doba. U vrijednom saopćenju Envera Imamovića „Arheološka topografija Donje Neretve prethistorijskog i antičkog doba“ ipak nedostaju rezultati savremenih istraživanja upravo ovog područja, dok je Esad Kurtović u već prepoznatljivom i bogato dokumentovanom stilu obradio Bišće i Blagaj kao središta Humske zemlje. Radovi Aladina Husića uvijek predstavljaju kvalitetan doprinos sagledavanju različitih vidova života i organizacije vlasti u osmanskome periodu, pa tako i kroz sagledavanje imamske službe u tvrđavama Bosanskog sandžaka, dok se Emir O. Filipović svojim radom „LajosThaloczy i bosanska heraldika“ definitivno potvrđuje kao istinski najkvalitetniji bosanski heraldičar danas.

Dragocjen dio časopisa predstavljaju bibliografije Ibrahima Karabegovića, Ahmeda Aličića, Dževada Juzbašića, Iljasa Hadžibegovića i Envera Imamovića, dok je veliki prostor dat prikazima, recenzijama i osvrtima (399–468) značajnih historiografskih djela i monografija. Ovom, danas apsolutno zanemarenom, historiografskom vidu sa časnim izuzetkom *Priloga* Instituta za istoriju iz Sarajeva *Radovi* se vraćaju u punom svjetlu, objavljujući prikaze i osvrte na najznačajnije monografije i studije i predstavljaju ne samo informativni i saznajni pregled, nego i jasan kritički stav autora prikaza.

Ukupno uzevši, *Radovi* Filozofskog fakulteta u Sarajevu predstavljaju stvarni povratak ovoga značajnog časopisa na znanstvenu scenu na kojoj je godinama u ovom dijelu Evrope imao istaknutu i nezaobilaznu ulogu u širenju naučne misli. Sama pojava *Spomenice* i *Radova* predstavlja radost za svakog istinskog ljubitelja, ali i jasan znak raskidanja sa dosadašnjom letargijom, vidljivo prisutnoj na ovoj visokoobrazovnoj instituciji, tako da su nastavnici i saradnici Fakulteta svojim trudom i radom ovim izvanrednim djelima podigli dva nova „sarajevska stećka“ (ne pretjerujem u ocjeni!), jer će svakom ozbiljnom istraživaču biti štivo i poticaj za daljnja vlastita istraživanja.

Ovim publikacijama Filozofskog fakulteta dva časna imena profesora Marka Šunjića i Ibrahima Tepića ostaju trajno zabilježena u povijesti bosanske duhovnosti. Hvala onima koji su u tome pomogli.

**ODNOS DUBROVAČKE REPUBLIKE I BOSANSKOG EJALETA
KROZ SPISE BOSANSKIH NAMJESNIKA¹**

**RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF RAGUSA AND
THE BOSNIA EYALET THROUGH THE DOCUMENTATION OF
BOSNIAN GOVERNORS**

Sažetak

*Tekst je prikaz studije Vesne Miović **Dubrovačka Republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka.***

Summary

*The text is an outlining of the study **Republic of Ragusa in the Documents of the Bosnian Eyalet and Herzegovinian Sanjak Governors** by Vesna Miović.*

U ovom djelu autorica Vesna Miović predstavlja cjelovit analitički inventar bujuruldija namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka Državnog arhiva u Dubrovniku. Inventaru prethodi uvodna studija s opisom oblika i značajki bujuruldija, s pojedinostima o službenom profilu namjesnika koji su ih izdavali i s pregledom odnosa Bosne i Dubrovnika koji je ustrojen prema temama u samim bujuruldijskim. Tekst studije potkrijepljen je djelomičnim i cjelovitim prijevodima važnijih i interesantnijih primjeraka, te citatima iz drugih arhivskih izvora. U prilogu autorica donosi i prikaze pečata namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka, poredane hronološkim redom, ukupno 72 pečata.

Dubrovačka republika počela je uspostavljati kontakt s Osmanlijama nakon njihovih prvih provala u Bosnu krajem XIV stoljeća. Konkretniji pomaci dogodili su se 1430. i 1442, ali odnosi su, ipak, ostali prilično labavi sve do vladavine sultana Mehmeda II (1451–1481), osvajača, i pobjedničkih pohoda njegove vojske. S obzirom na činjenicu da im se ona nezadr-

¹ Prikaz knjige *Dubrovačka republika u spisima Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka*, Dubrovnik, 2008, str. 280

živo približavala, Dubrovčani više nisu mogli odlagati i odbijati plaćanje harača, niti se nadati pomoći kršćanske Evrope. 1458. godine Dubrovčani su pristupili pregovorima, obvezali se plaćati 1500 zlatnika godišnje i biti vjerni Osmanskom carstvu. Zauzvrat su dobili obećanje da će Republika biti zaštićena, kao i čitav niz trgovačkih povlastica koje će njihovi trgovci obilno koristiti na sve većem osmanskim području.

U vrijeme vladavine sultana Mehmeda II, osvajača, propala je posljednja srpska despotovina (1459), osvojena je glavina područja Bosanskog kraljevstva (1463), uključujući i dio Hercegovine. 1482. godine Osmanlije su potpuno osvojili Hercegovinu i otada graničili s Republikom duž cijele njene kopnene granice. Od 1458. dubrovački poklisari putovali su svake godine na Portu, donosili harač i rješavali tekuće probleme. Tokom XVIII stoljeća nosili su ga svake treće godine. Osim poklisara, za dubrovačke poslove brinuli su i dubrovački konzuli, koji su u Istanbulu postavljeni od 1688. godine.

Dubrovački poklisari stalno su putovali i u Bosnu, prvo susjedstvo Republike i njezino zaleđe. Doticaji dubrovačkih vlasti s tamošnjim dostojanstvenicima, kadijama i kapetanima bili su vrlo česti, a poslovi i problemi koje je valjalo riješiti raznovrsni i mnogobrojni.

Vežanost Dubrovnik za Osmanlije trajala je oko tri i po stoljeća, tokom kojih su Dubrovčani zapisivali sve pojedinosti o svim kontaktima i zapise pohranjivali u odgovarajućim kancelarijama. Mnoge kontakte možemo pratiti od zapleta do raspleta, od krojenja taktike na sjednicama Senata, njena konkretiziranja na sjednicama Malog vijeća državnih uputa poklisarima, do njihovih pisama i izvještaja s lica mjesta te spisa u kojima je izložena osmanska reakcija na određeni problem. Podaci o Dubrovčanima i Osmanlijama zapisivani su i pri sklapanju trgovačkih i drugih poslovnih ugovora, tokom izdržavanja karantene i općenito u prometu trgovačke robe kopnenim i morskim putevima.

Ukratko, u mnogim fondovima i serijama Dubrovačkog arhiva ostala su zapisana precizna, opširna i obilna svjedočanstva o vežanosti Dubrovčana za Osmanlije. Jedna od njih predstavlja izuzetak jer je baš iz te vežanosti izrasla, a riječ je o seriji osmanskih spisa koja je danas poznata pod nazivom *Acta Turcarum*.

Doneseni u Dubrovnik osmanski spisi pohranjivani su u takozvanoj Turskoj kancelariji, koja se zajedno s ostalim državnim uredima nalazila u Kneževu dvoru. Brigu o spisima vodili su *dragomani*, domaći ljudi, ško-

lovani stručnjaci za osmanski turski, arapski i perzijski jezik. Oni su spise razvrstavali, prevodili i pohranjivali u skladu s pravilima koja su vrijedila za arhive svih državnih kancelarija. Spisi su morali biti dobro čuvani i uredno složeni, jer su koliko god bili stari uvijek mogli zatrebati kao potvrda, dokaz ili temelj za traženje novog dokumenta.

Nakon sloma Republike 1808. godine, Francuzi su, čim su preuzeli vlast ispraznili prostor Turske kancelarije. Francuske vlasti provele su i reorganizaciju cijelog Dubrovačkog arhiva. Izdvojile su sudske spise koji su im svakodnevno trebali i formirale takozvani Sudski arhiv. Preostali dio uključujući osmanske spise nazvan Politički arhiv, nije im bio potreban, pa su ga nemarno nabacale i ispremiješale. I po odlasku Francuza (1814) i dolasku Austrijanaca ništa se nije promijenilo nabolje. Austrijske vlasti počele su pokazivati veliko zanimanje za latinske povelje, ćirilske i osmanske sultanske spise, pa su zadužile nekoliko osoba da naprave reda u potpuno zanemarenom Političkom arhivu. U Beč je uskoro (1818) otišla prva pošiljka dubrovačkog arhivskog blaga. Druga pošiljka (1833) obuhvatila je oko hiljadu osmanskih sultanski dokumenata i rukopisne i tiskane knjige iz priručne knjižnice stare Turske kancelarije. Zatim su austrijske vlasti (1836) htjele preuzeti sve preostale osmanske spise iz dalmatinskih arhiva, skupiti ih u Zadru i proslijediti u Beč. Službenici Dubrovačkog arhiva predali su im 860 primjeraka i dali na znanje da ih u Dubrovniku više nema. Međutim, još oko 12-13 000 osmanski spisa nalazilo se u palači Sponza, gdje su najvjerovatnije premješteni u jakom požaru 1817. godine, koji je izbio u austrijskoj vojnoj pekari pokraj Kneževog dvora i zahvatio Arhiv.

Stanje se počelo popravljati tek stotinjak godina kasnije, kada je 30-ih godina XX stoljeća uloženi trud da se poboljšaju sasvim neprikladni uvjeti pohrane arhivskih spisa. Tada je (1933–1941) u Dubrovačkom arhivu radio i diplomirani orijentalist Fehim Efendić, koji je popisao osmanske spise, koji su se do početka XX stoljeća nalazili u Sponzi. Spisi koji su odneseni u Beč vraćeni su u Dubrovnik 1946, 1948. i 1949. godine. U Beču su još uvijek knjige iz priručne knjižnice Turske kancelarije.

Najvjerovatnije nikada se neće saznati ni približno koliko je izvorno bilo osmanskih spisa, ni koliko ih je propalo u vrijeme Republike i kasnije, naročito pod Francuzima i u prvim godinama austrijske uprave. Danas je u seriji *Acta Turcarum* Državnog arhiva u Dubrovniku pohranjeno oko 15000 osmanski dokumenata. Riječ je o originalima na osmanskome turskom jeziku, njihovim ovjerenim ili neovjerenim prijepisima, te o prevodima na talijanski ili hrvatski jezik. U seriji *Acta Turcarum* nalazi se i manji

broj originalnih primjeraka pisanih bosančicom, latinicom i ćirilicom, te na arapskom, hebrejskom i armenskom jeziku.

Zbog nenaklonjene sudbine, osmanski spisi su do današnjih dana ostali neprimjereno razvrstani, polovično inventarizirani i zato rijetko istraživani. Budući da je riječ o bogatom, a neiskorištenom gradivu, 2002. godine Državni arhiv u Dubrovniku pokrenuo je projekt njihova klasificiranja i inventariziranja. Prvo su obrađeni sultanski spisi, ključni za proučavanje međudržavnih odnosa Dubrovačke Republike i Osmanskog carstva. U skladu s hijerarhijom osmanske vlasti, došle su na red i bujuruldije, naređenja namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka, koje nam autorica Vesna Miović i predstavlja u ovom djelu. Odabir bujuruldija po takvom načelu usaglašen je i s nekoliko za istraživanje poticajnih elemenata, a naprimjer iz Dubrovačkog arhiva na poseban način predstavljaju bosanske i hercegovačke namjesnike i njihove odnose s Dubrovnikom.

Tijekom proučavanja bujuruldija pokazalo se da obuhvaćaju vrijeme od 1643. do 1807. godine i da uglavnom pripadaju namjesnicima Bosanskog ejaleta, dok su manji dio (1/8) izdali namjesnici Hercegovačkog sandžaka. Njihove bujuruldije nisu razdvojene, već su ostale u sastavu iste zbirke, tj. inventara, i to iz više razloga. Hercegovački sandžak bio je sastavnim dijelom Bosanskog ejaleta. Zbog toga je izgledalo neumjesno odvajati politiku i stavove njihovih namjesnika prema Dubrovniku, bez obzira na činjenicu da je hijerarhija osmanske vlasti u to vrijeme bila prilično narušena., nadalje, mnogi bosanski namjesnici XVIII stoljeća ujedno su upravljali i Hercegovačkim sandžakom. U zbirku su uključene i tri bujuruldije bosanskih kajmekama (zamjenika) koji su upravljali Bosnom u odsutnosti namjesnika. Uvrštena su i dva posebno zanimljiva primjerka, dvije lažne bujuruldije, zato što i one na svoj način govore o odnosima Bosne i Dubrovnika.

Bujuruldije bosanskih i hercegovačkih namjesnika sastoje se od originala, njihovih ovjerenih i neovjerenih prijepisa, čak i od nekoliko neovjerenih prijepisa nastalih na temelju ovjerenih prijepisa, te od talijanskih i hrvatskih prijevoda. Tokom izrade inventara istovjetni primjerci spojeni su u jednu cjelinu, pa se tako ukupan broj bujuruldija sa oko 400 komada smanjio na 321 jedinicu. Svaka jedinica ima istaknutu novu signaturu, a zatim i stare signature dokumenata koje je obuhvatila. Budući da je većinom riječ o originalima, posebne napomene stoje samo uz ovjerene i neovjerene prijepise, te hrvatske i talijanske prijevode. Prijevodi koji nemaju pripadajući original ili prijepis izdvojeni su i zasebno pohranjeni.

Istraživanjem drugih arhivskih fondova, naročito pisama dubrovač-

ke vlade bosanskim i hercegovačkim namjesnicima (*Copia Lettere Diverse*), njenih uputstava poklisarima na Istoku (*Lettere di Levante*) i njihovih odgovora (*Acta et Diplomata*), utvrđeno je da nedostaje vrlo veliki broj bujuruldiya. Stanje je mnogo gore nego u slučaju sultanskih spisa. Toliko bujuruldiya nedostaje da sačuvane možemo nazvati ostacima nekoć velike zbirke. Dovoljno je navesti dvije činjenice, odnosno dvije krajnosti: sačuvano je čak 19 bujuruldiya izdanih 1775 godine, dok za vrijeme 1691–1701. nema niti jedne. Ipak, drugi arhivski izvori daju dovoljno podataka o propalim primjercima, pa su neki od njih spomenuti i opisani u odgovarajućim poglavljima ove studije Vesne Miović.

RAZGOVOR MAJKE I SINA¹

CONVERSATION BETWEEN MOTHER AND HER SON

Sažetak

Ovaj članak se bavi svjedočanstvom u formi majčinog razgovora sa sinom, ubijenim tokom rata oktobar 1992 – januar 1995. u opkoljenom Sarajevu. Sam dnevnik je životno svjedočanstvo majke koja pišući i uz pomoć vjere pokušava, u čemu na kraju i uspijeva, prevladati unutrašnje vrenje, duboko u njenom srcu nakon tragičnog gubitka, i konstituirati duševnu ravnotežu unutar svoje ličnosti, a i vlastite porodice u ratom izmučenom Sarajevu. Dalje, moja analiza tekstualno uspostavlja vezu između njenog ličnog iskaza i heroína iz usmene i klasične književnosti, iz mita i usmene tradicije, te ih smješta na isti nivo zajedno sa svim majkama iz šireg konuniteta dimenzija vremena i prostora. Majčin dnevnik postaje krikom iskazivanja stoljetne emocije i stavova navedenim u kristaliziranim slikama, prepoznatljivim kao takvim kroz periode neslaganja koji rezultiraju u sukobljavanju pojedinaca sa svijetom.

Ključne riječi: životna priča, lično svjedočanstvo, mit, usmena tradicija, klasična književnost, kristalizirane slike

Summary

This article is concerned with a witnessing story in the form of a mother's conversation with her murdered son during the war from October 1992 to January 1995 in the besieged Sarajevo. The diary is life testimony of the mother who, by way of writing and with the help of religion, tries to establish and succeeds in surmounting her personal turmoil deep down in her heart after the loss and in constituting spiritual balance with her own person and her own family as well in the war Sarajevo. Moreover, the relation establishes itself textually in my analysis between her personal testimony and heroines from oral and classical literatures, from myth and oral tradition, and they place them on the same level with all the mot-

¹ Prikaz knjige *Razgovor majke s ubijenim sinom u opkoljenom Sarajevu* Emire Ibrahimagić, Sarajevo, 2009.

hers from grander space- time. The mother's diary becomes an outcry of expressing century long emotions and postures stated in crystalised images recognisable as such through periods of discrepancies resulting in clashes between individuals and the world.

Key words: *life story, personal witnessing, myth, oral tradition, classical literature, crystalised images*

Društvo za ugrožene narode Bosne i Hercegovine, sa Fadilom Memišević na čelu, promoviralo je u maju 2009. godine u Bošnjačkom institutu tek publikovanu knjigu Emire Ibrahimagić, njen ratni dnevnik pod naslovom *Razgovor majke s ubijenim sinom*. Knjiga je impozantno opremljena, u tvrdom povezu sa dječijim crtežima, čestitkama majci i ocu u unutrašnjosti njenih korica, sa posvetom autorice ove knjige uspomeni na svu ubijenu djecu u opkoljenom Sarajevu 1992–1995. godine. Odmah iza mota uz ovu knjigu date su od historijskog značaja poruke otpora opkoljenog Sarajeva Leszeka Kolakowskog, poljskog filozofa (u zborniku *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, u izdanju Helsinškog odbora za ljudska prava Srbije, 2006). Dat je sadržaj na samom početku kao i predgovor prof. dr. Saliha Foče, fotografija *Opsada Sarajeva* i autoričin tekst koji počinje podnaslovom *Samir je ubijen*. Značajno je što knjiga posjeduje prevod na engleski mr. Amire Sadiković i tekst o knjizi Fadile Memišević. Knjiga je potresna životna ispovijest jedne majke u opkoljenom gradu 1992–1995. godine. Spisateljica je dnevnik počela da piše 20. septembra 1992. godine, nakon što je tog popodneva od posljedica granatiranja izgubila sina, a umalo da nije izgubila i drugo dijete, kćerku Samru, koja je ostala nedotaknuta, mada je bila blizu brata. Dnevnik vodi do januara 1995. godine. Dnevnik predstavlja krajnji očaj, stanje pakla majke pred nasilnom, preranom, dječijom smrću – smrću djeteta Samira, umrlog sa nepunih devet godina – *suviše kratko je živio* (kaže majka Emira). Sva majčina bol i njena duboka tuga su se slili u tom dnevniku u rečenice u kojima se osjećaju prolivene suze i očaj što i ona mora da bude ta koja je to doživjela, a mogla je ostati i bez Samre. Knjiga-dnevnik Emire Ibrahimagić, njen hod žene i majke koja mora i želi da preživi nakon smrti djeteta i da bude uz drugo dijete – kćerku kojoj je potrebna, a isto tako da bude mužu smirena i uravnotežena supruga, koja je naučila da podnosi strahovitu bol, jer ma kako je njoj teško, zna da nije ni sama ni jedina u svom bolu. Dnevnik je svjedočanstvo njenog opredjeljenja da prihvati tu bol kao svoju ličnu, da se nosi sa njom, da bude naizgled normalna, kako život od nje traži. Dnevnik je ispovijest njene

beskrajne tuge koju može reći jedino samoj sebi i mrtvom djetetu. Djelić toga dnevnika zna i njena kćerka Samra, kojoj, u strahu da se njoj (Emiri) nešto desi, ostavlja dnevnik kao obavezu da ga čita i sjeća se nje i Samira. Osim pisanja dnevnika ona je našla i spas u religiji, islamu, sjećajući se i spajajući ono što ju je majka učila u djetinjstvu sa onim što je ona čitala o islamu nakon svoje tragedije. Ona se vratila religiji i to ju je spasilo i ojačalo, a učila je i u toku rata. Postila i učila dove tokom mjeseci opsade da bi se održala i bila korisna. Moto dnevnika je citat iz Kur'ana (V/32): *Ako neko ubije nekoga koji nije ubio nikog kao da je sve ljude poubijao*. A to se odnosi na njenog prelijepog, predobrog i pametnog sina, čija slika, djetinje ozbiljna očima se smiješi sa korica knjige i posmatra svakoga ko uzme knjigu. Dnevnik je svjedočanstvo o ratnoj svakodnevnici, brigama ljudi i smrti koja je postala dijelom njih, sa dnevnim dešavanjima, dok tamo negdje, u bijelom svijetu, Ženevi, Njujorku, Parizu, Londonu, proizvode rezolucije i rezolucije, a PAM-ovi i PAT-ovi svakodnevno grme po sarajevskim ulicama sijući smrt, sve praćeno nedovoljnom pomoći ljudima koji nemaju za goli život u hiljadudnevnoj opsadi Sarajeva. Knjiga nije književni čin, kako ga definišu strogi tradicionalni stilisti i teoretičari književnosti, literatura kojoj i ona pripada. Njena knjiga ima referencijalnu funkciju odnosa na stvarnost, to je mimezis ratne svakodnevnice i kao takva značajna je i ima vrijednost za historiju ratnog Sarajeva. Ona je dio historije svakodnevnice jednostavnog čovjeka na vjetrometini ratnih zbivanja. I to treba uzeti u obzir kod proučavanja savremene historije, posebno historijskih zbivanja koncem XX vijeka u postkomunističkim zemljama. Knjiga Emire Ibrahimagić *Razgovor majke sa ubijenim sinom u opkoljenom Sarajevu* je osim razgovora majke sa mrtvim sinom i razgovor autorice sa potencijalnim čitateljem/ čitateljicom koji će se prepoznati u napisanom i na neki način pružiti svoj odgovor ovom dijalogu. Svako novo čitanje može omogućiti da iskustvo Emire Ibrahimagić ne zastari, da dobije novi odgovor u vremenu koje dolazi. Svjedočenja Emire Ibrahimagić u odabranom pisanom obliku vraćaju nas na same početke stvaranja i bilježenja tradicionalno usmene literature, one trenutke kada se ona dodiruje sa umjetničkom, na one nepoznanice početaka (noći vremena). Tako se ne može osporavati i literarni dommet ove knjige (literarnost je u materijalnim i formalnim uslovima književne umjetnosti, a to su naročito jezičke činjenice shvaćene u funkcionisanju posebnog režima, sklopa, Georges Molinié). To ne znači da je spisateljica upoznata sa teorijom literature i nošena zahtjevima određenog žanra, ali je ona spontano u literarnom (epistolarnom) razgovoru sa sinom, porodicom i svijetom. Ako bismo književnost i bavljenje književnošću gledali i kroz

ljudska prava i njihovu satisfakciju kao savremeni domet u osudi zločina, onda je Emira Ibrahimagić spontano i literarno progovorila epopejom detalja (Michel Chaillou) vlastite duše, vlastitih bitnosti koji su joj vratili život i smisao života, vlastitu dušu, približili je zbivanjima oko nje, blizu i dalje. Time ona podsjeća na borbu i otpor antičkih junakinja majki, npr. Niobu ili tradicionalnih majki, npr. majku Morića, majku Jugovića, Hasanaginicu, Majku Margaritu; u ovoj posljednjoj – metaforikom rastanka sa sinom i bratom. Majka Margarita ih daje **zori**, uz strepnju da ih ona ne vrati dostojne njenog velikodušnog dara, a oni je, popivši vodu zaboravku (brat) – a sin je bio omađijan vijencem mlade Primorkinje – zaboravljaju, opčinjeni Druhim svijetom, njegovim čarobnicama i osvajačicama. Poput Odiseja, oni zaboravljaju na Majku Margaritu u njenom bolu, koji je poput smrti i još gore, jer smrt je premostiva za Majku Margaritu, a zaborav od živih nije. Nakon smrti je ritualna kuknjava, a ovdje, snažno, tiha tuga i bol. Bol je podstrekač ženama Srebrenice i majčina bol je povezala “Žene u crnom” sa svim ženama kojima je oduzeta radost rađanja. Njen dnevnik je poput pobune jedne majke, okamenjenog krika Niobe u suzama. Emirino izlaženje iz vlastite ličnosti, nećemo kazati *trajne žalosti*, njeno prebrojavanje granata, njeno dopiranje do neprijateljskih položaja jeste blisko izlasku majke Morića iz zbunjenosti tuge i praktično preuzimanje svih briga iza kojih su želje njenih sinova da njihova imovina bude zaštićena kroz porodicu i obezbjeđena kroz stoljeća, kao i njeno dopiranje do sarajevskog esnafa i njegove moći, do njenog krika upućenog Carevini i njenoj organizaciji iste i čiju majčinsku snažnu kletvu ona posjeduje. Kletva kod Emire Ibrahimagić je u skladu sa njenom ličnošću i njenim obrazovanjem i modernim dobom kojem pripada. Ona je izraz njene intime i njenog vjerovanja, ona je način njenog negodovanja ili sredstvo njene pobune, bijesa kojeg moderna žena, pravnica, majka i supruga izražava pred smrću, tu pred njenim očima:

*Rat koji mi ubi tebe, rat koji me unesreći. Prokleti da su krvnici za ovaj rat, **želim da** im se sve ovo vrati. Milo moje drago i nedužno dijete plati svojom glavom ove prljave ljudske rabote* (str. 156).

Njena kletva je konkretna, bez snažnih metafora, bez invokacija i uzvika, bez hiperbola. Ona je izražena standardnim jezikom (*želim da*). Kletva Amine Morić povezana je sa dubokom religioznošću, koja izvire iz njene vjere čovjeka koji vjeruje u religiju u kojoj je rođen, koji je postavljen naspram kosmosa. Religija Emire Ibrahimagić je religija savremene ličnosti kojoj naginje, dijelom svojih postupaka, i majka Morića, dok je religija Eshilovih moliteljica, kao i Niobina, povezani sa njihovim mitskim bićem, ne postoji ništa između njih i kosmosa i djece sa kojim su jedno. A

Emira Ibrahimagić je rascijepljena: njen kosmos je rascijepljen na ovaj svijet i svijet mrtvih koji su potpuno odvojeni. Njen razgovor sa mrtvim sinom je njena intimna, spontana želja da premosti taj jaz i da osvoji i taj prostor Drugog svijeta. Tradicija i modernost imaju jedno; one nose bol rastajanja najdražih i živjeti svakodnevnici sadašnjosti bez najdražih stvorenja je čin velikog napora dostojan divljenja, koji je individualan. Majka Emira je ljuta nad mrtvim djetetom, dok majke Amina Morić i Nioba pokušavaju spasiti barem jedno dijete od njihovih tlačitelja, Dizdar-age i boginje Leto; Majka Margarita pokušava saznati šta je sa njima, njenom djecom, da li su živi, i saznanje da jesu i da su je zaboravili, što je njena sudbina. Bol svih majki je u modulaciji i njegovim nijansama: majka Morić gine u pjesmi, Nioba je okamenjena u bol, Majka Margarita čeka, a majka Emira živi bol i ljutnju iz kojeg izvire taj bol. Dijalog Emire Ibrahimagić sa mrtvim sinom dio je iskonske želje čovjeka da nadvlada smrt i ublaži bol rastanka. Svojom spoznajom, da se vratila religiji kojoj pripada rođenjem, ona je, vjerujemo, istinski prihvatila smrt svoga sina kao *preseljenje*. Put koji prolazi Emira je dio dugačke putanje koju su prošle Bošnjakinje, a i ostale žene koje su živjele u gradovima i područjima odabranim za nestanak. Ova knjiga će biti značajan segment građi (živa riječ) za kulturnoantropološka proučavanja, u kojima žene trpe, od fizičke boli do boli u srcu i duši, i izgrađuju vlastiti sistem odbrane, vezenom maramom ili šamijom, crnom maramom, otvorenim govorom i otvorenim obraćanjem svima koji su ih ugrozili.

TAJNO I JAVNO LICE DEMOKRATIJE¹
THE OVERT AND COVERT FACE OF DEMOCRACY

Sažetak

Knjiga „Tajni život demokratije: prilozi političkoj geologiji” autora prof. dr. Esada Zgodića propituje fenomen tajnog unutar polja javnog političkog djelovanja, te značenje i domete uticaja tajnog uma države i svih onih ilegalnih, podzemnih praksi sakrivenih od demokratske javnosti. Razmatrane su tajne aktivnosti nastale kao produkt društva, kao i one čiji je kreator država sa svojim tajnim strukturama. U tom kontekstu je prikazana i analizirana podvojenost demokratskog uma na javnu i tajnu sferu koje se permanentno prožimaju. Autor ovu knjigu daje kao prilog zasnivanju političke geologije kao naučne discipline sa konkretnim angažmanom na istraživanju tajnih, konspirativnih, podzemnih političkih praksi.

Ključne riječi: *tajno, javno, privatno, liberalno-demokratska država, politička geologija, demokratska javnost, konspirativno, realpolitika, političko podzemlje*

Summary

The book “The Secret Life of Democracy, Contributions to Political Geology”, by Prof. Dr Esad Zgodić is enquiring secret as a phenomenon within the realm of public political activities, and the meaning and the scope of influence of the secret mind of state and all the illegal, underground practices hidden from democratic public. The covert activities, including those as well whose creator is the state with their clandestine structures as well, as a product of society were subjected to the reviewing process. Also within the given context, the dichotomy of democratic mind into permanently permeating overt and clandestine spheres has been outlined and analyzed. With this book, author wants to give a contribution to the founding of Political Geology as a scientific discipline with a concrete assignment to investigate covert, undercover, underground political practices.

¹ Prikaz knjige *Tajni život demokratije : prilozi političkoj geologiji* Esada Zgodića, Dobra knjiga, Sarajevo, 2010.

Key words: *covert, overt, private, liberal - democratic state, political geology, democratic public, observing security, realpolitic, the political underground*

Sistematičnost, originalnost, tematska poliperspektivnost, naučno-istraživačka posvećenost, po kojima je Zgodić prepoznatljiv u svojoj akademskoj djelatnosti, utkani su i u ovu njegovu knjigu. „Tajni život demokratije” je svojevrsna komplementarna cjelina ranije objavljenoj knjizi „Politička meteorologija: uloga atmosfere u politici” (2007). Obje knjige govore o koegzistirajućim sferama moderne politike, s tim što prva propituje ono što pripada „podzemnom”, nevidljivom, sakrivenom svijetu, naspram druge koja se u svojim analizama bazira na „nadzemno”, vidljivo, na polju političkog djelovanja. Zgodić se prihvata izazova da ispita značenje, domete i oblike djelovanja „tajnog uma države”, tajnog u javnoj sferi, onog što je „iza zavjese” u djelatnosti tajnih, obavještajnih struktura liberalno-demokratske države, a u cilju davanja priloga zasnivanju političke geologije kao naučne discipline koja bi analizirala takve procese i pojave. S obzirom na višedimenzionalnost i kompleksnost tajnog fenomena, autor se njime bavi kao nečim što ima svoje izvorište, genezu i korelacijske tačke na polju legalnog, ali što je za autora još bitnije – na polju ilegalnog, podzemnog, sakrivenog od demokratske javnosti. Implikacije djelovanja takvog „tajnog uma države” Zgodić sagledava kroz mnogobrojne ilustracije političkih praksi i društvenih pojava, pri čemu znalački obrađuje i analizira sadržaje radova velikog broja savremenih autora iz regiona i svijeta.

Knjiga je strukturirana iz četiri poglavlja: *Uvodna objašnjenja; Tajno kao proizvod društva; Tajno kao proizvod države i Javni i tajni um demokratije*. Svaki ovaj tematski dio sadrži nekoliko potpoglavlja parcijaliziranih na podnaslove, što govori o kompleksnosti teme i sveobuhvatnosti autorova pristupa. Na kraju knjige je priložena bibliografija, kao i bilješka o autoru.

Krećući se unutar antropološkog diskursa u uvodnim naznakama, autor se pita zašto je tajno oduvijek bilo tako privlačno za ljude, te kako je i zašto pojedinac primoran suegzistirati s tajnim životom liberalne demokratije danas. Stoga Zgodić razmatra i ističe važnost i uticaj ambijenta izvanrednog za afirmaciju tajnog, te govori o svrhama koje imaju teorije zavjere u nacionalnim državnim politikama i javnim mnijenjima, pri tome razlikujući praksu zavjere (kao realno-egzistirajuće, planirane, nezakonite djelatnosti) od teorije zavjere (kao imaginarne, vještački stvorene, izmi-

šljene konstrukcije). Prilikom definiranja termina javnog i nejavnog uma, unutar ovog problemskog polja autor se služi formulacijama Johna Rawlsa (Džon Rols), a dotiče se i pitanja tajnog u evroatlantskim demokratijama.

Da bi nas približio preciznijem određenju i predmetnom opsegu pojma političke geologije, Zgodić nas pozivanjem na Platona i Aristotela upoznaje sa bazičnim pojmovima javnog i privatnog koji zauzimaju važno mjesto u shvatanju uloge tajnog u politici. U tom kontekstu stoji i objašnjenje fenomena političkog tajnog kao onog tajnog: „(...) što ga u političkim procesima i odnosima, prakticiraju javni akteri politike, dakle, akteri koji pripadaju i sferi države i akteri što figuriraju unutar civilnog društva, a, prije svega, unutar političkih partija” (str. 69). Oslanjajući se na prethodne refleksije, autor izvorište tajnog pronalazi na terenu realpolitike, koja se manifestuje kroz dva sublika: parapolitiku i kriptopolitiku. Naravi i opsege ovih termina autor konkretnije razrađuje, spominjući njihove načine tajnog djelovanja uz pomoć tehničkih i tehnoloških dostignuća savremenog doba.

Unutar potpoglavlja pod nazivom *Politička geologija* autor polazi od određenja i podvrsta geologije da bi, koristeći se analogijom i metaforom, napravio uvertiru i konačno definirao pojam političke geologije riječima: „To je, ustvari, nauk o tajnom u politici: glavni predmet njenih preokupacija jest – istraživanje konspirativnih stvarnosti političkog podzemlja” (str. 85). Kroz cijelu knjigu je naglašena autorova zainteresiranost i motiviranost za istraživanje upravo načina ispoljavanja i uticaja tajnog unutar pluralističkog, političkog sistema. Taj interes se odnosi i na propitivanje njegovog odražavanja na područje privatnog, a posebno na segment ljudskih prava i sloboda.

Tajno kao proizvod društva je naslov drugog poglavlja. Tu su prezentirana mišljenja pojedinih autora o značenju tajnog u historijskim procesima afirmacije građanskog ethosa unutar apsolutističkih sistema, te općenito pojavi i ulozi tajnih društava, sa posebnim osvrtom na fenomen „slobodnih zidara“. Autor ukazuje i na upotrebu ilegalno tajnog unutar ekonomije i korporativnih politika, ilustrirajući takve slučajeve nizom primjera. U vezi sa sljedećim spektrom upotrebe ilegalnog tajnog, ovaj put u terorističkim aktivnostima, Zgodić se pita koliko su, zapravo, te aktivnosti zaista tajne s obzirom na sve veći publicitet koji terorističke organizacije i grupe namjerno izazivaju u želji da skrenu pažnju na sebe?

Nadalje, autor zalazi i u područje nelegalnog, nelegitimnog, konspiracijskog lobiranja koje jasno diferencira od lobiranja kao legitimnog i de-

mokratskog sredstva za postizanje nekog cilja. Pri tome govori o širokom spektru primjene tajnih, okultnih, nelegalnih, špijunskih aktivnosti koje prakticiraju političari i partije, a u vezu sa manifestacijama tajnog dovodi i fenomen „mesijanske harizmatičnosti”. Crkva, odnosno polje religije, u knjizi je proklamirana kao matično polje tajnog i mističnog. U tom smislu, razmatrano je tajno sadržano u instituciji celibata; zatim u doba inkvizicije koja je okarakterisana kao „stoljeće upotrebe tajnog”; analizom su dalje obuhvaćeni i slučajevi sakrivanja i spašavanja ratnih zločinaca iz Drugog svjetskog rata od strane Katoličke crkve i Vatikana, organizacije „Opus dei“, kao i mnogobrojni drugi primjeri djelatnosti tajnog unutar fundamentalističkih i militariziranih religijskih sekti i pokreta religijske desnice.

Veze između žena i tajnog u sferi političkog djelovanja Zgodić efektivno prikazuje tokom historije, krećući se od doba Rimskog carstva, razdoblja papske odnosno vatikanske države, primjera iz državne političke prakse Osmanskog carstva, te zapadnoevropskih država i Rusije. Autor potom usmjerava istraživački interes na definiranje termina anonimna javnost. Po njegovom mišljenju ona se formira putem jednostrane korespondencije, posredno (putem medija) ili neposredno, u obliku poštanskih pošiljki, elektronske pošte upućene javnim ličnostima, političarima, institucijama vlasti itd. Otud proističu i razmatranja o ulozi i moći medija u vladavini tajnim, gdje su u fokusu simbiotički i istovremeno rivalski odnosi na relaciji mediji – državna politika odnosno političari.

Treće poglavlje knjige, koje nosi naziv *Tajno kao proizvod države*, uključuje i nekoliko potpoglavlja naslovljenih sukladno aspektu iz kojeg tajno proističe: *Tajno kao državna sfera*; *Tajno i unutrašnja politika države*; *Tajno i vanjska politika države*; *Državna garancija tajnog kao privatnog*; te *Granice špijunskog uma*. Državi koja je, kako kaže Zgodić, „producent tajnog”, ali i njegov permanentni korisnik, na raspolaganju stoje policijske strukture, obavještajne, kontraobavještajne službe i drugi tajni aparati kojima su za djelovanje od naročitog značaja umijeća šifriranja (kriptografije) i dešifrovanja (kriptoanalize). Nadalje, razmatra se obim i intezitet tajnog sadržanog u zakonskim i podzakonskim propisima, pravilnicima i sl., uz osvrt na postojanje državne tajne, tretmana njenog čuvanja i zaštite. Sagledavajući djelokrug uticaja tajnog u unutrašnjoj politici države, Zgodić analizira razlike i sličnosti državnog tajnog i terorističkog tajnog. Prikazuje nam metode ratovanja psihološkim sredstvima liberalno-demokratske države protiv vlastitih građana, operacije ispiranja mozga i metode torture (paradigmatične su u tom smislu ovdje navedene prakse američkih tajnih službi nad zatvorenicima u cilju iznuđivanja priznanja).

Države putem tajnih službi poduzimaju različite oblike tajnih operacija odnosno „trećih operacija” na tlu stranih zemalja kako bi propagandnim djelatnostima, podržavanjem zavjera unutar tih država i sl. zaštitile vlastite nacionalne interese. Vrlo često u tim operacijama značajnu ulogu imaju i multinacionalne korporacije zarad očuvanja svojih interesa u cilju povećanja profita i širenja tržišta. Države i korporacije ne prezaju ni od poduzimanja specijalnih tajnih operacija koje su često provođene na naj-morbidnije načine, a pri tome je, kako naglašava autor „(...) demokratija (...) s praksama tajnih akcija države u spoljnjoj politici ugrožena: centralna institucija demokratski i izborima konstituirane vlasti – parlament – je degradirana”(str. 248).

U vrijeme sve veće moći paternalističke, nadzorne države i u doba ekspanzije uticaja medija privatni život je prostor koji je u stalnoj, dvostruko opasnosti. Stoga Zgodić problematizira pojavu i načine relativizacije prava na privatni život u liberalno-demokratskim uređenjima, od strane medija, s jedne, i zadiranjem države u privatnost njenih građana, s druge strane. Potcrtava se zato važnost i iznose primjeri i oblici zakonske regulative u oblasti zaštite ovog prava uzimajući u obzir različite pravno-nacionalne, evropske i međunarodne dokumente, kao i primjere iz sudske prakse SAD-a, Evropskog suda za ljudska prava itd. Autor u tom smislu smatra da je pojava privatizacije osiguranja privatnog, građanskog života usko vezana za: „(...) trijumf neoliberalizma sa njegovom ideologijom čije su temeljne maksime: privatizacija, deregulacija i – fundamentalistički shvaćeno – slobodno tržište” (str. 275). Najvažnija implikacija takve prakse sadržana je u rastu moći „(...) prikupljača i upotrebljivača onog tajnog(...)” (str. 281), koji ostaju van dometa javne kontrole i van nadzora demokratskih institucija.

Zgodić u ovom poglavlju nastoji odgonetnuti da li špijunsko znanje nosi u sebi limite koji ga ograničavaju u pretenzijama na sveprisutnost i sveobuhvatnost? Pri tome se primjećuje da, usprkos tendencijama države da idealiziranjem svojih tajnih službi i špijuna u javnosti formira lažnu sliku „(...)superiornosti tajnog uma(...)” (str. 290), špijunsko znanje ograničava i devalvira u društvima u kojima vlada „špijunomanija” odnosno „(...) hiperinflacija špijunskih informacija(...)” (str. 290), a tu su kao limiti i različite deformacije i patološka stanja u sigurnosnom sistemu. Na drugoj strani, motivi ulaska u špijunski svijet se kreću u rasponu od političkih i ideoloških motiva preko koristoljublja do motiviranosti sopstvenim zadovoljstvom.

Četvrto, posljednje poglavlje knjige, naslovljeno kao *Javni i tajni um demokratije*, sadrži tematske podnaslove: *Tajno kao nužno*; *Kontroverze*; te *Demokratija i pariranje tajnom*.

Tajno je nužno i neizbježno u konstrukciji vladanja lažima. O toj politici Zgodić govori diferencirajući tajno unutar politike „prljavih ruku” koje se koristi u svakodnevnicu političkih odnosa kao njen važan dio, od one vrste tajnog kao nenužnog, namjernog prikrivanja grešaka i propusta političara u javnosti, s druge strane. Aspekti odnosa građanskog prema tajnom kojeg produciraju državne strukture variraju od fanatične zanesenosti, potpunog povjerenja, preko odnosa nezainteresiranosti, pa sve od povlačenja u vlastitu privatnost. Pri tome je prisutna dilema, naročito popularizirana nakon terorističkih napada na SAD, da li je prioritetnija sigurnost ili sloboda građana u ovakvim relacijama? Tako kompleksne odnose između države, kapitala, građanstva i tajnog autor naziva „(...) dramom slobode građanskog društva(...)” (str. 329), budući su oni i konvergentni i divergentni, razapeti između „slobode, sigurnosti i tajnog“.

Zgodić temeljito razrađuje ulogu parlamenta, vlade i sudstva u procesu ili pokušaju kontrole tajnih organa države. Problemi kontrole se javljaju u tri ključne dimenzije. Prva, u slučaju kada je kontrola preslaba ili prejaka; drugo, kada se zakonske regulative krše, kada one ne postoje ili kada je na djelu hiperinflacija zakona i propisa; dok se treća dimenzija odnosi na slučajeve kada se agencije koriste silom u obavljanju svojih aktivnosti. Jednako pažljivo on elaborira i kontrolnu funkciju građanske javnosti, odnosno građanskih organizacija, civilnih pokreta i medija koje uzimaju angažman na polju zaštite ljudskih prava i sloboda, kritiziranja zakonskih normi u sferi regulacije tajnog, kontroliranja djelatnosti tajnih struktura države itd.

Zaokružujući knjigu, autor se pita: čime bi se moglo adekvatno odgovoriti ili eventualno parirati politici „prljavih ruku”? S obzirom na sve veću zastupljenost i sveobuhvatnost „tajnog uma države”, što je ujedno i tematsko-idejna nit koja se provlači kroz cijelu knjigu, on je mišljenja da nam u savremenom svijetu preostaje samo vjera u moć aktivnog građanstva i suegzistencija sa „tajnim životom demokratije”. Ipak, poentirajući u nešto vedrijem tonu, zaključuje da su: „tu (...) u toj polifonijskoj otvorenosti svijeta života, međutim, šanse i volji za slobodom, i civiliziranjem političke kontrole bezbjednosti i htijenjima demokratije sa liberalnim ethosom” (str. 354).

„USTVARI“, RADI SE O PLAGIJATU, PA I U MUZICI!

Osvrt na članak „Muzička umjetnost u Bosni i Hercegovini u 19. i 20. stoljeću“,

***Pregled*, 2, 2010: 125–139.**

IT IS PLAGIARISM “ACTUALLY“, EVEN IN MUSIC!

Reviewing the article: “Musical Art in Bosnia and Herzegovina in 19th and 20th Century” *Pregled*, 2, 2010:125–139.

“USTVARI” ...¹

U časopisu *Pregled*, br. 2, 2010, str. 125–139. objavljen je članak pod naslovom *Muzička umjetnost u Bosni i Hercegovini u 19. i 20. stoljeću*, autora Saše Salihovića (u daljnjem tekstu: autor). Članak bez ikakvih referentnih uputnica (zlo)koristi moja dva simpozijaska saopštenja pod naslovima: „Neki problemi muzike u BiH“ (*Zbornik radova I. Međunarodnog simpozija “Muzika u društvu”*, 1999: 53–61; u daljnjem tekstu: Zbornik 1) i „Ugodno i prilagodljivo: tranzicijsko stanje u bosanskohercegovačkoj muzičkoj praksi i nauci“ (*Zbornik radova 3. Međunarodnog simpozija “Muzika u društvu”*, 2002: 24–26; u daljnjem tekstu: Zbornik 3), kao i članak „Fragmenti o nacionalnom u muzici BiH“ (časopis *Muzika*, I/1, 1997: 29–36).

U članku sam našao devet spornih mjesta koji nedvosmisleno upućuju na metodološki i etički nedopustivo korištenje rezultata tuđeg rada.

¹ Naslov i struktura moga osvrta na članak objavljen u prošlom broju *Pregleda* su formulisani u tri sloja: “*Ustvari*”, riječ kojom počinje članak autora, zatim ...*radi se o plagijatu*... što je moja konstatacija i ...*pa i u muzici!*, što je jedna od mojih plagiranih sintagmi. Aluzivnom uputom na neprimjerenu jezičku strukturu za početak ozbiljne studije, značenjskim slojem konstatacije i jednom plagiranom sintagmom, naglašavam nedopustivi diletantizam nevedenog članka. (Diletant, od tal. diletante, od lat. delectare – veseliti, radovati, nestručnjak; čovjek koji se bez stručne spreme, samo sebi za zadovoljstvo, površno bavi nekom znanošću ili umjetnošću. Klaić, *Veliki rječnik stranih riječi*, Zagreb: Zora, 1968: 285).

... RADI SE O PLAGIJATU...

Prvi plagijat:

na 127. strani autor kaže: „Bosanskohercegovačko muzičko stvaralaštvo zapadnoevropskog tipa počelo je svoj razvoj dolaskom Austro-Ugarske, a zatim trpi utjecaje ex-jugoslavenskih (i svojih prvih susjeda), evropskih pa i svjetskih (američkih) strujanja kao i svaka druga muzički nerazvijena sredina. Svi ti utjecaji su bili različitog intenziteta, trajanja, karaktera i sadržaja“;

na 53. strani Zbornika br. 1 ja kažem: „**BiH. muzičko stvaralaštvo zapadnoevropskog tipa počelo je svoj razvoj dolaskom Austro-Ugarske, a zatim trpi utjecaje jugoslavenskih, evropskih pa i svjetskih (američkih) strujanja u onoj mjeri u kojoj i svaka druga muzički nerazvijena sredina. Utjecaji su bili različitog intenziteta i trajnosti, sadržaja i karaktera**“.

Drugi plagijat:

na 127. strani autor kaže: „Ako govorimo o muzici u Bosni i Hercegovni, moramo postaviti ona pitanja od čijih odgovora zavisi problematiziranje i razumijevanje njene cjelokupne historije, a koja se tiče autohtonosti, kontinuiteta/diskontinuiteta, kompozitorskih skupina, stvaralaštva te muzičke prakse proteklog stoljeća do današnje situacije“;

na 53. strani Zbornika br. 1 ja kažem: „**Govor o muzici u BiH je govor o nekoliko pitanja od čijih odgovora ovisi problematiziranje i razumijevanje njene historije. Pitanja koja problematiziramo u ovom tekstu tiču se: kompozitorskih skupina, autohtonosti, kontinuiteta/diskontinuiteta i različitosti, situacije do rata 1992-95. i situacije danas. Svi problemi se sagledavaju iz aspekta kompozitorske prakse u BiH, tj. one stvaralačke prakse koja je u osnovi svakog ozbiljnog govora o muzici jedne društveno i politički komplikovano uređene države**“.

Treći plagijat:

na 130. strani autor kaže: „Već nekoliko puta u svojoj historiji Bosna je morala sebi i drugima dokazivati da postoji i kao država i kao specifičan kulturni krug u odnosu na druge, kao i na svoje šire okruženje. Pa i u muzici!“;

na 59. strani Zbornika 1 ja kažem: „**Već nekoliko puta u svojoj historiji BiH je morala sebi i drugima dokazivati da postoji i kao država i kao specifičan kulturni krug u odnosu na neposredno okruženje. Pa i u muzici!**“

Četvrti plagijat:

na 132. strani autor kaže: „Zato moramo obuhvatiti prve kompozitore i svu kompozitorsku praksu toga vremena koji su stvarali svoja djela u Bosni i Hercegovini, a to su bili Česi (uloga čeških kompozitora i muzičara u BiH još nije u potpunosti osvijetljena). Najznačajniji su Bogomir Kačerovski i Franjo Maćejovski, i njihov rad je posijao prvu klicu kompozitorskog stvaralaštva u BiH. Isto se može reći i za Aleksu Šantića, horovođu i sastavljača nekoliko originalnih kompozicija, ali bez potrebnog kvantiteta iza kojeg stoji 'značajniji' kompozitor i stvaralac. I ostali kompozitori su naravno došli iz drugih sredina, kao Alfred Pordes, Josip Majer, Tihomil Vidošić i drugi, a stvarali su u općeprihvaćenom stilu onog vremena čiji su krajnji ishodi bili folklorne horske ili solo pjesme, komadi s pjevanjem. Oni, dakle, nisu začetnici moderne bosanskohercegovačke muzike, već su opći znak postojanja određene kompozitorske prakse u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata“;

na 53. strani Zbornika br. 1 ja kažem: „**Prvi kompozitori koji su stvarali svoja djela u BiH porijeklom su Česi.² Najznačajniji su: Bogomir Kačerovski (dolazi u Sarajevo 1898, u Zagreb odlazi 1917) i Franjo Maćejovski (dolazi u Banja Luku 1900, umire u Sarajevu 1938).** Njihov rad je posijao klicu kompozitorskog stvaralaštva, ali se, barem za sada, ne bi moglo reći da je klica proizvela nekog novog kompozitora koji bi bio njihovim zanatskim i stilskim nastavkom. Isto se može reći i za Aleksu Šantića, horovođu i sastavljača nekoliko originalnih kompozicija, ali bez potrebnog kvantiteta iza kojega stoji kompozitor. I ostali kompozitori došli iz drugih sredina (Alfred Pordes, Josip Majer, Tihomil Vidošić i drugi) stvarali su u opšte prihvaćenom stilu onoga vremenu čiji su krajnji ishodi bile folklorne horske ili solo pjesme, komadi s pjevanjem isl. Oni, dakle, nisu začetnici moderne bih. kompozicije, već su opšti znak postojanja 'neke' kompozitorske prakse u BiH između dva svjetska rata“.

Peti plagijat:

na 132. strani autor kaže: „U prvim godinama poslije Prvog (sic! – op. I. Č.) svjetskog rata dolaze (opet) kompozitori iz drugih jugoslavenskih sredina, da bi, tek oni (?), u stvaralačkom smislu posijali prve klice modernog kompozitorstva iz kojih će mukotrpno rasti stablo bosanskohercegovačke autohtone muzičke prakse“;

2 Uloga čeških kompozitora i muzičara u BiH još nije u potpunosti osvijetljena.

na 53. strani Zbornika br. 1 ja kažem: „**U prvim godinama poslije Drugog svjetskog rata u BiH dolaze (opet!) kompozitori iz drugih jugoslavenskih sredina da bi, tek oni (!), u stvaralačkom smislu posijali klice modernog kompozitorstva iz kojih će postepeno i mukotrpno rasti stablo bih. autohtone stvaralačke prakse**“.

Šesti plagijat:

na 134. strani autor kaže: „Pitanje je da li je Bosna i Hercegovina, poratno društvo onda i poratno društvo sada, društvo koje ima kulturu, jer je svako društvo ima, ali nema umjetnost, ili je još ne transcendira iz dostignute prošlosti u budućnost“;

na 136. strani Zbornika 3 ja kažem: „U takvom stanju tranzicije kultura i umjetnost, muzika na primjer, prilagođavaju svoj duh tranzitivnom društvu bez suštinskih promjena. Muzika mora biti ugodna da ne bi tražila suviše, odnosno da se ne bi aktivno i kritički odnosila prema društvu. U tom smislu vidljiva je jedna pojava koja bi se mogla definirati kao ‘kultura bez umjetnosti’. **Preciznije, postratno bih. društvo ima kulturu, jer je svako društvo ima, ali nema umjetnosti, ili je još ne transcendira iz dostignute prošlosti u budućnost**“.

Sedmi plagijat:

na 134. strani autor kaže: „(...) a za to vrijeme imamo vrlo oskudnu zalihu bosanstva, pitamo se kakvo je stanje evropske muzike u bosansko-hercegovačkom društvu, u savremenoj bosanskohercegovačkoj muzičkoj praksi i teoriji (...)“;

na 137. strani Zbornika 3 ja kažem: „Posljedica takvog stanja je da definitivno i nije moguće govoriti o bih. muzici onako kako se to govorilo do 1992. No, sve je teže govoriti i o muzici u BiH. Prosto zato što je **vrlo oskudna zaliha bosanstva**, a prevelik utjecaj muzika iz Jugoslavije i Hrvatske“.

Osmi plagijati:

na 135. strani autor kaže: „Svakako se mora promišljati kroz cijeli prostor i državu Bosnu i Hercegovinu, kao cjelovit kulturni organizam koji je nemoguće posmatrati fragmentarno, to jest kroz nacionalne umjetnosti, jer bismo na taj način zahvatili samo ‘jedan list trolista’ (V. Premec) i zapravo tako osiromašili širinu bosanskog muzičkog duha odnosno heterogenosti bosanskohercegovačke muzike, kao i cjelokupnog kulturnog razvoja uopće“;

na 59. strani Zbornika 1 ja kažem: „Time Horozić zahvata samo **jedan ,list trolista‘ (V. Premec) i, zapravo, osiromašuje širinu bosanskog muzičkog duha.** Karača, s druge strane, antipodno usmjerava svoje kompozicije izvan folklora i time, zapravo, makar u smanjenom obimu, nastavlja onu prijeratnu **heterogenost bih. muzike.** Njegov opus, međutim, tek je u začetku (diplomirao je kompoziciju 1997)“.

Deveti plagijat:

na 138. strani autor kaže: „Ratni i poratni bogati koncertni život, onda i sada u Bosni i Hercegovini, neka svježije komponirana djela, kretanja pravcima koja nisu skloni umjetničkoj muzici, nešto drugo u sklopu društveno-socijalnih uslovljenosti muzike, bosanskohercegovačko stanovništvo, koje će razvijati svoju umjetničku muziku u i izvan bosanskohercegovačke kulturno-umjetničke paradigme kao svoju nacionalnu kulturnu potrebu, duh bosanske umjetničke muzike će opstati povezanošću naroda u jednoj državi, sviješću o bosanskohercegovačkom muzičkom duhu, stvaranjem bh. nacije, vrijednošću muzike same i razvoja kulture bosanskohercegovačkog društva, koje je uslijed prodora evropske muzike na ove prostore doživjelo i trajne promjene“;

na 60. strani Zbornika 1 ja kažem: „Iako je uvijek nezahvalno prognozirati budućnost, evo ipak mogućih procjena budućnosti bih. kompozitora i muzičkog života u BiH:

- **ratni i postratni bogati koncertni život, neka svježije komponovana djela,** održivost muzičkih institucija: Muzička akademija, Sarajevska filharmonija, usahnut će pod naletom ogromnih problema: materijalno siromaštvo društva; palanačko-čaršijski duh samozadovoljstva; **kretanje kulturnog razvoja društva pravcem koji nije sklon umjetničkoj muzici; nešto drugo u sklopu društveno-socijalnih uslovljenosti muzike;**
- estetika umjetničke muzike neće za dugo postojati: onoliko dugo koliko je potrebno odgojiti kvalitetne mlade kompozitore i druge muzičke profesije, koji bi bili sposobni i voljni usvojiti tradiciju **„bosanskog muzičkog duha“;** onoliko dugo koliko politika bude ne/svjesna razloga njegovog postojanja; nešto drugo izvan muzike same;
- **nacije će razvijati svoju umjetničku muziku izvan bih. paradigme kao svoju nacionalno kulturnu potrebu:** na parčićima pogrešno protumačene opšte i historije muzike; na svjesno uništavanom duhu muzike duhom politike i ratom nasilno izvršenih promjena u

narodnoj i nacionalnoj strukturi BiH; na edukaciji svoga nacionalnog muzičkog kadra i svjesnom isticanju svoga kompozitora i svoje umjetničke muzike; nešto drugo u sklopu naciopolitičkog duha;

- uprkos, ipak, svim pobrojanim i drugim problemima **duh bosanske umjetničke muzike će opstati: povezanošću naroda u geografski jednoj državi; sviješću o bosanskom duhu i bosanskom muzičkom duhu; stvaranjem bih. nacije; vrijednošću muzike same;**
- nešto novo i sada nepoznato ili sintetički izvedeno iz prethodno izmišljenog”.

Plagiranje in continuo

Obrazlaganje i interpretacija prethodnih devet plagijata nije potrebna. Ono što je bitno u smislu nepoštivanja osnovnih uzusa akademskog istraživačkog rada jeste da svaki od navedenih citata ili prepričavanja nije referentno pozvan citatom, fusnotom, bilješkom, literaturom i sl. Naprosto, moji radovi su doslovce kopirani bez ikakvih upozorenja, bezobzirno i sa lošim namjerama (v. kasnije). Također, moj rad *Fragmenti o nacionalnom u muzici BiH* plagiran je u smislu nenaznačenog korištenja termina poput **bosanski** ili **bh. muzički duh, autohtonost, autentičnost** i sl., a kroz raspravu o nekim važnim pitanjima muzike u BiH. Duh ovoga moga rada je autor doslovno prenio u svoj rad, opet bez ikakvih referenci.

Uostalom, autor nije plagirao samo mene. Osvrćući se na historijske činjenice autor ne navodi da je koristio i neke druge autore, poput Riste Besarovića i njegov čuveni rad *Iz kulturnog života u Sarajevu pod austro-ugarskom upravom* (1974), pri čemu neke podatke navodi netačno. Npr. po Besarovićevim istraživanjima prvi koncert umjetničke muzike u BiH održan je u Banja Luci 31. V 1881, a ne 31. I 1881, kako navodi autor.

...PA I U MUZICI!

Osim nedozvoljene upotrebe tuđih misli, autor ne navodi niti jedan element koji bi upućivao na ozbiljnu metodološku opremu svoga rada: nema znakova za citate i uputnih fusnota, nema popisa literature, reference na druge izvore su netačne ili nepotpune itd. O literarnom i pravopisno-gramatičkom, pa i etičkom sloju članka mišljenje bi trebali dati stručnjaci odnosnih oblasti, odnosno članovi redakcije časopisa *Pregled*.

Stručni nivo članka je vrlo upitan. Jednako važno kao i samo plagiranje jesu i neke potpuno netačne tvrdnje. Autor tokom “rasprave” navodi nekoliko diskutabilnih tvrdnji, npr. kaže da uloga Čeha u historiji muzike

BiH još nije rasvijetljena, pri čemu se neoriginalno poziva na moju napomenu u Zborniku 1 iz 1999. godine (v. gornju fusnotu br. 2). Međutim, istraživač historije muzike u BiH morao bi znati da je o ulozi Čeha u razvoju muzičkog života u BiH u posljednjih nekoliko godina urađeno veoma mnogo kroz odbranu jednog magistarskog rada, zatim u nekoliko članaka objavljenih u časopisu *Muzika* i saopštenja na međunarodnim simpozijima, između ostalih zemalja i u Češkoj.

Dalje, autor u raspravu o muzici u BiH u 19. i 20. stoljeću uvodi pregled sistematizacije historijskih pojava u Evropi iz pera autora iz prve polovine 19. stoljeća, poput Gustava Schilinga. Pri tome se poziva i na periodizaciju Allena Krauzea iz 1827. koji se, opet, po autoru, poziva na Schilingovu historiju “današnje i moderne muzike” iz 1841. godine (zar!?). To je greška i zapravo metodološki nonsens. Između ostalog i zbog toga jer su te teorije danas napuštene i o njima se raspravlja samo kada se govori o muzici do 19. stoljeća, odnosno do perioda muzičkog romantizma. Primijeniti zaključke tih napuštenih teorija i, prije svega, klasifikacija muzičko-stilskih epoha na historiju muzike u BiH je metodološki pogrešno, nemoguće i nepotrebno. Ali, to zapravo govori o diletantizmu autora koji ne poznaje dovoljno niti opštu niti historiju muzike u BiH.

Zbog toga se dešavaju i neki stručni lomovi. Na primjer, autor odbacuje moju podjelu bh. kompozitora (v. Zbornik 1, str. 53–54) suprotstavljajući joj klasifikaciju Zije Kučukalića. Međutim, prof. Kučukalić nema svoju klasifikaciju bh. kompozitora niti govori o “porodici muzičkih umjetnika koji su djelovali u Bosni”, u smislu bilo kakve klasifikacije. U vrijeme istraživanja prof. Kučukalića, tj. u toku 60-ih, 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća, takva klasifikacija bh. kompozitora nije bila niti potrebna. Potreba za klasifikacijom, odnosno određivanjem nacionalne pripadnosti kompozitora u zemljama Zapadnog Balkana, pa i u BiH, javila se nakon rata 1992–95. Zašto? Naprosto zato što savremeni srpski muzikolozi bh. kompozitore srpske nacionalnosti svrstavaju u srpske kompozitore. Tako, na primjer, Vlado Milošević, po rođenju i smrti i po vlastitom opredjeljenju bosanski kompozitor, nije više bosanskohercegovački već srpski kompozitor. Slična tendencija postoji i u hrvatskoj muzikologiji u odnosu na bh. kompozitore hrvatske nacionalnosti. Moja podjela odnosno historijska klasifikacija bh. kompozitora je naišla na žestok otpor u srpskoj i relativno blagonaklon prijem u hrvatskoj muzikologiji.

Zašto je važna klasifikacija kompozitora u BiH? Pored navedene političke razine, koja je zapravo u stvarima nauke marginalna, važna je i da

se ne bi pravile metodološke, historijske, sociološke, estetičke, pa i elementarno stručne greške. Tako sam autor, povodeći se kritikom moje klasifikacije, pravi kardinalnu grešku: “(...) moramo se dotaći i procesa koji je započeo s prvim bh. kompozitorima, kao što je npr. Franjo Kuhač (...)” (str. 138). Franjo Kuhač nije bh. kompozitor, nije čak niti kompozitor u stvaralačko-estetskom smislu riječi, već harmonizator narodnih napjeva koje je prikupljao u BiH i Hrvatskoj. On je jedan od prvih hrvatskih folklorista i muzičkih pisaca i jedan od začetnika hrvatske etnomuzikologije i historiografije. U BiH je boravio u drugoj polovini 19. stoljeća kao sakupljač narodnih napjeva i... ništa više. Takva greška se i mogla desiti zato što autor nema u vidu ni jednu klasifikaciju bh. kompozitora niti neki egzaktniji odnos prema bh. kompozitorstvu.

Na kraju, još jedna napomena! Opasno je po nauku i muziku kada se muzičkom naukom bave diletanti, posebno muzičkom historiografijom i posebno u BiH. Naša nauka o muzici i muzička historiografija je relativno mlada naučna disciplina koja mora riješiti još nekoliko metodoloških i stručnih, pa i, kako se vidi, moralno-etičkih pitanja da bi se njome mogao baviti ljubitelj historije muzike, kako je to moguće u zemljama s dugom i velikom historijom muzike i snažnom naukom o muzici. Historijska i sociološka pitanja muzike u BiH treba ipak ostaviti struci, muzikolozima, sociolozima, odnosno historičarima muzike u BiH koji se u posljednjih 15-ak godina intenzivno bave naznačenim problemima kroz fundamentalna istraživanja za muziku u BiH, kroz rad na nekim leksikografskim izdanjima, zatim pisanjem istraživačkih članaka o muzici u BiH, organiziranjem naučnih skupova na kojima se raspravlja o tim pitanjima, pa i pisanjem jedne cjelovite historije muzike u BiH. Površnost i vehemencija diletantizma odmaže struci, vodi u naučne stranputice i pogrešne teorije, o čemu svjedoče mnoga područja rada u savremenoj BiH, od politike do historije, od svakodnevnog života do estetike. Pored povrijeđenosti zbog nedozvoljenog korištenja mojih tekstova, upravo takva saznanja su me motivirala da reagiram na plagijat s tako zvučnim i obavezujućim naslovom *Muzička umjetnost u Bosni i Hercegovini u 19. i 20. stoljeću* autora Saše Salihovića.

In Memoriam

Mladen Čaldarović

(1916–2010)

Prije nekoliko godina, a na prijedlog svoje Znanstvene sekcije, Hrvatsko politološko društvo dodijelilo je Mladenu Čaldaroviću svoju dosad jedinu Zahvalnicu za životno djelo u nastavi na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu. Što je Mladena Čaldarovića učinilo tako jedinstvenim nastavnikom u očima njegovih nekadašnjih studenata? Otkrio nam je ne-slućene mogućnosti ne samo politologije i sociologije, nego društvenih i humanističkih znanosti uopće – kao pripovijesti i kao djelatnoga pripovijedanja – legitimiranih osobnom intelektualnom, političkom i profesionalnom angažiranošću za priču; kao razumijevanja kroz lirsko-ljudsko identificiranje i epsko-aktivističko razlikovanje na aktualnoj povijesnoj sceni; u živopisnoj punini kolopleta njezinih likova i tvrdih modela koji ih nastoje prešati i gutati, te životvornog otpora zadanim kalupima povijesnih scen-skih zapleta i raspleta, pri čemu je sjaj integriteta vlastite i tuđih osobnosti jedina prava garancija da će se povijest možda, doista, i dogoditi, te da se neće nepovijesno izroditi u mračnu prazninu ili, pak, sivu ispraznost koja je svemu i uvijek najuporniji pratilac i najnedramatičnija ali i najfatalnija prijetnja koncem.

Takav naš profesor Mladen Čaldarović bio je, uistinu, pravi čovjek dugog XX stoljeća, stoljeća koje je u našim očima više njemu bilo dramatičnim svjedokom, nego što je on njemu puko svjedočio, stoljeća možda i jedinog kontroverzno dostojnog takve njegove, paradoksalno, uvijek u osobnom stavu nadasve skromne pojave kojoj je kriterij uvijek bilo više sifovski uporno, iskreno i pošteno, po njegovoj procjeni, pravo nastojanje, nego bilo koji uspjeh bez obzira na cijenu.

Rodio se u 22. 12. 1916, a preminuo 20. 12. 2010. u Zagrebu. Gimnazijalac je bio u Bijeljini i Zagrebu, a pedagogiju, filozofiju, psihologiju te engleski jezik i književnost na filozofskim fakultetima u Zagrebu, gdje je apsolvirao 1941, i Beogradu, gdje je diplomirao 1957. Rat mu je za dulje vrijeme prekinuo studij, jer je, kao istaknuti lijevi intelektualac i pripadnik prijeratnog komunističkog pokreta, ustaški progon izbjegao pridruživši se prvim partizanima u Jabukovcu kraj Petrinje još 10. 04. 1941, odakle je sudjelovao u organiziranju kasnijeg ustanka. Jedno se vrijeme, međutim, činilo da je „skočio iz tave ravno u vatru“, kako se to ponekad kaže, iz progona u progon, čime je dijelom obilježen cijeli njegov život. Naime,

najteže ratne dane proživio je, možda, kada ga je Tito u jednom svom članku u *Proleteru* proglasio trockistom. To je tada bilo jednako potjernici sa oznakom „živ ili mrtav“! No, neuništivi „M. Č.“ iz *Proleter*a nadživio je i to samo njemu svojstvenom urođenom blagorodnošću i sklonošću okoline koja je to čak i tada znala staviti iznad politike i političkih objeda.

Nakon rata bio je direktor Državnog filmskog preduzeća u Sarajevu, načelnik Odjeljenja za kulturu i umjetnost Ministarstva prosvjete BiH, načelnik odjeljenja za kulturno-prosvjetni rad Glavnog odbora sindikata BiH. U svojem sarajevskom razdoblju bio je jedan od osnivača a 1953–1964. i jedan od dva glavna urednika poznatog časopisa za društvena pitanja *Pregled*, a zatim i suradnik te član uredništva slavne edicije *Logos* sarajevskoga nakladnika „Veselin Masleša“. U to je doba paralelno najprije povremeno a zatim i za stalno predavao Sociologiju na Višoj pedagoškoj školi u Sarajevu (1946/47), Probleme kulture i kulturne politike na Višoj školi političkih nauka u Beogradu (1961/62), te Nauku o društvu na Pravnom fakultetu u Sarajevu (1962–1964). Dvije od „sarajevskih“ godina (1959–1961) kao stipendist Fordove fondacije bavio se političkom sociologijom i sociologijom kulture na doista vrhunskim američkim sveučilištima Columbia, Michigan, North-Western, Berkeley i Stanford.

Od početka 1964. na zagrebačkom FPN predavao je najprije Osnove nauke o politici, a zatim (i mojoj generaciji) Sociologiju kulture i kulturnu politiku. Bio je jedan od više nastavnika koji su nam donijeli puno sarajevskog duha, ali i jedini koji ga je čarobno kombinirao s tada sasvim svježim dahom Amerike i prebogatog životno-revolucionarnog iskustva. Nakon više od dva desetljeća opet u svome Zagrebu ni u stručnome ni u političkom aktivizmu nije mogao stati, pa je bio član uredništva našega časopisa *Politička misao*, urednik časopisa *Kolo* Matice hrvatske, suradnik i član uredništva časopisa *Praxis*, te jedan od organizatora slavne međunarodne *Korčulanske ljetne škole*. Uz to je paralelno bio i član vodstva, pa jedno vrijeme i glavni tajnik Matice hrvatske u vrijućim vremenima 1966–1968. Tako je imao jedinstveni privilegij da ga u *Praxisu* pomalo smatraju hrvatskim nacionalistom, a u Matici praksisovskom pa vjerojatno donekle i unitarističkom krticom. Na paradoksalan način, od objeda da je režimlja općenito ili pak samo jednoga od tadašnjih „pod-režima“ spašavao ga je „nad-režim“ – partijskim kaznama i konačno isključenjem iz Saveza komunista nakon studentskih *Lipanj*skih gibanja 1968. godine. Kako mu je i priličilo, Mladen Čaldarović je politički stradao stajući nadasve uz svoje studente – do kojih mu je uvijek bilo više stalo no do ijednog od specifičnih establišmenta u kojima se dugo kretao.

U godinama koje su slijedile, osobito nakon njegova umirovljenja 1977, obično bismo se nalazili baš negdje na današnji dan i nakon njega na božićno-novogodišnjem domjenku Fakulteta i u danima zimske pauze, kada je svome najdražem studentu, danas profesoru Dragutinu Laloviću (s kojim nam je jednog davnog semestra 1960-ih izvodio nezaboravni polugodišnji seminar o Krleži), a ponekad i meni pripovijedao o svemu što je bilo i što više nikada ne može biti.

Te su pripovijesti već vječne same po sebi, ali bilo bi dragocjeno da ih netko uskoro uspije barem u nekom obliku rekonstruirati iz njegovih zabilješki. U takvom nerijetko uistinu jedinstvenom bajkovitom ozračju, kroz desetljeća koja su prolazila, pričinilo nam se da je Mladen već tada podijelio sudbinu svoga pripovijedanja i da će u nedogled ostati ne samo s nama nego i uz nas. Kad sam od kolege Lalovića prije dvije večeri čuo da je ipak otišao, doista sam se upitao kako je to moguće?! A onda sam shvatio da danas više nije moguće biti Mladen Čaldarović. Samo je zbog toga mogao otići.

Dr. Dag Strpić, govor na ispraćaju Mladena Čaldarovića, 23. 12. 2010, groblje Mirogoj, Krematorij, Zagreb, 13,50 h

